НАРОДЖЕННЯ КРАЇНИ

Від краю до держави

Назва, символіка, територія і кордони України

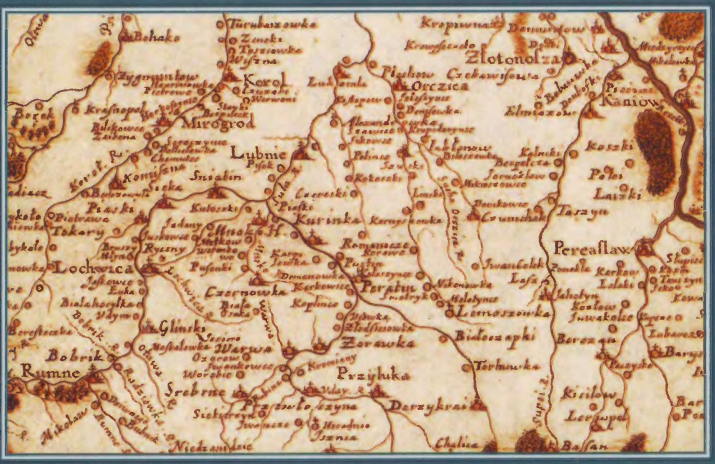

ІСТОРІЯ БЕЗ ЦЕНЗУРИ

НАРОДЖЕННЯ КРАЇНИ
Від краю до держави

КЛУБ СІМЕЙНОГО ДОЗВІЛЛЯ

ІСТОРІЯ БЕЗ ЦЕНЗУРИ

CIRCA
ASIA
PARS
BULGARIA
MOLDAVIÆ PARS
WALACHIA
MAGNI
DUCATUS
MOSCOVIÆ
PARS
KIEVIA
DUCATUS
MAGNI
LITHUANIÆ
DUCATUS
PARS

НАРОДЖЕННЯ КРАЇНИ

Від краю до держави

Назва, символіка, територія і кордони України

ХАРКІВ 2016
КЛУБ СІМЕЙНОГО ДОЗВІЛЛЯ

УДК 94(477)
ББК Т3(4Ук)6-4
Н28

Жодну з частин цього видання
не можна копіювати або відтворювати в будь-якій формі
без письмового дозволу видавництва

За підтримки
Інституту історії України НАН України
Історичного факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
Українського інституту національної пам'яті

Рекомендовано до друку вченою радою історичного факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
(протокол № 10 від 22 жовтня 2015 р.)

Авторський колектив:
Кирило ГАЛУШКО, Андрій ГРЕЧИЛО,
Сергій ГРОМЕНКО, Геннадій ЄФІМЕНКО,
Максим МАЙОРОВ

Упорядкування *Кирила Галушка*

Рецензенти:
Г. Боряк, доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України
В. В'ятрович, доктор історичних наук

Громадський.просвітницький проект «LIKБЕЗ. Історичний фронт»

LIKБЕЗ.
історичний фронт

Дизайнер обкладинки *Кирило Ткачов, Владислав Прокопів*

© Д. Вортман, карти, 2016
© К. Галушко, А. Гречило, С. Громенко, Г. Єфіменко, М. Майоров, текст, 2016
© Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», видання українською мовою, 2016
© Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», художнє оформлення, 2016

ISBN 978-617-12-0142-2

Вступ

Те, що історія України створюється не колись у минулому, а відбувається сьогодні, ми всі впевнилися протягом вкрай нервових і важких 2014—2015 рр. З'ясувалося, що незалежна держава, що утворилася 1991 р., пройшла час «пошуку себе» й опинилася в ситуації випробування своєї життєздатності. І, попри внутрішню кризу та зовнішню агресію, Україна та її громадяни показали, що вони — можливо, навіть несподівано для себе — готові до випробувань. Адже Україна народилася не вчора, а її народ тисячоліттями живе на своїй землі, змінюючи назву та державну приналежність, проте не змінюючи своєї сутності та прагнення до самостійного життя.

Це дозволяє нам, теперішнім українцям, значно краще зрозуміти наших предків, які будували підмурівок нашої країни також у тяжких і драматичних обставинах. Щось їм вдалося, щось — ні, але зрозуміло, що кожному поколінню українців треба вміти відстояти своє.

Проте для цього потрібні не лише воля і хоробрість, а й знання про те, звідки ми прийшли, чого досягли, що маємо й завдяки чому.

Усі ці слова читачі могли б почути й від різних наших політиків і демагогів. Але історична наука не надто шанує гучні й пафосні слова, оскільки дивиться на Україну багато в чому «з точки зору вічності». До того ж історики — такі самі громадяни, як і решта, вони живуть у тій самій країні та в тому ж світі, переймаються тим самим, що й їхні

співгромадяни. Проте історики мають доступ до тієї інформації, яка нині вкрай цікава і потрібна широкому загалові, й тому охоче діляться цими знаннями, допомагаючи нашій громаді вистояти в скруті.

Улітку 2014 р. на інтернет-сайті likbez.org.ua запрацював громадський проект «ЛІКБЕЗ. Історичний фронт», який об'єднав небайдужих до долі країни істориків з провідних наукових та освітніх установ України: Інституту історії України НАНУ, Українського інституту національної пам'яті, історичного факультету Університету Шевченка, Інституту української археографії ім. М. Грушевського. Спершу на цьому ресурсі ми прагнули дати відповіді на купу пропагандистських антиукраїнських історичних міфів і робили це доволі успішно. Надалі ж стало зрозуміло, що деякі українські історичні міфи також завдають шкоди, оскільки розмивають для пересічного українця межу між реальністю та привабливою вигадкою. Тож ми вважаємо, що інформація про українське минуле, оперта на факти, а не на вигадки чи ідеологічне замовлення, краще допоможе сучасним українцям усвідомити власну позицію щодо тих чи інших подій та зрозуміти, як ставитися до минулого, сьогодення і майбутнього.

У книзі розповідається про те, як Україна «здобувала себе»: як ставала країною, а потім державою, як формувала свою територію та окреслювала її кордонами — тими кордонами, які нам сьогодні доводиться боронити зі зброєю в руках. Ці межі з'явилися не випадково й часто здобувалися дорогою ціною. Крім того, читачі дізнаються історію появи українського прапора, герба та гімну — державних символів, які сьогодні набувають нового, заслуженого й набагато важливішого значення, ніж за колишніх часів зневіри та розчарування.

Автори-історики по-своєму виклали певну тему, і тому кожен розділ своєрідний і за стилем, і за докладністю. Ми намагалися також спростити для масового читача академічний апарат (посилання і коментарі), лишивши його тільки

там, де це є важливим за змістом або для аргументації висновків (дискусійні питання, новозалучені архівні документи). Залежно від теми, у когось з авторів нарис охоплює період від античності до сьогодення, а в когось — лише XX століття.

Але все це — наша, українська історія. Без цензури.

Кирило Галушко,
координатор проекту «ЛІКБЕЗ.
Історичний фронт»

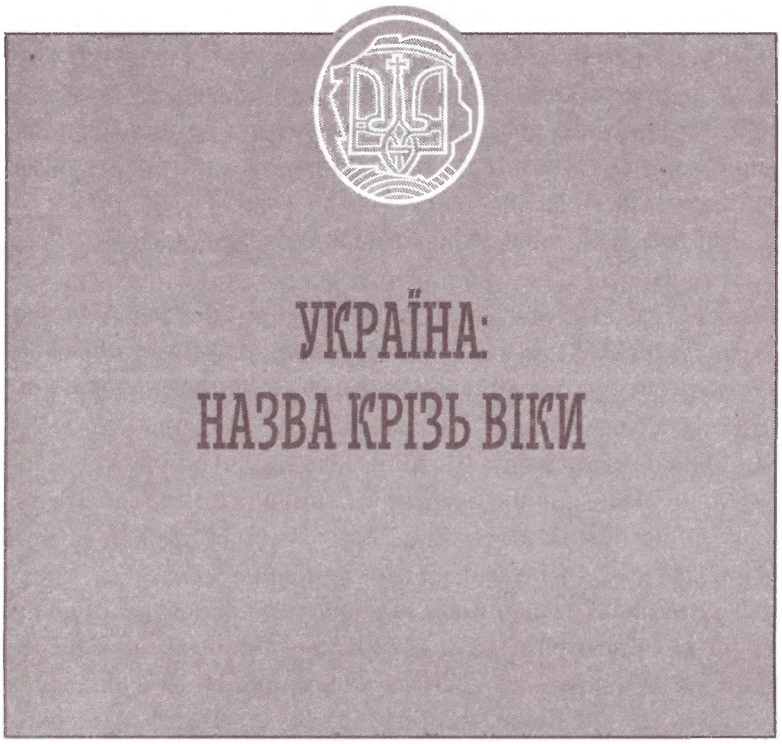

Слово «Україна», яке сьогодні узвичаїлось як назва нашої держави й відповідної території, протягом попередніх століть мала дуже мінливе застосування. Далеко не завжди ця назва мала етнічне забарвлення (тобто не була пов'язаною з цілою територією певного народу). Протягом століть вона вживалася у різних контекстах і мала інколи різну локалізацію навіть для сучасників. Часом вона була навіть «екстериторіальною», автоматично розширюючись або скорочуючись одночасно із поширенням або скороченням впливу козацтва та Війська Запорозького.

Щодо походження самого слова існують дві версії: 1) окраїна, порубіжжя та 2) край, країна. У першому сенсі слово «украйна», «оукраина» безперечно вживалося у найдавніші

часи його відомо з історичних джерел XII—XVI ст. Згадки цього слова в другому сенсі — пізніші й надто епізодичні, і тому друга версія не витримує конкуренції з першою. Проте походження слова «Україна» від «окраїни» або відносно пізнє охоплення назвою усієї сучасної території — аж ніяк не заважає Україні бути країною з поважною давньою історією. Просто та сама територія і народ, який на ній живе, можуть змінювати свої назви. Сучасна Росія, наприклад, називає себе взагалі іноземним словом, яке є грецьким прочитанням слова «Русь». Сучасна Румунія так називається лише з середини XIX ст., об'єднавши новою назвою набагато давніші Волощину та Молдавію (Молдову). Деякі країни існують з кількома паралельними історичними назвами, або такими, які заступили одна одну в певний історичний період: Галлія і Франція, Британія, яка містить і Англію, і Шотландію, й Уельс...

За давніших часів ширше використовувалися інші варіанти назви території сучасної України — наприклад, «Русь». Поняття «Окраїна» та «центр» часом фактично накладалися одне на одне, коли, наприклад, назви «Русь» та «Україна» територіально збігалися на Середній Наддніпрянщині (якнайбільше — у XVI—XVII ст.), маючи спільний осередок у Києві. Таке накладання породило терміни «україно-руський» та «Україна-Русь», що вживалися в останній третині XIX — на початку XX ст. і почасти мали на меті змістовно розмежувати Русь і Росію як різні явища.

До XX ст. «Україна» ніколи не була єдиною, а тим більше офіційною назвою якоїсь території, за винятком Слобідсько-Української губернії з центром у Харкові (існувала в 1765—1780 та в 1797—1835 рр.). Серед численних назв території сучасної України нинішня виграла своєрідне «історичне змагання» з іншими паралельними назвами (Русь, Мала Русь, Росія, Малоросія), для чого були необхідні певні історичні умови та чинники. Результатом є те, що лише «Україні» вдалося охопити всю територію сучасної України, а терміну «українські землі» — всі терени, заселені українцями. Отже,

спробуємо виділити певні періоди в тлумаченні «України» як географічного поняття[1].

Уперше назва «Україна» у формі «Оукраина» вживається під 1187 роком у Київському літописі в складі Іпатіївського літописного зводу XIV ст. у розповіді про смерть Переяславського князя Володимира Глібовича. Цей племінник Андрія Боголюбського посів Переяславський стіл після взяття Києва 1169 р. та зажив слави не тільки тим, що захищав своє князівство від набігів половців, а ще й тим, що був безжальним до сусідів: 1183 р. він ущент пограбував землі новгород-сіверського князя Ігоря Святославича, героя «Слова о полку Ігоревім». Утім, коли 1185 р. після оспіваної поразки Ігоря половці вдерлися у Переяславське князівство, Володимиру вдалося зупинити військо половецького хана Кончака під стінами Переяслава. Тож, коли він у неповних 30 років під час походу на половців раптом нездужав та помер, як записано в літописі, за ним «плакашасѧ» не тільки «вси Переѣславци», але й «ѡ нем же Оукраина много постона».

Як уважає більшість істориків, тут назву «Оукраина» вжито стосовно посульського порубіжжя, яке смерть князя залишала беззахисним перед нападами кочовиків. Проте багато хто з українських коментаторів цього літописного повідомлення гадає, що «Оукраина» тут ужито як синонім «переяславців», та навіть населення чи не всього половецького порубіжжя у землях сучасної України.

Однак інші згадки «України» в Іпатіївському літописному зводі — у Київському та в Галицько-Волинському літописах заперечують останнє тлумачення.

Уже за два роки після оповіді про смерть Володимира Глібовича 1189 р. назва «Оукраина» виринає в зовсім іншому прикордонні — галицькому. Після смерті галицького князя

[1] Подається за: Що означала назва «Україна» протягом століть (автор: *К. Галушко*): http://www. likbez. org. ua/uk/chto-oznachalo-nazvanie-ukraina-na-protyazhenii-stoletiy. html та Який зміст вкладався у назву «Україна» в Давній Русі (автор: *А. Плахонін*): http://www. likbez. org. ua/uk/kakoe-soderzhanie-vkladyivalos-v-slovo-ukraina-vo-vremena-drevney-rusi. html

Ярослава Володимировича, якого часто називають Осмомислом, галицький престол лишився вакантним, тож за нього розгорнулася запекла боротьба між руськими князями та угорським королем, що здавна зазіхав на Галичину. Проти угорців, що захопили було Галич та посадили там як короля Русі принца Андраша, галичани вирішили поставити в цій боротьбі на спадкоємця бічної гілки галицької династії Ростиславичів — сина звенигородського князя Івана Ростиславича, якого, як і батька, прозвали Берладником, що втратив свої володіння у боротьбі ще з Володимирком, батьком Осмомисла. Ростислав, як і його батько Іван в останні роки його життя, був «служилим князем» — князем без володінь, на службі в інших більш успішних князів. Галицьке посольство знайшло його при дворі смоленського князя Давида Ростиславича. Отримавши благословення, Ростислав похапцем подався у Галичину. Як пише літописець, «И еха и Смоленьска в борзѣ и приѣхавшю же емоу ко Оукраинѣ Галичькои. и взѧ два города Галичькъıи и ѿтолѣ поиде к Галичю». Під «Галицькою Оукраиною» тут мається на увазі галицьке Пониззя — порубіжна волость із центром у Бакоті (у літописній статті 1240 р. боярин Судьич «въшед во Бакотоу. все Понизье прия». Саме на порубіжжі, подалі від угорської залоги в стольному місті князівства, Ростислав, що не мав власної дружини, міг знайти військо для нападу на Галич.

Ще конкретнішою щодо вживання терміна «Оукраина» у значенні «прикордоння» є літописна стаття 1213 р. Малолітні спадкоємці галицького й волинського князя Романа Мстиславича Данило та Василько, що втратили батьківські володіння після його смерті, вирішили укласти союз із новим галицьким князем зі смоленської династії Мстиславом Мстиславичем Удатним. Запорукою цього союзу став шлюб Данила з донькою Мстислава Анною, що відбувся 1217 р. (дата непевна, бо Галицько-Волинський літопис не містив дат, які в ньому були проставлені за кілька століть по його написанні, тож часом вони зміщені на кілька (до п'яти) років). Завдяки підтримці

тестя невдовзі Данило «ѣха с братомъ. и приæ Берестии, и Оугровескъ, и Верещинъ, и Сѓолпъ, Комовъ. и всю Оукраиноу», — порубіжну Волинську волость, яку було захопив краківський князь Лєшек Білий.

Термін «Оукраїна» з'являється у давньоруських літописах порівняно пізно, за кілька поколінь до часів, коли можна було говорити про політичну єдність земель Русі, і щоразу він застосовується до конкретних прикордонних територій, що мали важливе оборонне значення — Посульська прикордонна лінія, Пониззя, волинське порубіжжя. Саме в такому значенні він застосовуватиметься ще кілька сторіч по тому на всій території, що колись, ще в XI ст., контролювалася київськими князями, від Галичини та Волині до далеких Рязані та Мурома.

У XV — першій половині XVI ст., за часів Великого князівства Литовського, в його офіційній «руській мові» «українами» називали прикордонні зі Степом або взагалі прикордонні землі. Місцевих мешканців називали «українниками» або «українними людьми». Водночас поняття «Україна» могло охоплювати й південь держави в цілому. Так, у листі від 1500 р. до кримського хана Менглі-Герая великий князь литовський називає «нашими українами» Київську, Волинську та Подільську землі, а привілей 1539 р. на спорудження замку в Київському Поліссі (тобто доволі далеко від кордону як такого) мотивується корисністю таких замків «на Україні».

У Польщі до Люблінської унії 1569 р. щодо наших земель (ні Галичини, ні Поділля, ні інших) слово «Україна» не вживали. Проте після унії слово входить в ужиток завдяки канцеляристам із колишніх підлитовських земель. 1580 р. в універсалі короля Стефана Баторія пишеться: «Старостам, подстаростам, державцам, княжатом, паном, рицерского стану людем на Украйне Руской, Киевской, Волынской, Подляшской, Браславской мешкаючим». Отже, «Україною» тут вважаються усі руські володіння польської корони, причому не лише нові, а й давні — Руське (з центром у Львові) та Підляське воєводства. У жалобній поемі 1585 р. на смерть київського

каштеляна князя Михайла Вишневецького Київщину названо «Наддніпрянською Україною» («Poddnieprska Ukraina»).

У Пересопницькому Євангелії 1556—1661 рр. пишеться: «пришол в україни иудейския». На думку деяких істориків, тут «україна» вперше у джерелі вживається у сенсі «країни» (тут аналог старослов'янського «пределы»).

1621 р. «українними воєводствами», які постраждали від татар, вважалися Київське, Брацлавське, Волинське, Подільське і Руське. Одночасно велика «україна» розпадалася на чимало окремих «україн»: брацлавську, київську, придніпровську, задніпровську та ін.

Усталення локалізації України в Середній Наддніпрянщині відбувається у першій половині й середині XVII ст., водночас зі зростанням територіального поширення козацтва із Дикого Поля на терени Київщини і Брацлавщини, а вже тим паче під час повстання Б. Хмельницького (після 1648 р.). Тепер це слово означає вже не порубіжжя, а володіння Війська Запорозького, проте «Україна» не була офіційною назвою — нею було «Військо Запорозьке». Її земля за низкою угод охоплювала територію Київського, Брацлавського (Східне Поділля) та Чернігівського воєводств. Документи польського сейму 1669 та 1670 рр. свідчать: «пан Олізар, київський підсудок, промовляючи читав артикул українських воєводств [...] а далі всі посли Київського, Чернігівського і Брацлавського воєводств піднялися з місця і вийшли з протестом»; «скочили з обуренням брацлав'яни, кияни й чернігівці на пана черського хорунжого... Великий галас зчинився від мазовецьких послів і навзаєм від українців». 1685 р. у документах посольства гетьмана Івана Самойловича до Москви йдеться: «В тех трех воеводствах и Украйна вся, и Войско Запорожское заключается».

Одночасно козацька територія (Україна) сприймається як синонім Князівства Руського або Русі. Б. Хмельницький іменував себе «единовладцем і самодержцем руським». Як писав про І. Виговського шведський посол Веллінг, той вимагав уступки

«права на всю стародавню Україну, або Роксоланію ... аж до Вісли». Вислів «уся Україна» міг означати й «уся Русь». Гетьман заявляв про своє бажання стати «Великим князем України та сусідніх областей». Але в Гадяцькому договорі 1658 р. І. Виговський все ж титулується як «гетьман військ руських». Соратник І. Мазепи П. Орлик говорив: щоб «руський народ скинув московське ярмо й був вільний». Змішування актуальних назв України бачимо в клятві І. Мазепи, цитованої Орликом: «для общего блага матери моей отчизны бедной Украины, всего Войска Запорожского и народа Малороссийского».

Назва «Україна» вживається у численних актах, документах та листуванні гетьманів Б. Хмельницького, І. Виговського, П. Дорошенка, І. Самойловича, І. Мазепи, П. Орлика та ін. У другій половині XVII ст. назва побутує і на Закарпатті — «Мукачівська Україна» («Munkacsiensis Ukraina»). Після Андрусівського перемир'я (1667), що поділило Україну по Дніпру, у вжитку з'являються назви «сьогобічна Україна», «тогобічна Україна» та «Малоросійська Україна». Поряд із цим, як уже зазначено, впродовж XVI—XVII ст. щодо українських земель широко застосовується назва «Русь».

У середині XVII ст. Україна потрапляє на європейські карти як окрема країна «з провінціями» (Г. де Боплан). У виданні Боплана 1648 р. вона — ще синонім «Диких Полів», але в подальших виданнях карт його авторства (з 1650 р.), зокрема у Франції та в Англії, «Дикі Поля» вже не згадуються, — тільки «карта України». На початку XVIII ст. Україну показано у просторі від Карпат до Слобожанщини, з підписом «Червона Русь або Україна» або «Україна — країна козаків» (Й. Гоманн). Коментарі до французької карти Ж.-Б. Нулена (1742) стверджують: «Русь Червона є частиною держави Польської і поділяється на Русь окрему та Україну. Русь окрема — це воєводства Холма, Белза та Русі (Руське воєводство з центром у Львові). Україна — це землі козаків, що охоплюють провінції Волинь (на французьких картах XVIII ст. до «Волині» відносили безпосередньо Волинь та Київщину) і Поділля». До цього

часу належать і перші, ще рідкісні випадки вживання поняття «українець» як національної самоідентифікації.

Після створення Слобідсько-Української губернії (1765) термін «Україна» використовується до першої третини XIX ст. для позначення території Слобожанщини. Одночасно поширюється і назва «Малоросія» щодо Лівобережної України та Києва й невеликої території навколо нього. З ліквідацією Гетьманщини сфера вжитку назви «Україна» суттєво звужується. Натомість в офіційне діловодство широко впроваджуються означення «Малоросія», «Малоросійський край» та ін. Із заснуванням 1764 р. Малоросійської губернії та після її остаточного поділу на Полтавську й Чернігівську губернії (1802) назва «Малоросія» набула значного поширення та вживалася у вузькому розумінні щодо цих територій Лівобережжя. Наприкінці XVIII — на початку XIX ст. обіг терміна «Україна» вирізняється багатозначністю: окраїна, козацька територія, земля, синонім назви «Малоросія», Правобережжя та ін. На той час жодна з офіційних чи неофіційних назв територій сучасної України або земель, заселених українцями, не охоплювала всього сучасного українського простору.

Використання слова «Україна», наближене до сучасного значення, спостерігається тільки з середини XIX ст., зокрема в поезіях Тараса Шевченка, документах Кирило-Мефодіївського братства (1845—1847). У цей час назва Україна поступово набуває значення національного символу.

До середини XIX ст. здобутки мовознавства та етнографії дозволили чітко окреслити етнічний ареал українців, а отже, і межі України як узагальненої назви цього простору. Якщо в імперіях, що володіли українськими землями, більше шанували локальні назви (Галичина, Малоросія), то «Україна» врешті перетворилася на національну транскордонну назву країни українців.

1861 р. петербурзький часопис «Основа» писав про Україну: «Страна, населенная южнорусами (украинцами, малороссами), занимает часть Восточной Европы. Протяженность ее

с запада на восток занимает почти 20 градусов долготы, то есть от 38 до 58 градусов восточной долготы, что составит более 1800 верст. Наибольшая ее протяженность с севера на юг простирается до 900 верст, то есть от 44 градусов 30 минут до 53 градусов 45 минут северной широты. По рассмотрению границ Южной Руси читатели увидят, что край этот обладает довольно разнообразной фигурой и входит в состав двух государств: России и Австрии; меньшая часть его (одна четырнадцатая) принадлежит последней. [...] Пространство земель, населенных украинцами, в точности определить нельзя, но примерно оно составляет более 10 870 кв. географ. миль, из которых на австрийские владения в Галиции, Венгрии и Буковине приходится около 1650 миль. На всем этом пространстве находится 14 300 000 жителей, которые говорят на южнорусском языке. Таким образом, по пространству Украина, или Малороссия, превышает Францию на тысячу географических миль, а по абсолютному населению уступает Испании двумя миллионами жителей».

За порадою київського історика В. Антоновича в перекладних працях «Руської історичної бібліотеки» (1886—1904) став уживатися прикметник «українсько-руський» як контраверсія щодо терміна «великоруський». Цю пропозицію фактично «успадкувала» монументальна «Історія України-Руси» (1898—1936) М. Грушевського. Наприкінці XIX — на початку XX ст. для позначення підросійських українських земель і вирізнення їх щодо Галицької України («підавстрійських територій») у суспільно-політичній думці з'являється термін «Велика Україна».

Офіційна легітимація назви «Україна» відбулася у добу української революції 1917—1921 рр., коли постала Українська Народна Республіка, проголошена III Універсалом Центральної ради (7/20.11.1917). У «територіальних претензіях» українського національного руху на Великій Україні «українськими землями» вважалися ті території, більшість населення яких становили українці-малороси, згідно з офіційною статистикою Російської імперії. Аналогічною була ситуація

в Австро-Угорщині: землі, заселені українцями-русинами за австрійською статистикою.

Першою міжнародною угодою, що визнавала українську державу та її кордони, був Брестський мирний договір 27.01/9.02.1918. Суверенітет України в XX ст. засновувався на принципі національного самовизначення, а не історичної державності (хоча вона й була в попередні століття). Тому для її територіального суверенітету не має значення, якій імперії/державі які території з сучасних українських земель належали раніше чи пізніше. Назви «Україна» або «українські землі» поширювались на всі території, де українці становили більшість населення на зламі XIX—XX століть. А як бачилися територія та розташування України на картах у різні століття, ми можемо дізнатися з наступного розділу.

Коли ми говоримо про «територію України», перше, що виринає у згадці та спадає на око, — це карта нашої держави. Ті самі 600 тис. кв. км, які ми вчили ще у школі. Ця карта є для нас звичною: вона є у всіх підручниках з географії та історії ще від радянських часів (коли це була карта Української РСР), висить на стінах офіційних установ, поза межами України цей контур знайомий будь-якій людині, яка трохи пам'ятає політичну карту сучасного світу. Вона не змінювалася за останні 60 років. Але сьогодні цю карту хочуть «перемалювати», відрізавши певні «шматки». З іншого погляду, вона в такому стані є результатом багатосотрічної історії України та її народу, який своїм поширенням, власне, і створив ті хрестоматійні контури. Але навіть їх треба було комусь засвідчити, намалю-

вати та назвати певним чином. Тому історія про формування території України є історію шляху України на карту.

Це історія України як просторового об'єкта. Він повинен був з'явитися, усвідомитися як «країна», а потім, уже в результаті прагнення її мешканців створити державу, перейти зі світу фізичної географії у світ політичної. Населяли і захищали країну, виборювали державу звичайні люди, малювали її географи, а засвідчували політики. Далі йтиметься про те, як загалом Україна закріпилася на політичній карті та яка боротьба тривала за її кордони.

Україна до появи України

Створення карт (або картографія), як і писемність, виникає не спонтанно, не випадково, а тільки тоді, коли це дійсно потрібно. Для цього необхідне складне суспільство, яке охоплює великі терени і насичене комунікацією людей, товарів, ідей і передовсім цікавістю до нового й невідомого. Необхідні інтелектуальні амбіції, які можуть містити й банальну адміністративну необхідність полегшення контактів між віддаленими пунктами, і вишукану фантазію, яка прагне уявляти не найближчу околицю, а увесь Великий Світ. Задля цього треба створити або потужну імперську державу, або таку культуру, у ментальності якої закладений інтерес до пізнання світу, філософія та ідеологія якої потребують візуалізації безпосередньо непізнанного простору. Ця культура може бути або пасивно споглядальною, або агресивною і практичною, але для створення карт, як і для будь-якої інновації, необхідний певний мотив, спонука.

Ближчими до нас у часі та просторі, у кого могла виникнути така мотивація, були, звісно, греки та римляни — представники античної цивілізації, яка заклала підмурівок усього сучасного світу від технологій до естетичних звичок. Звісно, що індійці, китайці чи араби не були дурнішими і мали чимало

аналогічних або й кращих здобутків, але прадавні мешканці України з огляду на вперті географічні та історичні факти, перебували в колі зацікавлень саме цих «класиків усього». Тож здобутки Сходу ми поки полишимо й дізнаємоєя, хто ж перший намалював нас як просторовий об'єкт.

Греки звернули увагу на українські терени не через особливі їх принади, а просто через те, що вони вигадали «географію» — «опис землі». Вони були зацікавлені в багатьох речах, схильні до вишуканих балачок про все на світі (філософії), далекої торгівлі та мандрівок. Досі не відомо, що з пригод хитромудрого Одіссея було справжнім, але коли якийсь народ закладає у фабулу свого популярного протягом сторіч епосу далекі морські мандрівки і пригоди, то він вочевидь цікавиться далекими землями — навіть такими, у які ніколи не потрапить пересічний селянин із тихої рільничої Аркадії. Проте авантюрний і вправний торговець із припонтійського портового міста Гераклеї може туди податися і навіть, знайшовши комерційно перспективне місце, оселитися за тисячі стадіїв від батьківщини, у землях войовничих дикунів-варварів.

У VIII—VII ст. до н. е. розпочиналася Велика грецька колонізація, коли за двісті років Середземне море перетворилося на істинний життєвий простір існування грецької спільноти, яка поширювалася морем і для якої саме Середземномор'я перетворилося на «Ойкумену» — «Заселену, або Відому, землю». Це море стало осердям простору, а розходився він далі — у нетрі узбереж. Протилежний від Еллади кінець моря — Гібралтарська протока, означена Геракловими стовпами, була кінцем Ойкумени. Далі вже була «річка Океан», що периметром оточувала плаский диск землі. На жаль, замало відомо, як уявляли греки «кінець світу» — місце, де уривається наш фізичний простір.

Тодішня географія, починаючи від її «батька» Страбона (64 р. до н. е. — 24), полягала в дійсно буквальному «описі Ойкумени»: де розташовані які країни, якого вони розміру, хто там живе, які їхні звичаї та розташування. Більшою мірою

це було «етногеографією» — просторовим описом народів. Це давало широке уявлення про світ для освіченої людини, але набагато практичнішою інструментальною річчю були для мандрівних греків «перипли» — лоції (сучасною морською мовою), навігаційні керівництва з описом узбережжя і портів. І це були справді докладні описи, які могли сягати доволі віддалених місцин, але були вони суто словесними, описовими — без карт.

Одним із див для сучасних дослідників античних географічних знань, як зазначає російський учений А. Подосінов, лишається те, що саме словесного опису тодішнім географам і мандрівникам зазвичай цілком вистачало. Ми не маємо давньогрецьких карт — ні світу, ні принаймні морського торговельного маршруту. Ми знаємо, що карти в давніх греків траплялися, але зрідка і вони не мали практичного застосування.

Західних європейців доби Відродження, які в усьому спиралися на античну спадщину, це вкрай дратувало. Твір іншого визначного географа античності Клавдія Птолемея (87—165) дійшов до них і мав інструкції зі створення карт, а його описи різних земель містили їхні розміри. Людина доби Відродження і Великих географічних відкриттів прагнула візуалізації, і тому «Географія» Птолемея друкувалася вже з картами, які довгий час вважалися античними. Але це було вже хоч і вдалим, проте таки доопрацюванням класики, здійсненим у XIV—XV ст.

І тут варто було б сподіватися на вкрай практичних римлян, величезна імперія яких вочевидь потребувала (як на наш погляд) власних карт. Імператор мусив орієнтуватися, де розташована яка провінція та звідки загрожує зовнішній ворог, полководці — куди рухатися у своїх походах, намісники провінцій мали знати свої межі та краї ближчих варварів, чиновники й посланці — шляхові маршрути. Римляни, знаючи всі здобутки грецьких учених, мали симпатію до практичної, літературно-цікавої, навчальної географії всупереч «науковій», яка сприймалася надто абстрактно. Римляни також

займалися «описом Ойкумени», яка передавалася латиною як *orbis terrae* або *terrum* — буквально «коло земель», але в них не було практичної мотивації намалювати круглу землю (ідея її сферичності була їм відома), оскільки Римська імперія і була тою «Ойкуменою сучасності». Вони повторювали у своїх уявленнях плаский диск, поділений річками та морями на три частини — Європу, Азію й Африку та оточений хвилями Океану. Тому щодо римських географічних уявлень учені пишуть про їх «хорографічність». Хорографія (також грецьке слово) — це опис *відомих* країн і земель, а географія — це опис *усієї* землі. Але «уся земля» — це надто абстрактне поняття, у той час як «відомі землі» — практичне. Римська ментальність не вбачала необхідності в описі чи умоглядній реконструкції вигляду *невідомих* земель, континентів чи навіть земної кулі. Такі спроби вважалися безглуздими фантазіями.

За доби античності північною межею східної Європи вважався Льодовитий океан, якого, швидше за все, ніхто з греків та римлян безпосередньо не бачив, але його існування виходило з постулату про те, що Океан оточує земний диск з усіх боків. Східна межа визначалася традиційним уявленням про межу між Європою й Азією по річці Танаїс (Дон), Меотійських болотах (Азовське море) та Боспору Кіммерійському (Керченська протока). З півдня, зрозуміло, вирували хвилі Понту Евксинського (Чорного моря). Великі річки нашого краю — Борисфен (Дніпро), Танаїс (Дон), Гіпаніс (Південний Буг) — або витікали із внутрішніх озер (за Геродотом), або стікали зі схилів північних Ріфейських гір, які простягалися у широтному напрямі (за Арістотелем). Реальна північ східної Європи не має гірських масивів, тож вважається, що Ріфейські гори — результат викривлених уявлень про далекий Урал. За Ріфейськими горами лежала область вічного холоду — Птерофорон. Як писав Пліній Старший (23/24 — 79), «ця частина світу знедолена самою природою, сповнена густим мороком і піддана дії страшного холоду і льодовому віянню Аквілону». Аквілон — це північно-східний холодний вітер, який мусив

мати свою батьківщину. То ж ми перебуваємо десь у краях виходу Аквілону.

* * *

Якоїсь суттєвої цивілізаційної відмінності між Західною Європою і Східною у римські часи не існувало, оскільки тоді Європа поділялася на римський Південь і варварську Північ, відокремлені укріпленнями римського кордону — *лімесу*, що простягався від гір Шотландії до нижнього Дунаю. Єдиною помітною різницею можна вважати засади грецької традиції про «великі варварські народи», з котрих захід Європи опановували кельти, а схід — скіфи. Але часи змінилися і за нової ери римляни вже мали справу переважно з германцями в лісовій смузі та сарматами в степовій. Кельти були упокорені та успішно романізувалися, а скіфи були витіснені сарматами з Великого Степу до Криму. Відповідно, на «ментальній карті» з'являються «Германія» та «Сарматія», і римський автор Тацит (56—117), описуючи купу варварських племен Півночі, намагався їх механічно або за способом життя віднести чи то до германців, чи то до сарматів, хоча реально це могли бути і германські, і кельтські, і праслов'янські, і фінські народи. Втім, саме «Скіфія» та «Сарматія» залишаються узагальненим іменем для східної Європи на чимало століть.

У подальшій географічній та картографічній традиції терени майбутньої України будуть часто називатися Скіфією або Сарматією «Європейською», оскільки володіння кочових варварів губилися на сході в невідомих глибинах Азії (відповідно, існували й «Азійські» Скіфія і Сарматія). Що ж до античних часів, то частіше вживалося поняття *Scithia inferior*, тобто Скіфія нижня, у значенні «ближча»; так само як невдовзі будуть писати Германія нижня (ближча) та Верхня (дальша). Про поширення на наші терени назви «Скіфія» згадує і набагато пізніший Нестор-літописець: «І жили в мирі поляни, і древляни, і сіверяни, і радимичі, і в'ятичі, і хорвати. Дуліби ж тоді жили по Бугу, де нині волиняни, а уличі [й] тиверці

сиділи по [другому] Бугу і по Дніпру; сиділи вони також поблизу Дунаю. І було множество їх, бо сиділи вони по Бугові й по Дніпру аж до моря, і єсть городи їх і до сьогодні. Через те називали їх греки "Велика Скіфія"».

Але що ж дійшло до нас з античних «візуалізацій» наших країв? Першим слід назвати фрагмент карти Чорного моря, намальований на легіонерському щиті з фортеці Дура Європос на середньому Євфраті (сучасне місто Калат ес-Саліхія, Сирія), що належить до III ст. н. е. Приємно, що це взагалі єдина незаперечно автентична мапа, яка дійшла від доби античності, — і на ній є українські терени. Її знайшла 1923 р. експедиція бельгійського археолога Франсуа Кюмона на місці казарми вояків XX когорти пальмірських лучників. Захищали вони цю ділянку кордону Риму з сасанідською Персією в 230—256 рр., перед тим як місто було залишено. Намальовано карту на пергаменті (телячій шкурі), яким був обтягнутий парадний легіонерський щит. Збереглася вона не вся — лише добряче зіпсований фрагмент. На ньому зображено у вигляді слабко вигнутої лінії частину північного та східного чорноморського узбережжя, на якій грецькою мовою надписано назви міст від Одессоса (у сучасній Болгарії) до Трапезунта (у сучасній Туреччині). У нашому розумінні — це схема шляху від пункту до пункту морем. У греків це називалося «перипл», у римлян — «ітинерарій». Насправді скористатися цією схемою для мандрівки було б украй важко, оскільки вона надто схематична й фактично не дає інформації про форму узбережжя: так, кримські топоніми на карті вказані, але самого Кримського півострова немає. Це просто схематичне зображення і перерахування найголовніших міст і річок уздовж узбережжя із заходу на схід. До наших країв, за цією картою, належать: Данубіс (Дунай), Тіра (грецьке місто на Дністрі), Борисфен (або річка Дніпро, або один із варіантів назви Ольвії), Херсонес (на території сучасного Севастополя), Трапезус (гірське пасмо Чатир-Даг у Криму) та Ардабда (сучасна Феодосія).

Карта з Дура Європос, III ст. н. е.

Найбільш же відомою античною картою — як узагалі, так і щодо зображення частини західного й північного Причорномор'я — є Певтінгерова карта, яку ще називають Певтінгерові таблиці. Свою назву вона дістала за ім'ям одного з її власників — політика й ученого з Аугсбурга Конрада Певтінгера (1465—1547), який отримав її у спадок від визначного німецького гуманіста, поета, професора Віденського університету Конрада Кельтеса (1459—1508). Вважається, що останній знайшов її у якомусь південно-німецькому монастирі. Сама карта є копією з античної, зробленою наприкінці XII—XIII ст.

Доказом її античного походження, окрім інших аргументів, є її форма, властива давньоримським книгам: довгий сувій-волюмен (завдовжки 6,75 м і завширшки 34 см), який намотувався на дерев'яний циліндр. Така форма створення книг проіснувала до IV ст., коли вже остаточно запанували зшиті рукописи-кодекси (книги в сучасному розумінні). Показані на карті реалії відповідають III—V ст. і місцями вказують на її поточні доповнення та редагування.

У XIX ст. карту поділили на складові — 11 аркушів пергаменту («сегменти»). Певтінгерова карта дійшла до нас у непоганому стані. Змістом її є увесь світ, відомий за часів пізньої античності — від Атлантики на заході до Індії на сході, від

Певтінгерова карта

Північного Льодовитого океану до гір внутрішньої Африки на півдні. Завданням карти було не зобразити цей світ у його реальних пропорціях і формах, а стати «шляховиком»-ітинерарієм — схемою мережі суходільних доріг із позначенням найбільших міст, станцій, переправ та відстаней між ними. Через таку мету і форму сувою непотрібні моря і водні простори зображені як вузькі смужки, річки показані суто символічно, а частини суходолу видовжені й насичені інформацією. Тож шукати на Певтінгеровій карті т. зв. «географічні знання давнини» можна лише дуже умовно, але її інструментальне призначення розповість нам чимало про інфраструктуру Римської імперії. Дослідники вважають, що в її основі лежить офіційний довідник шляхів Римської імперії, призначений для державних службовців, що вирушали в дорогу. Копій такого «шляховика» мусило бути чимало, але Певтінгерова карта — єдина, яка дійшла до сучасності.

Східна Європа частково потрапила на VII сегмент карти, уздовж самого її краєчка. Таке «ігнорування» не є дивним, адже влада Риму (і відповідна мережа шляхів) обмежувалася нижнім Дунаєм. Там, де закінчується імперія, автор карти надписував назви найближчих варварських народів. Тому

ця карта є одним із трьох античних джерел (разом із Плінієм і Тацитом), де згадуються *венеди* — імовірні предки слов'ян.

Закінчується римська дорога в Томах (у сучасній Добруджі), а за Дунаєм починається майбутній «український простір». Завершується він написом «Ріка Танаїс, що розділяє Азію та Європу». Остання думка щодо важливої ролі Дону була загальноприйнятою в античній та середньовічній географії. Що ж до загальної назви нашого північного сходу Ойкумени, то за римських часів він загалом звався «Аквілон» (за вищезгаданим північно-східним вітром). Цей край був відверто ворожим і загадковим.

* * *

Наприкінці V ст. у Європі змінюються історичні епохи: починається середньовіччя. Що ж нового з'являється в образі майбутнього «українського простору» після занепаду Риму? Адже в нас усе швидко змінювалося: Велике переселення народів показало, що якщо раніше з України на Захід проривався хтось новий і небезпечний раз на триста років, то тепер за одне століття наші терени могли подарувати західним сусідам три-чотири войовничі народи, які вносили хаос у їхнє життя і перекроювали етнічну мапу континенту. Наприклад, мешканці українських степів, предки сучасних осетинів алани промандрували з гунами в Центральну Європу, а потім із германцями-вандалами аж до Іспанії. Щонайменше половина з того, що намальовано на Певтінгеровій карті, або перестала існувати, або занепала, або змінила «власника» та назву. За таких обставин могло статися так, що карти вже не було б кому й малювати…

Але суцільної культурної деградації не відбулося, попри гучне (як для нас, далеких нащадків) падіння Західної Римської імперії, Константинополь вистояв перед численними варварами, а культурна традиція античності зберігалася як у Візантії (Східній Римській імперії), так і в християнській церкві Заходу. Майже все, що ми отримали від античності,

є продуктом середньовічного копіювання і переписування. Така сама доля спіткала і картографічну традицію.

До «нового» також можемо сміливо віднести появу на історичній арені наших предків-слов'ян (склавинів та антів), які своїми нападами на Візантію, просуванням на Балкани та в Центральну Європу змусили тогочасних авторів вписати їх на скрижалі історії та згодом показати на карті відомого світу. Попри всі географічні традиції, карти іноді треба оновлювати, аби вони не перетворилися на образ геть нереального світу.

Зрозуміло, що експансія слов'ян наблизила до культурних центрів (де писали історію і малювали карти) самих слов'ян, а не Україну. Якісь уявлення про наші терени зберігалися на рівні попереднього знайомства з берегами Чорного моря, уже за тих обставин, що північне узбережжя перестало бути для греків «гостинним». Ольвія, Тіра, Пантікапей лежали в руїнах після нападів готів та гунів. Константинополь ще поверне частину Криму, але зазвичай він більше намагатиметься врятувати свої стіни та ближчі володіння від слов'ян, аварів, булгар із заходу та арабів зі сходу. Якоюсь мірою українські терени ще більш віддалилися від культурних осередків.

Певні картографічні новації відбуваються близько 700 р., коли створюється «Космографія» Анонімa з Равенни. Ця праця позначає доволі тривалий перехідний етап від античних уявлень до середньовічних, коли докупи змішуються і зниклі народи, наведені в «класичних джерелах», і нові, які становлять актуальну реальність. Анонім у своїй праці спирається на карту, близьку за змістом до Певтінгерової, і ще на якусь не відому нам карту світу, але при тому змушений зізнатися у серйозних змінах у світі: «Докладно оповім за допомогою Христа про все, якщо тільки не буду введений в оману тим, що різноманітні племена, забажавши внаслідок свого надмірного нахабства чужих чи кращих земель або ж, можливо, зазнаючи тяжких утисків від інших народів, перемістилися з власних володінь і, як буває у варварів, країни, міста чи ріки, названі колись [одним ім'ям], тепер стали зватися

інакше». І передчуття не зрадили автора. Чимало географічних об'єктів набуло нових назв, а мапа народів стала геть не схожою на мапи минулих часів.

Щодо оригінальності його викладу ми можемо для ілюстрації навести спосіб опису. У центрі круглої карти світу Анонімa (до нас не дійшла, але за нею він робить свій опис) лежить Равенна (його рідне північноіталійське місто), а світ, як годинник, поділений на відцентрові сегменти: 24 години (12 годин ночі та 12 дня). «Ніч», відповідно, — північ, «день» — південь. Схід розташовувався нагорі, захід — унизу. Опис виконується за порядком годин зліва направо. У 6-й годині ночі розміщена «країна скіфів, звідки вийшов рід склавинів»; у 7-й годині ночі — країна сарматів, «з якої вийшов рід карпів» (дакійське плем'я, від якого походить назва «Карпати»). У 8-й годині — «країна роксоланів». Позаду неї, далеко в океані, розташований великий острів — стародавня Скіфія, «звідки вийшли готи, дани й гепіди». Тут, щоправда, автор переплутав «Скіфію» і «Скандзу» (Скандинавію), яка за античності вважалася островом. Країну амазонок Анонім розміщує за Азовським морем у Передкавказзі. Уперше в Західній Європі автор згадує хозарів. Перераховуються вже застарілі через руйнацію, але звичні для давніх периплів порти Чорного моря. Поруч із країною амазонок лежить країна роксоланів, свариків і савроматів; протікає через цю країну річка Вістула (Вісла), яка впадає в Океан. Позаду цієї країни знаходиться острів Скандза (тут уже дійсно Скандинавія).

Попри можливу плутанину, яка утворилася у «Космографії» Анонімa, можна припускати, що сама візуальна структура його карти (кругла форма, східна орієнтація, поділ на години, ідентичні «розі вітрів») стануть у пригоді для запозичення багатьом середньовічним картографам. Тільки-от «центром землі» на них уже буде не Равенна, а святе місто Єрусалим, оскільки в Біблії, в книзі пророка Єзекіїля, 5:5 написано: «Так говорить Господь Бог: це Єрусалим! Я поставив його серед народів, і навколо нього — землі».

Карта Аноніма з Равенни (реконструкція), бл. 700 р.

Середньовічні карти світу (*mappae mundi*) багато в чому наслідували античні чи пізньоантичні зразки, передовсім Аноніма, але збереглося їх значно більше, ніж давніших: це і простенькі схеми з кількома географічними назвами, намальовані в рукописних книжках, і дійсно монументальні, настінні — як-от Ебсторфська карта, на якій близько 1600 написів-повідомлень (*легенд*). «Картографічна потреба» західнохристиянського середньовіччя полягала в наочному, дидактичному зображенні християнського бачення цілого світу, і це була цілком практична ідеологічна потреба. Спочатку це були загальноорієнтовні схеми, що ілюстрували будову

християнського світу, але з якогось моменту розквіт західноєвропейської цивілізації та її експансія (зокрема, Хрестові походи XI—XIII ст.) вимагали усвідомлення свого місця на землі. Європа залишалася, як і раніше, лише однією з трьох сторін світу; Азія і Африка перебували у володінні невірних мусульман. Втім, Європа мала свою місію, і її уявним духовним осередком, центром земного диска, став Єрусалим, розташований в Азії. Певний час ним володіло християнське рицарство, потім він був втрачений, але відчуття «місії» вимагало, аби саме він, а не Рим (чи тим паче Париж або інше місто) перебував у середині світу як його уявна вісь.

З точки зору найпростішої «схеми», реальні форми континентів, гір, річок, морів та країн не мали суттєвого значення. На «схемах» земне коло дуже вдало поділялося на чверті (Європа знизу ліворуч, Африка знизу праворуч, дві верхні чверті — Азія), розділені Середземним і Чорним морями з Танаїсом-Доном та Нілом. Утрачений цілісний середземноморський античний світ *Mare Nostrum* (римського «Нашого моря») залишив європейцям-християнам лише чверть, але на мапі він виглядав як масштабна програма на майбутнє. «Схема» вбачається одразу в тій назві, яку в дослідників дістала більшість *mappae mundi*: карти типу «Т-О». Якщо ми впишемо «Т» в «О», то одразу побачимо середньовічну карту світу, де сторони світу вписані в земне коло, а на перехресті паличок літери «Т» розташований Єрусалим. Тим більше, що «Т» є однією з форм християнського хреста.

«Ідеологічність», сакральність середньовічних карт засвідчена постійним згадуванням кожним з їхніх авторів небаченої річки Танаїс (Дон). Дон був важливим структурним елементом карти світу, позначаючи кордон європейської чверті та Азії. Кумедно, що єдиними із західних європейців, хто бачив Дон на власні очі, були хіба що генуезці та пізанці в середині XV ст. Причому вони «картами світу» не користувалися, оскільки в них були зручні навігаційні мапи-портолани («карта світу» до портоланів входила, проте лише «для годиться»). На остан-

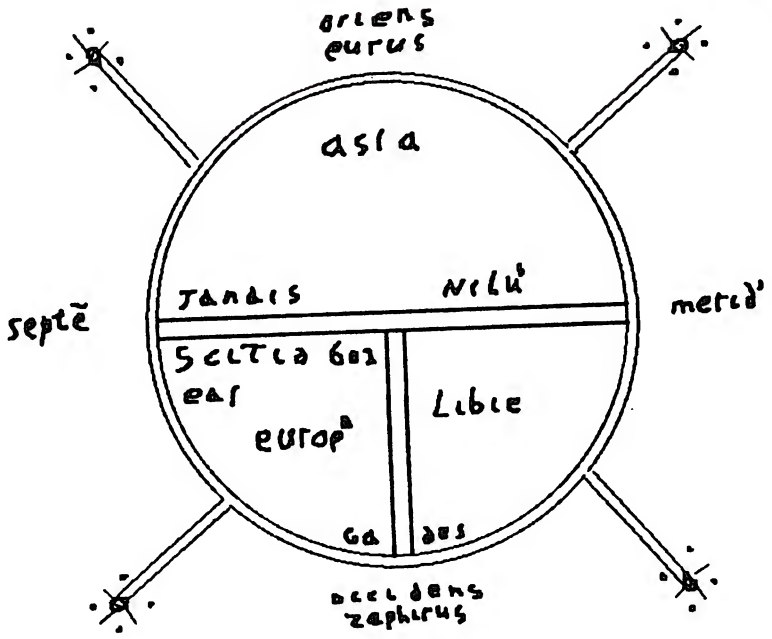

Карта типу «T-O», XII ст.

ніх Дон був лише одним із сотень орієнтирів басейну Чорного моря. Про самі ж портолани йтиметься нижче.

Докладніші «карти світу» показували нюанси, з XII—XIII ст. чимраз більше наближаючись до географічних реалій у «відомому світі», але зрозуміло, що «схема» була надто досконалою, аби псувати її надмірним наближенням до реальності. Відчутно, що правдиві обшири Азії чи Африки порушили б очевидну і наочну гармонію божественного задуму земного життя — як вона уявлялася середньовічним ченцям. Тому ці автори не могли собі уявити такий «шляховик», як Певтінгерова карта, та й не надто прагнули цього (хоча мальовані «шляховики» таки створювалися). Тим більше, що хоч якась подібна до римської комунікаційна інфраструктура з'явиться лише за Нового часу, але навіть тоді вона буде примітивнішою і поділеною на величезну кількість держав і державок кількома

фікціями декларованих спадкоємців Римської імперії — на відміну від часів справжньої великої античної імперії.

Звісно, що середньовічні карти не обмежувалися лише картами типу «Т-О». Вони не завжди були круглими — наприклад, коли прямокутна сторінка рукопису підказувала зробити її квадратною. Тим більше, якщо в Біблії існує згадка про «чотири кути землі» (Об'явлення, 7:1). Також поширеними були карти, де земний диск розділявся чотирма затоками зовнішнього океану: Каспійським морем (тоді вважалося, що воно є затокою зовнішнього Океану), Перською затокою, Червоним і Середземним морями.

Але в будь-якому разі метою середньовічних карт аж ніяк не була орієнтація на місцевості: вони були вікном у світ, даючи про нього найзагальнішу візуальну та текстову інформацію.

Що ж вони оповідали про терени східної Європи? Остання, як і раніше, залишалася на краю Ойкумени та була джерелом небезпеки. Наслідуючи Біблію, християнське середньовіччя пов'язувало за простою асоціацією з «кінцями світу» (периферією карти) особливо неприємні речі. А північ і північний схід (той самий «Аквілон») були вкрай загрозливими. Там мешкали апокаліптичні біблійні народи Гог і Магог, заперті Олександром Македонським за Каспійськими горами. Ці народи чекали кінця світу, аби принести смерть і загибель. «Схід» у сенсі приховування майбутніх небезпек був не гіршим за інші частини світу, але актуальні тоді угорці, русь-варяги та монголи, які повертали до західної та південної Європи зі сходу, аж ніяк не сприяли позитивному іміджу цього регіону.

Що ж до окреслення «українського простору», то побачимо ми його (звісно без підпису «Україна») на тих картах, автори яких додали трохи подробиць до схеми «Т-О». Оскільки їм закортіло урізноманітнити поперечину «Т», то зліва вона в них починає розділятися на Танаїс і Данубій (Дунай), а з протилежного боку їм для рівноваги відповідає Ніл, який поділяється на рукави.

Північну «варязьку візію» нам демонструє Ісландська карта середини XIII ст. Вона цілковито «писана», без графічних позначок, символів і малюнків, просто відтворює «схему». Цікава вона, зокрема, тими характеристиками частин світу, які (окрім чотирьох сторін світу та сезонів року) є для нас незвичними: дванадцять вітрів, віки (дитинство, юність, старість, немічність), якості (тепло, спека, волога, холод), елементи тіла (кров, вода, дух, плоть). Крім того, на ній позначено лише три міста в Європі: Рим, Константинополь і *Київ* (Kio), наявна така країна, як *Русь* (Rusia), *кочівники* (Eronei). Очевидно, що для міцної історичної пам'яті ісландців, відображеної у циклі усних і лише набагато пізніше записаних саг, найпівденніший форпост скандинавського світу — Київ (якщо не брати їхніх «онучатих племінників» норманів у Сицилії) — ще в XIII ст. міцно укріпився серед найважливіших географічних пунктів.

Звісно, не можна оминути й найбільші (не книжкові, а настінні), найінформативніші та найрозкішніші з художньої точки зору карти — Ебсторфську (XIII ст., 3,5 на 3,5 м) та Герефордську. Пізніша Герефордська карта (1290-ті, 1,5 на 1,3 м) була створена в Англії, а найдокладніша такого типу — Ебсторфська — у Нижній Саксонії; але обидві вони походять усе-таки від певного англійського оригіналу. Проте нас передовсім цікавить, що ж із наших земель потрапило на найбільш вражаючі середньовічні карти.

Ебсторфська карта була створена в XIII ст. і знищена під час бомбардування Ганновера нащадками авторів Герефордської карти 1943 р.; для дослідників збереглися кольорові прорисовки та ретушовані фоторепродукції. Це найбільш інформативна середньовічна карта (бл. 1600 легенд), що містить відомості не лише про загальну географію світу, а й про мінерали, рослини, тварини, античну та християнську міфологію; крім того, вельми багатою є уява автора щодо різних монстрів, яких він розташовує переважно в Африці. Увесь світ карти є тілом Христовим, оскільки на горішньому її краї — його голова, з боків — руки, знизу — ноги.

Ебсторфська карта, XIII ст.

Наші краї на цій карті — під десницею Христовою, але найдокладніше змальовані північноруські терени, органічно близькі до економічних та політичних інтересів північної Німеччини. Тут наша географія збагачується низкою міст і назвою країни «Русь». І попри плутанину з їхнім взаємним розташуванням, ці міста як торговельні та церковні осередки посідають належне місце в низці провідних географічних пунктів. Щоправда, «погана репутація» нашого регіону теж простежується: серед малюнків, що прикрашають карту, бачимо в нас великовуху людину, грифона, що нападає на скіфа, двох людей, що поїдають кінцівки третьої… Вказуючи в легенді античних скіфів, аланів, даків, сарматів, гетів, калліпідів,

карта не називає сучасних її авторові народів, проте згадує такі пункти, як Новгород (Novgardus), Київ (Kiwen), Полоцьк (Plosceke), Смоленськ (Smalentike), держава Русь (Rucia regio).

Герефордська карта була створена бл. 1290 р. в Англії таким собі Ричардом Гельдінгемським і Лефордським, який у лівому куті свого твору попросив за нього помолитися. Зображення східної Європи на цій карті починається від притоки Дунаю Тиси. Вона ідентифікується чітко, а от усе, що на схід від неї, — вкрай неоднозначно. Є там ціла купа річок — Арфаксат,

Герефордська карта, бл. 1290 р.

Корвус, *Данапер*, Істр, Алан, з ідентифікацією яких (окрім Дніпра та Дунаю) справа складна. Цікавою є інформація про те, що «тут мешкають есседони-скіфи, в яких заведено супроводжувати поховання батьків піснями. Зібравши збори друзів, вони розривають зубами небіжчиків і, змішавши з м'ясом худоби, влаштовують бенкет, вважаючи за краще самим з'їсти старих, аніж віддати їх хробакам».

Інша легенда також інформативна: «Під Ріфейськими горами. Скіфи внутрішніх областей провадять суворий спосіб життя, живуть у печерах. Користуються келихами, зробленими не як в есседонів, з черепів друзів, але з ворожих черепів. Полюбляють битви. П'ють кров із ран убитих. З кількістю вбивств зростає слава, а не вбити нікого — ганьба. Скіфо-таври-скіфи тримають іноземців за ворогів. Сатархи-скіфи, відмовившись від використання золота й срібла, викоренили у своєму суспільстві жадібність». Утішимося тим, що спроби побудови комуністичного суспільства без грошей та жадібності в нас належать не лише до XX ст., а й зафіксовані на англійській карті XIII ст. І, нарешті, є ще назви «слов'яни» (Sclavi) і «тут є Русь» (Hec et Rusia).

Отже, якщо підсумувати здобутки античної та середньовічної картографії, то ми маємо чотири географічних об'єкти, які згодом будуть частково окреслювати «український простір»: *Чорне море, Дунай, Дон* і *Карпати*. Посередині нього протікав Борисфен-Дніпро. Але оскільки батьківщину слов'ян та майбутніх українців у лісостепу затуляли від греків кочові народи — скіфи і сармати, то й усталилися дві перші назви нашого краю — Скіфія і Сарматія, Скіфія — з уточненням «Нижня» (ближча). Її східною межею був Танаїс-Дон, а західною — Дунай та Карпати. Десь на північ від них у бік Вісли вже починалася «Верхня (дальша) Германія», хоч і також заселена слов'янами, але традиційно віднесена до «Германії». Північною межею Скіфії за античних часів вважалися або Північний океан, або міфічні Ріфейські гори, але до XI—XII ст. гори поступово зникають із карт, заступаючись тим, що сьогодні

ми б назвали Східноєвропейською рівниною, пронизаною мережею річок з кількома давньоруськими містами.

Назва країни, що походить від імені слов'ян, трапляється зрідка. *Sclavenia occidentalis* (західна країна слов'ян) згадується на англійській карті 1260-х рр. Показана вона в північному Причорномор'ї поруч із *Ruscite* (можливо, Руссю), але її важко ідентифікувати. Ще на одній тодішній англійській карті є *Sclavonia*. Набагато частіше на картах згадуються просто «слов'яни» (*sclavi*). Дослідник середньовічної картографії А. Чекін наводить їх перелік: Англо-саксонська карта другої чверті XI ст., серія карт Ламберта Сент-Омерського (1112—1121 рр. і далі), Ебсторфська карта XIII ст. (на південь від Дунаю, щодо західних слов'ян і відмінно від Русі), Герефордська карта 1290-х рр. (поруч з угорцями й сарматами та у Верхній Германії). Загалом, історично на давніх картах спочатку починає згадуватися етнонім (назва народу), а вже потім — похідний хоронім (назва країни).

Що ж до назви «Русь», то, за А. Чекіним, вона фігурує на англійській Солійській карті («Карті Генріха Майнцського») межі XII—XIII ст. (*Dascia et Russia*) біля гирла Дунаю, німецькій Ебсторфській карті XIII ст. (Rucia regio), англійських Герефордській карті 1290-х рр. (*Dacia. Hec et Rusia*), карті Джона Воллінгфордського середини XIII ст. (*Russia* поруч із *Comannia* — країною половців), Ісландській карті середини XIII ст. (*Rusia*). Зазвичай ця назва фігурує у переліку східноєвропейських *країн*, а не народів в одному ряду з Дакією або Угорщиною, Болгарією, Грецією чи Куманією. Найдокладніше (хоч і плутано), як ми вже згадували, вона зображена на Ебсторфській карті. Фактично західноєвропейська картографія лише в XIII ст. «пропускає» Русь на карту світу, у той час коли вона вже не становила якоїсь державної цілісності, а її назва, яка раніше стосувалася переважно Середнього Придніпров'я, починає приживатися по периферії — на заході, а потім на півночі. Характерно й те, що з'являється вона лише на північноєвропейських картах — в Англії, Нижній

Саксонії та Ісландії. Імовірно, це відлуння далеких комунікацій вікінгів-варягів.

Постає питання, чому ж Русь одразу «випливає» як назва країни, а не народу? Адже закінчення на «-ія» латиною позначає країну. Відповісти важко, адже, можливо, на XIII ст. уже було запізно фіксувати назву народу, бо тоді Русь уже була доволі давньою державою з осередком у Києві. Як «народ» рання Русь становить для істориків досі відносну загадку щодо своєї «національності» й походження, точніше, є «предметом дискусій». Сперечаються між собою прихильники північного (балто-скандинавського) та південного (територіально українського) походження назви. Колись їх називали «норманістами» та «антинорманістами», й ідеологічна суперечка повторювалась на кожному етапі: між «німцями» та «росіянами» часів Ломоносова, «почвенніками» та «західниками» XIX століття, науковцями і профанаторами часів сталінізму, українськими й російськими «гіперпатріотами» XX і XXI ст. Але карти нам тут, на жаль, не допоможуть.

Втім, була тут іще одна інтрига. «Народ русь» у латинській традиції, на відміну від грецької (яка нам подарує еллінізовану назву «Росія») — це *ruteni* або *rutheni*. А це збігається із давнім, «класичним» галльським племенем рутенів, центром якого був Сегодунум (нині Родез на півдні Франції). Середньовічна звичка хапатися за все античне («авторитетне») змішала обидва народи в уяві багатьох тодішніх авторів і спричинила появу ще одної назви — «*Рутенія*», яка в геть різних формах буде блукати мапами до XX ст. Але згодом, з XV ст., із початком доби розквіту європейської картографії місце Русі буде набагато чіткіше локалізованим: одна — південна, у Прикарпатті, інша — північна, у Новгородщині. Але потім ім'я «рутени» як аналог «русинів», відмінних від росіян або московитів, — у сенсі або галичан, або закарпатців, або українців-малоросів загалом, — буде вельми поширеним у картографії: від Австрії та Польщі XVIII ст., Німеччини початку — середини XX ст. до американських, французьких та англійських атласів 1990-х років.

Термін «Рутенія» буде застосовуватися і як аналог слова «Русь», відмінний від «Росії» (наприклад: Білорусь — Weiss *Ruthenia*, а не Weiss Russland на деяких німецьких картах), і як регіональна назва для Закарпаття у французькій та англо-американській картографічній традиції XX ст.

* * *

Вище ми розглянули середньовічні карти, які подавали схематичне, радше умоглядне бачення Божого світу. Створювалися вони ілюстраторами, які працювали в монастирських скрипторіях, і тому ці мапи умовно відносять до «християнської середньовічної картографії» або ж до «монастирських карт». Як ми побачили, бути практичним путівником вони навряд чи змогли б. Але все-таки за часів середньовіччя з'явилися й карти, які були дуже точними та інструментальними — морські навігаційні карти-*портолани*. За хронологією вони є вповні «середньовічними» (відомі в джерелах з XII до XVII ст., збереглися з XIV ст.), за віросповіданням авторів та користувачів частково «християнськими» (бо користувалися ними і створювали їх також мусульмани), але разюче відрізняються від карт типу «Т-О». Тому їх вирізняють в окремий сюжет історії картографії.

Слово «портолан» (від італ. *porto* — порт, гавань) означає навігаційну карту водного простору з описом орієнтирів узбереж та румбовими (компасними) лініями. Історики картографії у XIX ст. зупинилися на назві «морська карта-портолан», аби не плутати з описовими писаними портоланами. Оскільки ми говоримо про карти, то далі в нас «портолан» буде лише навігаційною картою.

Ми можемо здогадуватися, що портолан є нащадком античного периплу. Проте вчені констатують відносно «раптову» появу середньовічних портоланів на початку XIV ст. у вже доволі досконалій формі. Попередні перехідні зразки-«протографи» нам невідомі, але можна припускати, що десь у межах Середземномор'я існувала навігаційна картографічна

традиція, яка втратилася для далеких нащадків. Версій щодо виникнення портоланів чимало, і, як зазначає їх дослідник І. Фоменко, найбільш інтригує їхня вражаюча докладність і точність. Остання з точки зору нашої сучасної логіки не могла бути результатом одномоментної інновації, а лише наслідком тривалого збирання і уточнення інформації. Таким чином начебто одразу виникає готовий високоякісний продукт, точність якого буде перевершеною тільки завдяки навігаційним інструментам та астрономічним відомостям доби Великих географічних відкриттів і Просвітництва. Для прикладу зазначимо, що якщо широту могли вирахувати й за часів античності, то довготу — другу необхідну координату, яка відраховувалася від умовного нульового меридіана, — змогли більш-менш адекватно визначати лише мореплавці початку XIX ст., коли використовували хронометр, який «діяв» лише за умови уважного підрахунку швидкості корабля.

Посилює інтригу, наприклад, те, що відома карта турецького адмірала Пірі Реїса з позначенням контурів геть далекої від Османів північної та південної Америки та надміру інших, як на наш погляд, майбутніх відкриттів (1513) належить саме до портоланів. Але без таких інтриг історія була б украй нудною… Тож загадки лишаються, а ми розповімо про відомі щодо портоланів речі та про те, як вони «зачепили» українські терени.

Найстаріший датований портолан, який дійшов до нас, був створений 1311 р. генуезцем П'єтро Вісконте (ми можемо побачити його портолан Чорного моря 1320—1321 рр., але факт у тому, що в XIV ст. одночасно постають вельми потужні картографічні школи в Каталонії та Італії. Пріоритет тут важко комусь віддати, адже портолан уже став популярною річчю.

Як виглядав портолан? Це був сувій пергаменту (овечої або телячої шкури), який був значно витриваліший у морі, аніж папір. На карті були зображені узбережжя Середземного

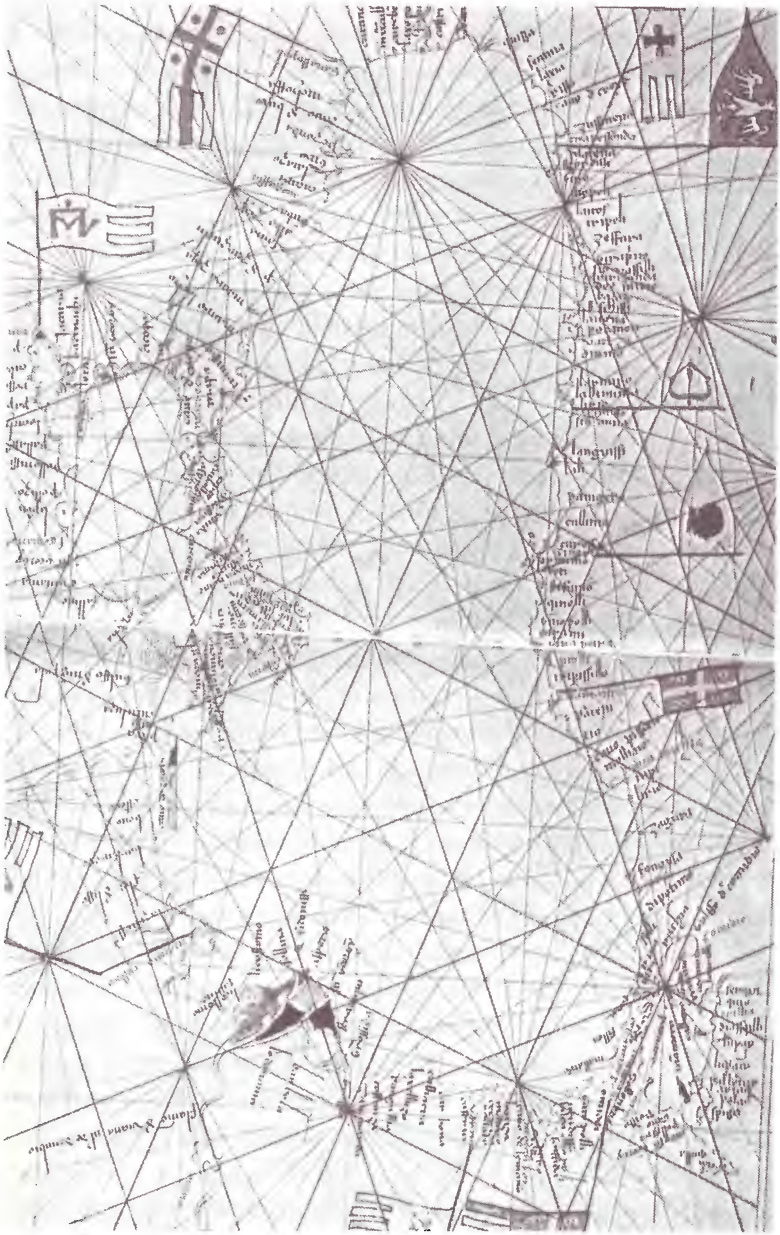

Портолан Чорного моря П. Вісконте, 1320—1321 рр.

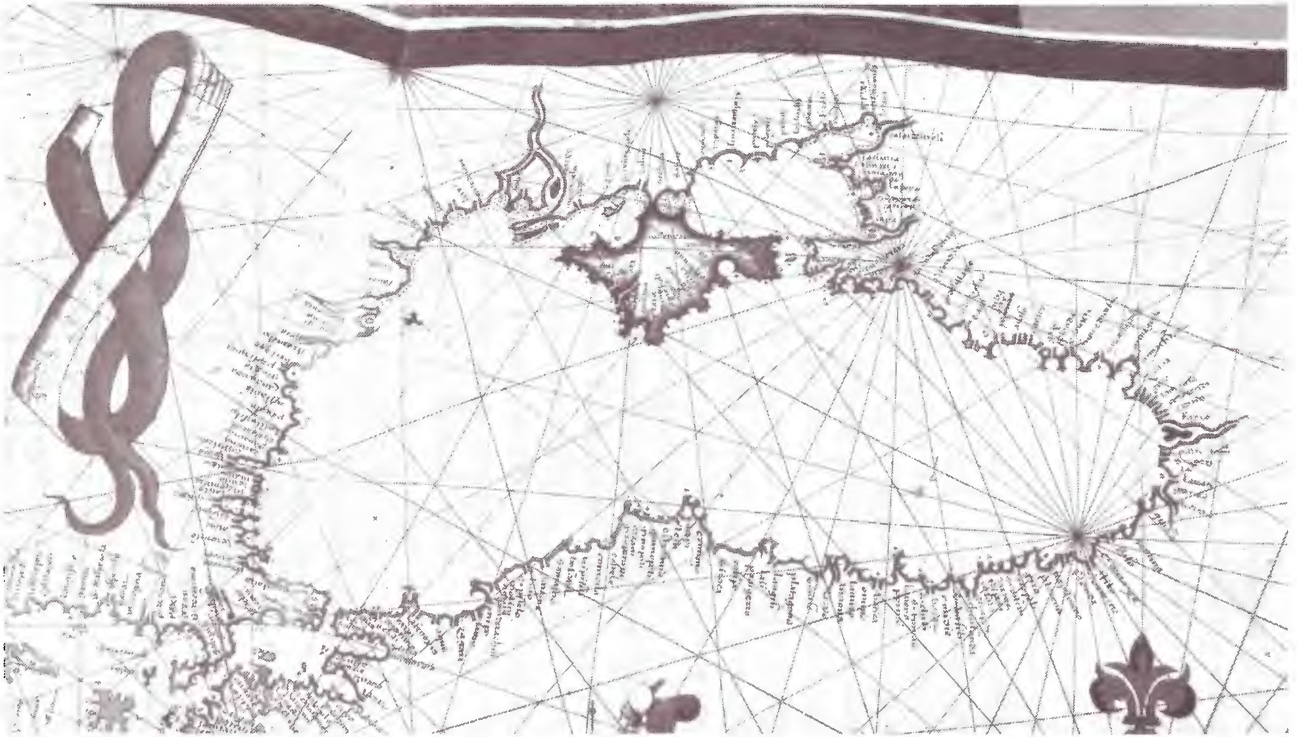

Фрагмент портолану з атласу Д. Гомема, 1550-ті рр.

й Чорного з Азовським морів. Окремі карти включають атлантичне узбережжя Європи, північний берег Африки, до Балтики та Британських островів, а на сході — з Червоним морем. Згодом із найпопулярніших фрагментів таких карт почали робити книжкові зшитки (морські атласи). Основними елементами карти були берегова лінія та компасні румби, що виходили з «рози вітрів». Підписувалися порти та об'єкти узбережжя, елементи гідрографії (скелі, мілини). Порти й прибережні міста мали позначки з прапорами та геральдичними символами, які вказували на їхню державну, етнічну або конфесійну приналежність.

Вражає точність деяких портоланів. Виконане українським ученим-географом А. Гордєєвим комп'ютерне порівняння берегової лінії Чорного моря, зображеного на портоланах П. Вісконте (1313 та 1318 рр.), з Каталанського атласу 1475 р. та ін., із сучасним супутниковим знімком показують розбіжність лише 2—7 %. І якщо брати оновлення інформації, то обриси берегів на портоланах XIV ст. не змінювалися, давши одразу «стандарт», незмінний аж до XVIII ст.

Можемо ще для прикладу звернути увагу на околиці Чорного моря в атласі Вісконте Маджоло (1512). Бачимо загальні обриси узбережжя Чорного моря та ближчі держави: Туркія (Туреччина), Команія (половці), Тартаро (Татарія), Полонія (Польща), Русія. Яке саме державне утворення вважається «Руссю» — визначити важко. Імовірно, що Московія, адже капелюх «короля Русі» (тюрбан) ідентичний капелюху царя Татарії, що вказує на політичний зв'язок із Золотою Ордою або «цивілізаційний» зі Сходом взагалі. Великого князівства Литовського, Жемайтійського і *Руського* або *Руського* воєводства Польського королівства з центром у Львові це не могло стосуватися. Після виходу Великого Московського князівства з-під безпосередньої влади Орди 1480 р. воно з деяким запізненням потрапляє на портолани як королівство (суверенна держава). Певну загадку становить те, що мав на автор на увазі під таким анахронізмом, як «Команія».

Фрагмент карти з атласу В. Маджоло, 1512 р.

* * *

Якщо італійці були більш прагматичні й зазвичай не виходили у своїх картах за межі Середземномор'я, каталанці з Майорки намагалися позначити й невідомі або маловідомі землі, зображені навколо стандартного портолану — аж до Китаю. Їхня карта була вже не лише портоланом, але побудованою навколо нього картою світу. Саме до таких належить відомий «Каталанський атлас» 1375 р. Він складається з 12 аркушів, 4 з яких містять космографічні та навігаційні деталі. Автором його був Абрагам Креск (1325—1387), юдей з острова Майорка. Він тривалий час був особистим «майстром карт світу та компасів» короля Арагона Педро III. Великі суходільні простори на картах дозволили Креску повправлятися в легендах і спробах надати відносно свіжу корисну інформацію (наприклад, із мандрівок Марко Поло) або знову згадати «народ Гог і Магог», який чекає кінця світу біля Каспію, чи про Антихриста.

Звісно, що з портоланів Чорного моря ми можемо взяти для нашої мети не надто багато, окрім переліку тогочасної топоніміки (географічних назв), яка суттєво відрізняється від сучасної, простежити зміни, які відбувалися залежно від міжнародної політики, спробувати знайти на суходільних маргінесах якісь коментарі або назви держав чи народів. У XIV—XVII ст. більшість назв уздовж берегів Чорного моря була грецькою, вкраплювалися свідчення існування поруч слов'ян, тюрків, грузинів, русі, генуезців, венеціанців, пізанців. Частина грецьких назв згодом перетвориться на турецькі, але переважно шляхом буквального перекладу. Геральдичні знаки покажуть нам розширення і скорочення Золотої Орди, престоли церковних ієрархів, існування італійських володінь у Криму та факторій уздовж узбережжя, появу Молдавського князівства, падіння Константинополя та перетворення Османської імперії на велику державу. Потенційну присутність русинів ми можемо відчути скоріше за варязькою спадщиною у назвах: *insula Rossa* (острів Джарилгач), *Roxofar* (пункт

на півострові Тарханкут), *Varango Limena* (Варязька Стіна неподалік від Россофара). Їх розташування нагадує сліди шляху «з варяг у греки».

Загалом наші терени лишалися для італійських моряків на периферії інтересів — як віддалені зовнішні землі. Але серед тих топонімів, які ґрунтовно зібрав відомий дослідник портоланів І. Фоменко, ми можемо натрапити й на більш цікаві назви. Але враховуємо, що портолан «закінчувався» неподалік від берега, і тому вказані назви говорять про те, що цей об'єкт може знаходитися там, де підписано, а може — і далеко за межами карти в «тому напрямку». Є у нас (перераховуємо за І. Фоменком — від Дунаю до Дону) Європа, Сарматія Європа, Русія, тартари буджацькі, Волощина, Бессарабія (це все в межах Бессарабії, Русія — подалі за тартарами і Волощиною, за Дністром на схід — Подолія, тартари очаківські, турецьке «Ард ал-Русіа» (Русь), Тартарія, Куманія, Аланія. Далі вже відомий нам Танаїс. Крим зветься або «Таврикою», або «Кимеа». Ланцюжок портів не внесе тут чогось суттєво нового. Політичні позначки ми вже згадували, єдине слід зазначити, що на портолани такі реалії потрапляли із запізненням на 15—20 років. Зрозуміло, що шляхом від Чорного моря до Русії, виходячи з інформації портоланів, могли бути Прут, Дністер і Дніпро. Лідером уваги італійських торговців і навігаторів у наших краях був, звісно, Білгород на Дністрі, який у них мав назву Монкастро. Над ним до певного часу майорять прапори з тамгою Джучидів (символ влади Золотої Орди), а близько 1450 р. підіймається бичача голова з герба молдавських господарів.

Коли ж обрії портоланів розширялися, то туди втрапляли й навіть російські міста під ординською тамгою — на карті Анджеліно де Лалорто 1339 р. (є Рязань, Москва, Новгород) та на згаданому Каталанському атласі 1375. З 1482 р. (портолан Хайме Бертрана) у широкій перспективі морських карт з'являється мальований персонаж «Rey de Rossia» (або «Russia») — «король Русі», основним опонентом якого є намальований поруч із шаблею «король Тартарії». Розмір фігурок володарів позначав

рівень могутності та суверенітету держави. Імовірно, посилення Московії часів Івана III вивело її у перелік східноєвропейських держав. Цікавим нюансом було те, що європейські правителі зображені в коронах, азійські — у тюрбанах. «Король Русі» — ні так, ні так, буває з якоюсь страшною рудою бородою. Можливо, це траплялося з огляду на його невідому далеким каталанцям «цивілізаційну приналежність» — до європейсько-християнського світу чи до Азії. Згодом автори все-таки надягають на нього корону, він збільшується в розмірі в порівнянні з королем тартарів, а з часів Івана Грозного останній стає другорядною маленькою фігуркою. Інший напрям щодо Русі — вгору Прутом і Дністром — не було якось уточнено. Але характерно, що портолани позначали назви суверенних (сучасною мовою) держав, а наші землі входили тоді, за цими критеріями, до Литви або Польщі. Тому бачимо скоріше регіональні назви (як-от Поділля), аніж загальні. Можливо, «Русія» в бік Пруту і Дністра є також регіональною щодо львівського Руського воєводства корони Польської. Але державні кордони на портоланах не позначалися і ми тут можемо лише робити припущення.

* * *

У XV ст. відбувається революція у картографічному світобаченні західних європейців. Із загроженої, а згодом поваленої турками-османами Візантії на захід рушило чимало грецьких учених, які принесли з собою ще багато рукописів, наукових праць та іншої античної спадщини, втраченої Заходом. Потрапили туди, зокрема, й візантійські варіанти карт Клавдія Птолемея, які ілюстрували його «Географію». Як ми вже згадували вище, досі лишається невідомим, чи були це дійсно копії карт, створених безпосередньо Птолемеєм, чи то була пізня спроба візуалізації його географічних описів землі. Самі інструкції з приводу створення карт Птолемей дійсно писав, але незрозуміло, чи встиг він самотужки втілити в життя свої рекомендації. Класик історії картографії Лео Багров уважав

відому нам «Географію» Птолемея «величезною компілятивною роботою, що містить карти трьох або чотирьох різних авторів», переважно візантійських учених XIII—XIV ст. Та проте для нас єдино важливим є те, що знайомство з цими картами спричинило на Заході справжню сенсацію. Сам принцип карти світу з північною орієнтацією, опертою на довготу й широту та з доданими регіональними картами, створював той образ світу та його частин, що ґрунтувався на «класиці» і який запанує у картографуванні в наступні століття і дійде до наших часів.

Утім, класичний образ землі вже був недостатнім. З 1420-х рр. до чергових рукописних «перевидань» Птолемея додаються нові карти тих частин світу, яких у нього не було — наприклад, Північної Європи. Німеччина, Нідерланди, Англія були промоутерами Відродження і також прагнули «побачити себе», попри необізнаність давнього грека про їхні краї. Німецький картограф Доннус Ніколаї Германус переробляє та стандартизує «птолемеєві» карти і додає перші нові. Врешті, щойно винайдений друкарський верстат дозволяє зробити Птолемея автором бестселера.

Уперше птолемеївський атлас вийшов друком 1477 р. у Болоньї (це перший друкований атлас), і дедалі більше — в інших передових країнах. Ще один німецький картограф Генрік Германус додає карти Англії та Ірландії, Іспанії, Галлії, Германії, Скандинавії, Італії, Сицилії, інші мапи та морську карту Середземномор'я. Друкована 1482 р. в Ульмі версія вже містила карту Прибалтики («Сучасну карту Пруссії, Норвегії, Готії та Русії, понад наданих Птолемеєм»). Отже, нарешті Східна Європа мусила потрапити на регіональні карти і в такий новий жанр, як «карти країн». Зауважимо, що раніше карти існували лише як кадастрові схеми земельних ділянок (у Єгипті та Вавилоні), згадані нами на початку дороговкази-ітинерарії, схеми світу («Т-О») та похідні від них навігаційні (портолани). Як не дивно, майже не траплялося спроб створити карту окремої цілої країни.

Теперішнє наукове картографування можна було здійснити вже на підставі точної топографічної зйомки, визначення географічних координат та з використанням належних інструментів. Це потребувало чимало часу, колективних зусиль, оскільки модерні карти потребували участі багатьох людей із різних країн, які б обмінювалися географічною інформацією.

Цей перехідний етап позначився здобутками видатного польського картографа XVI ст. Бернарда Ваповського (1470—1535), який вносив виправлення до карт Птолемея, що видавалися у збірках, започаткованих Миколою Кузанським (1401—1464). Здобутком Ваповського є опрацювання карти «Сучасна карта Польщі, Угорщини, Богемії, Німеччини, Русі, Литви» (1507—1509). Ця карта задавала коло певних *політонімів* (назв державних утворень), де лише Русь по суті випадала з цього кола, будучи складовою Великого князівства Литовського та королівства Польського. Це є свідченням існування певного географічного «руського простору», який не поспішав «розчинятися». З того ж часу ми також спостерігаємо увагу до виокремлення й адміністративних регіонів на українських землях на підставі доволі приблизних меж давніших князівств та сучасних воєводств. 1526 р. Ваповський випустив «Карту Сарматії», де вперше позначив регіон Поділля та застосував українську транскрипцію написання багатьох географічних назв.

1540 р. виходить заснована на працях Ваповського карта «Польща й Угорщина» німецького гуманіста та космографа Себастьяна Мюнстера (1488—1552), яка згодом регулярно перевидавалася протягом 60 років. На ній присутні регіональні назви (Волинь, Поділля, Покуття, Кодимія — від річки Кодима[1]) і загальна назва — Русь. Визначний географ і картограф, професор Гейдельберзького університету Мюнстер

[1] Значення невеличкої річки Кодима на Одещині в XIV—XV ст. було вагомішим, аніж згодом: вона була кордоном між ногайськими кочівниками та осілим населенням Подільського князівства, між Золотою Ордою та Великим князівством Литовським.

Фрагмент карти «Польща й Угорщина» Б. Ваповського у виданні С. Мюнстера, Базель, 1540 р.

вкрай уважно ставився до своїх джерел, створивши мережу географів-інформаторів по всій Європі.

Проте якщо в Мюнстера є назви теренів, але відсутні адміністративні кордони, то останні з'являються вже невдовзі — 1554 р. на карті «Опис Європи» представника фламандської картографічної школи Герарда Меркатора (1512—1594). Інший визначний картограф Абрагам Ортелій (1527—1598) помістив у першому виданні свого атласу світу «Огляд земної кулі» карту Польщі Вацлава Гродецького (1558, з подальшими перевиданнями), де позначені межі й назви Русі (яка містить Руське, Белзьке та Берестейське воєводства), Поділля та Волині, що стає надалі стандартом подання адміністративного устрою західної частини України до кінця XVIII ст.

* * *

«Russia» блукає тодішніми картами XV — початку XVIII ст. від Карпат до Білого моря. Властивою для західноєвропейських карт є наявність двох Русей (прикарпатської та новгородської) та окремої від них Московії. Складається враження, що для сучасників із Центральної та Південної Європи Русь розташовувалася в недалекій Галичині, для Північної — на теренах близької їм Новгородщини, а Московія не збігалася ні з тим, ні з тим. Хоча, звісно, варіантів накладання назв існувало чимало…

Тодішні карти мали довге життя, оскільки, якщо існувало друкарське кліше, її можна було відтворювати нескінченними ідентичними копіями, аж поки вона не втратить попиту. Такі карти іноді дещо коригувалися, ставали основами для інших, але назовсім не зникали. Кожна з популярних регіональних карт диктувала образ країн, держав та регіонів щонайменше протягом півстоліття, а з урахуванням трохи меншого, ніж раніше, проте стійкого консерватизму картографів — і набагато довше. Усе-таки, щодо Старого Світу не йшлося про появу нових об'єктів; змінювалися лише межі володінь держав та династій. Держави і країни як такі вже усталилися, і образ

Фрагмент карти «Руссія з навколишніми землями» з атласу Г. Меркатора, Дуйсбург, 1595 р.

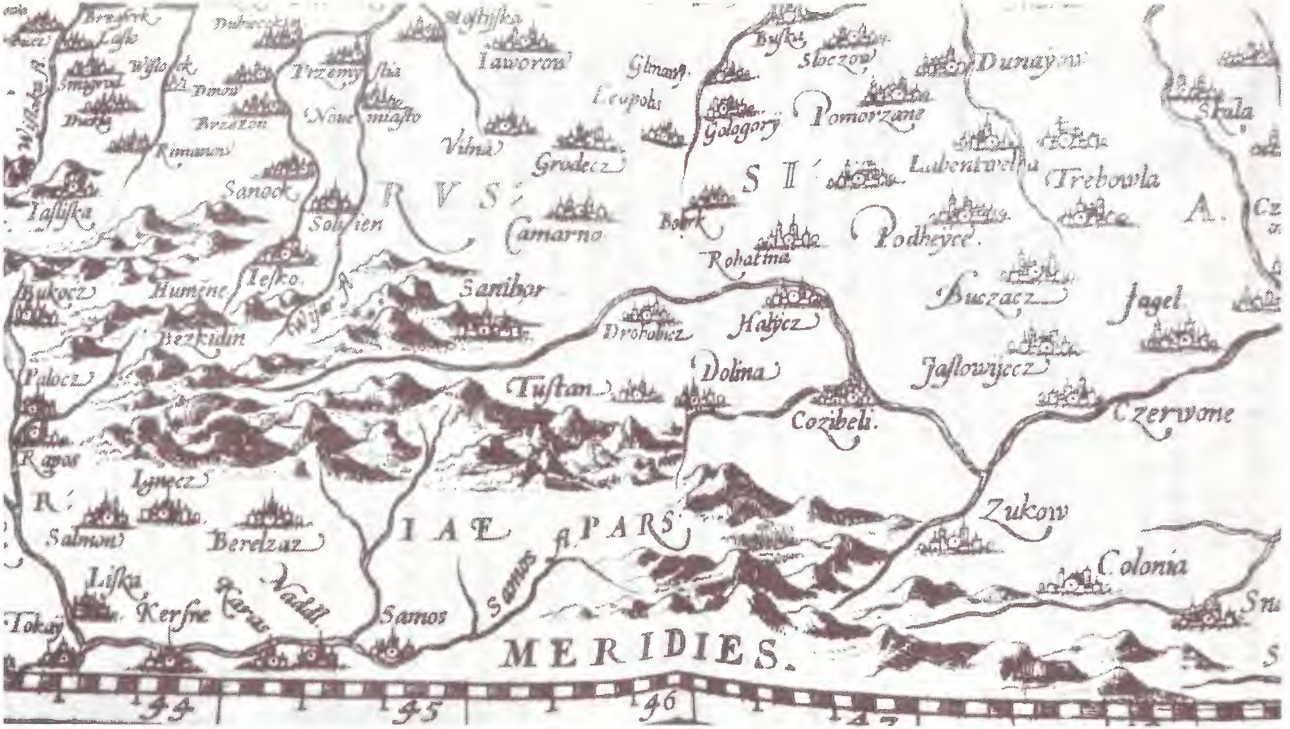

Фрагмент карти Польщі В. Гродецького з атласу А. Ортелія, 1570 р.

Польщі, приміром, не змінювався залежно від того, хто перебував на троні — Валуа, Баторій чи Ваза.

Назва ж «Україна» поки що на картах не фігурує, але до цього зашилося набагато часу…

Від Дикого Поля до «країни козаків»

Наближення географічних інтересів до наших теренів крізь «призму» нідерландської, німецької або польської картографії рано чи пізно мало зіткнутися з украй цікавим Заходові кордоном Європи з ісламським світом у Причорномор'ї і Подніпров'ї. Експансія Османів у Європу, яка в XVII ст. сягнула свого апогею, становила основну загрозу християнському світу в самому його серці, попри всі його здобутки в Нових Світах. Тому зростання активності запорозького козацтва, його морські й суходільні протитурецькі звитяги часів Петра Сагайдачного (а надто Хотинська війна 1620 р.), запеклі битви за Кам'янець та Чигирин 1670-х рр., блискуча звитяга під Віднем 1683 р. зроблять українське *Дике Поле* одним із постійних стратегічних кордонів Європи. Інформація про ці лицарсько-романтичні події стане вельми поширеною. Саме Дике Поле запровадить у широкий обіг свою другу назву — «Україна», і протягом XVII ст. вона за своїм змістом з «окраїни», «кордону» перетвориться на назву країни. Характеризуючи західні відомості про українців, італійський дослідник А. Кроніа пише: «[Західна] література про війни, переважно анонімна, повна захоплення невтомним у боротьбі народом, який був *відкриттям століття*».

Тому тут, попри численні інші пам'ятки, ми маємо звернути основну увагу на три важливі в нашому контексті картографічні роботи, які з різних причин стали щаблями візуалізації цього «відкриття століття». Це твори Ісаака Масси, Гійома де Боплана та Йоганна Гоманна. І, звісно, супроводимо їх іншими сучасними їм баченнями українського простору.

«Найновіша карта Руссії» голландського купця та картографа Ісаака Масси, видана 1633 р., була гравірована майстром із відомої родини — Віллемом Гондіусом, який згодом відзначиться гравіруванням «Генеральної карти України» Гійома Левассера де Боплана і портрета Б. Хмельницького. На карті Масси зустрічається назва «*Okraina*», яка окреслює розпливчасті терени Дикого Поля на південних межах Московської держави та перебуває доволі далеко на схід від української Сіверщини. Оскільки Масса ґрунтував свою карту на московських джерелах, то йому вдалося несвідомо віддзеркалити в ній витоки того популярного згодом ідеологічного стереотипу, який пов'язує «Україну» з «окраїною Росії». Щоправда, на мапі Масси ми дійсно бачимо московську «окраїну», але, що цікаво, вона не має жодного стосунку до «України». Це десь у краях верхньої Оки, Дону або ж Рязанщини).

Очевидно, що етимологія назв «Україна» та «окраїна» — ідентична, позначаючи порубіжжя. Проте в нашому контексті кар'єра «України» виявилася вражаючою у порівнянні з російською «окраїною», яка по мірі колонізації степу не набула самостійного значення та чіткої локалізації. Несвідомими промоутерами «України» виступили, звісно, запорозькі козаки, які створили на цій «Україні» вкрай своєрідну військову спільноту, історична місія та активність якої виплеснули «Україну» зі справжньої окраїни на землі середньої і початкової Русі — на всю Середню Наддніпрянщину. З часів Хмельницького «Русь» та «Україна» стають синонімами[1]. Русь — назва цілком історична, «заслужена» і традиційна, вживана в політичній риториці; Україна ж у лихах важкого протиборства козацтва з Річчю Посполитою, Москвою та Османською імперією стає за часів Руїни, за словами російської дослідниці Т. Таїрової-Яковлевої, «емоційною вітчизною». Цей процес

[1] Третім синонімом щодо Середнього Придніпров'я за Хмельницького був ще грецький термін «Росія» — урочиста назва Русі в православній церковній риториці. Лише з другої половини XVII ст. ця назва разом з українськими ієрархами та ченцями «перетікає» у Московщину, а з 1721 р. «з подачі» киянина Феофана Прокоповича перетворюється на офіційну назву — «Російська імперія».

Фрагмент карти «Руссія або Московія» І. Масси в атласі Я. Блау, Амстердам, 1665 р.

«накладання назв» добре відбиває вислів гетьмана Петра Дорошенка «Україна наша Руська».

Однак варто згадати ще одну локалізацію Русі, властиву погляду «із Заходу», особливо тих, хто мандрував чи мешкав у землях Центральної Європи. Із часів завоювання володінь колишнього «короля Русі» Данила Галицького Казимиром III Великим, а надто створення Руського воєводства із центром у Львові (1434), «Русь» мала чітку адміністративну локалізацію у Прикарпатті, у той час як решта колишньої Русі в її найширшому значенні (білоруські, новгородські та московські терени) являли собою конгломерат різних держав, князівств із різними назвами, і жодне з них не звалося Руссю, — якщо не враховувати третю, часто призабуту частину назви Великого князівства Литовського, Жемайтійського й Руського. Тому присутність цієї назви саме в Прикарпатті на картах, починаючи з XV ст., є цілком закономірною. Якщо ми згадаємо карту Бернарда Ваповського (на якій відсутні політичні та адміністративні кордони), то там «Руссія» блукає від просто «Руссії» в Галичині до «Руссії Альби (Білої)» біля Московії, — а от починаючи з різних редакцій Вацлава Гродецького, коли вже зображуються адміністративні кордони воєводств, то вона логічно стає однопорядковою назвою з такими саме регіональними назвами воєводств як «Волинь» та «Поділля». Хоча з історичної перспективи або з огляду на назви країн «Руссю» були всі ці українські воєводства разом, а вже тим більше Київщина чи згодом — Чернігівщина. Але загалом, якщо брати назву «Русь» у широкому сенсі, то (як ми вже згадували) польські, верхньонімецькі та південноєвропейські картографи зазвичай писали її у Прикарпатті, а північнонімецькі, нідерландські та англійські — на теренах ближчої до них північної Новгородщини, поруч із відповідною «Новгардією».

Після 1569 р., коли українські землі Великого князівства Литовського перейшли під владу корони Польської, підпольська Русь могла замінюватися синонімічною назвою «Украйна», як це було в одному з універсалів короля Стефана Баторія (1580),

цитованому українським істориком П. Сасом: «старостам, підстаростам, державцам, княжатом, паном, рицерского стану людем на Украйне Руской, Киевской, Волынской, Подляшской, Браславской мешкаючим». Відповідно, тут до «Украйни» відносяться Руське, Волинське, Київське, Підляське, Брацлавське воєводства. Це доволі раннє і змістовно широке використання назви «Украйна», і тому ця цитата становить ніби передчуття її подальшої «кар'єри».

За наявності прикарпатської Русі в Центральній Європі стає зрозумілим, чому з того південного ракурсу дуже довго не сприймалися спроби Московської держави іменуватися «Руссю», а стійко вживалося слово «московіт» на західний кшталт. Адже очевидна Русь знаходилася у східній частині земель корони Польської (згодом — Речі Посполитої). Князь Данило Галицький коронувався як король Русі 1253 р., а Руське воєводство існувало з 1434 р. Мешкали в ньому русини (в латинській передачі — *rutheni*, відмінні від *moscovites*). А запізні вправи з «руської» титулатури московських князів та царів сприймалися як суто політичні амбітні кроки, а не доказ тотожності з населенням теренів сучасних України чи Білорусі. З перспективи ж північної, прибалтійської Європи слово «Русь» писалося зазвичай на північних володіннях новгородців поблизу Білого моря. На півночі Новгород зі своєю країною «Новгардією», як і Галичина на півдні, був здавна відомим торґовим партнером північних європейців і традиційними «входинами» до далеких невідомих напівазійських країв Східної Європи. Тому з обох європейських «бачень» Русі Московське велике князівство, а згодом царство було найвіддаленішим прикордонням Татарії, а з огляду на тривалу політичну підпорядкованість Орді (на відміну від Новгорода або Галицько-Волинських князівств), то й із неясною «цивілізаційною приналежністю». До Русі в «широкому сенсі» Московію на зображеннях з кінця XVI — початку XVII ст. відносили, але вже на картах, які за своїм ракурсом містили частини Сибіру та Центральної Азії.

Раннє західне вживання прикметника «руський/російський» щодо Москви належить до праці Джайлза Флетчера «Про Російську державу» («Of the Russe Common Wealth», 1591). Як зазначає Д. Наливайко, «Флетчер побував англійським послом у Москві, тож йому була відома офіційна назва держави, яку він виніс на титульну сторінку своєї книги, але симптоматично те, що в назву він увів уточнення, важливе для орієнтування своїх читачів, які знали цю державу та правителя під іншою назвою ("або спосіб правління російського царя, котрого звичайно називають московським царем")». Урешті ж західні європейці фіксували той факт, що «руська» і «московська» мови відрізняються. Так, австрійський посол у Москві Я. Генкель фон Доннесмарк зазначав, що мова України — «руська», а польський дипломат Ганс Гритина «дуже добре був ознайомлений з руською і московською мовами».

«Русь», кажучи сучасною мовою, була «брендовою назвою», і нею не хотіли поступатися усі, хто претендував на її спадщину. Той же Богдан Хмельницький, згодом окреслюючи свої політичні претензії, називав себе «единовласником и самодержавцем Руским» із зазіханнями відповідно «по Львов, Холм и Галич». Тобто для великого гетьмана влада Русі виходить із Києва й охоплює і Русь придніпровську, і Русь прикарпатську, — тобто по суті етнічний ареал русинів-українців. Проте поєднати тоді обидві частини майбутньої України не вдалося, і це стане одним із чинників того, що за Прикарпаттям ще довго буде триматися назва «Русь», а Наддніпрянщина почне далі з різною мірою успіху «покозачуватися» та відповідно за назвою «українізуватися».

У західній Європі українське козацтво певний час сприймали як окремий народ, але невдовзі його почнуть усе ж сприймати як частину русинів. Тому суттєвим із тих часів є зауваження французького автора П'єра Шевальє (1663), що «козаки — це тільки військо, а не народ, як багато дехто думав». Італієць Г. Піорато тоді ж писатиме, що «ні походженням,

ні укладом життя вони (козаки) ні в чому не відрізняються від русів» (цитата за Д. Наливайком).

Щодо України, то П. Шевальє надає таку інформацію: «Країна, де мешкають козаки, зветься Україною, що означає «окраїна». Це вся територія, що простяглася поза Волинню та Поділлям і яка входить до складу Київського та Брацлавського воєводства... Україна є дуже родючою країною, так само як Русь і Поділля». Коли в нього йдеться про Русь, то мається на увазі Прикарпаття (Руське воєводство). Таким чином, Україна для Шевальє — це Наддніпрянщина, якою за булави Хмельницького оволоділо Військо Запорозьке. В іншого француза Отевіля у загальному описі Речі Посполитої Україна є також лише Придніпров'ям, але вона перераховується серед «руських провінцій» разом із Поділлям, Волинню та Галичиною.

* * *

Утім, повернімося до «візуалізації України», здійсненої іншим сином Франції, старшим сучасником Шевальє, та до одного з його джерел інформації. Вочевидь етапний для картографії та історіографії України автор — це Гійом Левассер де Боплан (1600—1673). Ця постать добре відома поколінням істориків, які зверталися до його «Опису України, кількох провінцій королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансильванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн» (1651). Цей французький артилерист, військовий інженер і картограф, який уже добре побачив світ (брав участь в експедиції до Індійського океану), перебував на польській службі в 1630—1647 рр. У 1630-х рр. він будував укріплення у Барі, Бродах, Кременчуці та Кодаку, проводив топографічні вимірювання і креслив карти українських територій. Географи найбільше шанують його здобутки в гідрографії: наприклад, саме він, як сьогодні видається, правильно «загнув» на мапі Дніпро, який перед тим зазвичай зображувався з прямим руслом або з лише одним вигином.

У його описі «Україна» є також збірною назвою придніпровських провінцій Речі Посполитої, у яких саме на час друкування його праці завирувала кривава козацька війна. Для Боплана правий берег Дніпра є «руським», або «українським», а лівий — «московським» (не в сенсі приналежності, а наближеності); вживає він як синоніми «русини, або козаки».

Боплан по суті першим помістив «Україну» (принаймні за назвою окремої карти країни) в географію Європи, де вона посідала своє місце до кінця XVIII ст., а згодом епізодично «блимала» до 1917 р. Наприкінці ж XVIII ст. і українська Гетьманщина, і самі запорозькі козаки, і Польща, і Литва, і кримські татари вже втратили актуальність через завоювання, поділ і розчленування імперіями — Російською та Австрійською. Але за часів Боплана всі ці процеси лише розпочиналися…

Характерною і важливою для нас є змістовна зміна, ще за перших років існування карти Боплана, пояснення терміна «Україна». Спочатку вона виступає як друга назва «Диких Полів», але вже за декілька років починає цілком відповідати назві «Опису» Боплана — «Карта України з багатьма її провінціями», оскільки одночасно відбувалося становлення держави Б. Хмельницького та його послідовників під час визвольної війни. Через це «Україна» перетворювалась зі своєрідного прикордонного регіону Речі Посполитої на політонім (назву політичного утворення), межі якого зумовлювалися актуальними кордонами Козацької держави. За викладом Боплана, до «України» очевидно «надійніше» належить західніший, ближчий до Польщі берег Дніпра, власне саме Дике Поле, воєводства Брацлавське та Київське (останнє обіймало обидва береги Дніпра).

За загальним «образом території» (чи «ракурсом») на карті Боплана Україна являє собою буквально східну частину володінь корони Польської в межах «Республіки двох народів» (Речі Посполитої) від певної межі: на схід від «Russiae Pars» (Галичини), на південь від Великого князівства Литовського,

на північ від турецько-татарських володінь і — до московського кордону. Врешті, десь такі самі кордони держави Хмельницького й фігурують у Зборівській угоді 1649 р. або ж межі Великого князівства Руського в Гадяцькому трактаті Івана Виговського 1658 р. Щодо західних меж «карти України» (не самої України, як її уявляв Боплан — остання у нього була меншою), то на першій карті («Загальному плані») вона сягає Львова і Західного Бугу, а от на докладнішій «Спеціальній» — уже Перемишля і Вісли; на першій карті є «Русь», на другій — «Червона Русь».

* * *

Надалі, відколи козацька Україна буде поділеною по Дніпру між Московією та Польщею Андрусівським перемир'ям 1667 р. та «Вічним миром» 1686 р., її розфарбування на картах навпіл у різні державні кольори не надто поспішатиме. І не стільки внаслідок професійної «інерції» картографів, скільки через постійну зміну політичних та військових важелів, які не дозволяли зафіксувати якийсь «остаточний стан» території. Тим більше, що така радикальна зміна кордонів вимагала певної реклами та промоції. Якщо Боплан перебував на польській службі й віддзеркалював на карті як ракурс південно-східну частину Речі Посполитої, то для зафарбування Лівобережжя у московські кольори на західноєвропейських картах необхідна була «московська редакція» карт Східної Європи, яка б дійшла до провідних картографічних видавництв, майстерень і редакцій Заходу: Парижа, Амстердама, Лондона, Нюрнберга, Данцига (Гданська).

«Картографічна пропаганда» була вагомою річчю в часи, коли безпосередньо «великий світ» мало хто бачив, а от уявлення хотів би мати (хоча й зараз не надто багато змінилося). Тим більше для повноважних людей, які за тих часів практично займалися «геополітикою». Як пише історик Ларі Вулф, «самі карти стали географічним каркасом для впорядкування інших галузей знань, від природничої історії до історії націо-

нальної... Географія стала невіддільною частиною тогочасної міжнародної політики».

Такий політично важливий напрям «картографічної пропаганди» буде цілеспрямовано розвинутим у Росії лише від Петра I. Його масштабні проекти географічного дослідження Росії передбачали створення зусиллями Санкт-Петербурзької імператорської академії наук «Атласу Російського», який би став перевіреним джерелом інформації для Заходу. До цього Московія виглядала на картах як таємнича холодна країна на самому краю Європи та в Азії, її приналежність до європейського або азійського світу була заплутаною (згадаймо цю саму дилему на портоланах). Християнська віра московитів начебто й відносила їх до Європи, але з античних часів відомий кордон Європи по Дону (Танаїсу) поділяв Московію з часів завоювання Сибіру принаймні навпіл; дипломат і мандрівник Сигізмунд Герберштейн у середині XVI ст. вважав, що якщо провести лінію від Танаїсу, то Московія опиниться в Азії. Це змушувало згадувати аналогічну ситуацію з «Сарматією європейською» та «Сарматією азійською», оскільки межа Європи становила для європейців певну самодостатньо значущу, символічну річ у визначенні того, що ми сьогодні назвали б «цивілізаційною приналежністю». Аналогічна думка присутня й на карті, створеній у Литві втікачем із Москви воєводою та окольничим Іваном Ляцьким та художником Антонієм Відом (1542): «Московія, вона ж Альба (Біла) Руссія, не є частиною Європейської Сарматії. Але належить великій Азії або ж Скіфії...» В амстердамському атласі Яна Блау 1665 р. московити зображені на карті Азії серед мініатюр азійських народів.

Узявся за цей споконвічний кордон з Азією той самий Петро I під час Азовських походів 1695—1696 рр. Успіх цих війн мав бути прорекламований відповідними «декларативними» картами. Начерк одної виготовили 1699 р. іноземці на московській службі генерал-майор Менгден та фельдмаршал Брюс, а гравіював її голландець Ян Тессінг. Ця карта була

видана російською та латинською мовами, містила улесливий картуш і портрет московського монарха. На думку українського історика картографії Р. Сосси, на ній чи не вперше Україна позначена як «Мала Руссія» (*Pars Russiae Minor*), у межах Наддніпрянщини і без тодішнього польсько-російського поділу по Дніпру. Подібний твір 1701 р. створив й інший голландець Адріан Схонебек. Імовірно, що «Мала Руссія» взагалі як назва на карті походить саме з російської картографічної продукції петровської доби, — принаймні на західноєвропейських картах раніше цей термін не вживали.

Втім, водночас початкова залежність петровської російської картографії від західноєвропейських зразків позначилася на тому, що на зламі XVII—XVIII ст. вперше (але вкрай ненадовго — хіба що один раз) на російську карту втрапляє «*Україна Козацкая Страна*» (саме так!). Співіснують на цій карті й «Царство Московское или Россиское», і «Рωссиа Черная» в Галичині та Холмщині. Поява тут України продиктована тим, що ця карта була перекладом французької карти Гійома Сансона, на якій був підпис, успадкований від Боплана. Надалі ж «Україна» вже не з'явиться знову, замінена на офіційно прийнятнішу для держави, що нещодавно почала називатися «Росія», — «Малоросію».

Звісно, що термін «Мала Русь», який у XVII—XVIII ст. трансформувався у «Малоросію», нам відомий здавна — з XIV ст. (епізод, пов'язаний з утворенням Галицької митрополії паралельно із перебуванням у Москві київського митрополита). Проте якогось географічного та політико-правового змісту «Малоросія» набула лише в контексті стосунків українських гетьманів та церковних ієрархів з московськими установами після 1654 р. Використовувалася ця назва як синонім земель Війська Запорозького (Гетьманщини) та України-Наддніпрянщини в офіційному листуванні й була відсутньою у буденному вжитку. Останнє не є випадковим, адже й саме слово «Росія» було урочистим еллінізованим (грецьким) синонімом «Русі» (або ж широкого ареалу руського православ'я) і, відповідно,

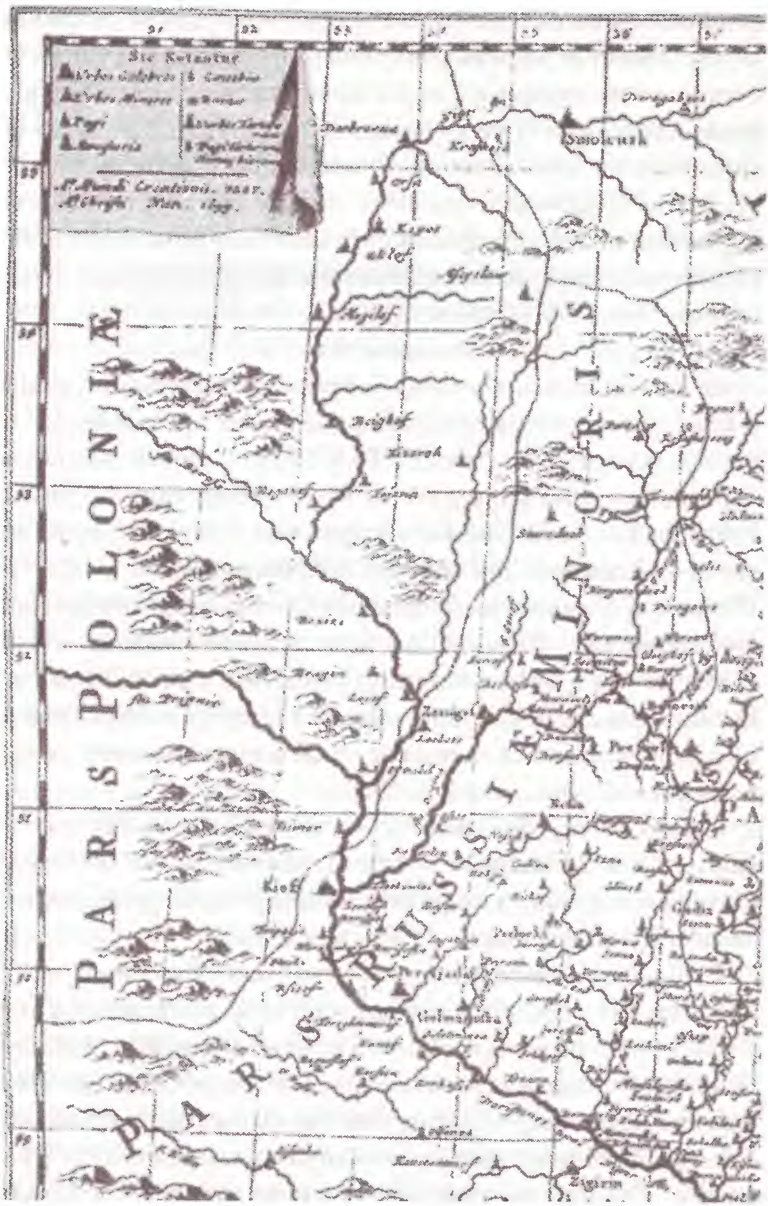

Фрагмент «Карти Росії» Я. Брюса, Амстердам, 1699 р.

поширилося в колах церковної учености. До другої половини XVII ст. воно не стосувалося земель Московської держави, і тому ми не знайдемо якоїсь помилки у вітаннях спудеїв Київського колегіуму до Богдана Хмельницького 1648 р.: «З тобою, Богдане, Росія на ноги встала». У вірші малися на увазі Русь-Наддніпрянщина та її сакральний центр Київ, а не Московщина. Проте згодом, у 1660—1670-х рр., поширюються у джерелах поняття «малоросійські люди», «малоросійські городи», «малоросійські гетьмани».

Зазначимо, що самі «малоросійські гетьмани» не надто поспішали вживати цей термін. Наприклад, у завданнях українському посольству до Москви від канцелярії гетьмана І. Самойловича 1685 р. так писалося про Київське, Брацлавське та Чернігівське воєводства: «В тех трех воєводствах и Украйна вся, и Войско Запорожское заключаетца» (цитата зі збереженого російського перекладу за Т. Таїровою-Яковлевою).

Якогось зневажливого значення (як на уявлення українського національного руху XIX—XX ст.) слово «Малоросія» тоді, звісно, не мало. Зручною вона була вочевидь для московської адміністрації, бо більш звична для них назва українців-козаків «черкаси» виявилася завузькою. Картографічним прикладом термінології також може бути назва «Чертежа украинским и черкаским городам от Москвы до Крыма» (1670—1671?), який слугував шляховиком (від міста до міста, з відстанями) для тих, хто рухався найбільш популярним маршрутом московського війська часів української Руїни.

Та й назва відповідної адміністративної установи з відносин із Гетьманщиною (Малоросійський приказ, який діяв у 1662—1722 р., до утворення Петром I першої Малоросійської колегії) задавала термінологію. І зрозуміло, що в європейську географію і картографію топонім «Малоросія» потрапляв епізодично й лише через римейки російських карт XVIII — початку XIX ст.; закріпиться він там згодом уже в перекладі (саме як «Мала Росія»: Petite Russie, Kleine Russland, Little Russia), а не як транслітерація з російської («Malorossia»).

Це станеться набагато пізніше, аніж сама «Росія» остаточно заступить «Московію» (лише в середині XVIII ст.) — у столітті XIX.

Тому для історика картографії існує суттєва проблема: як перекладати одне й те саме слово у французькій, німецькій та англійській мові, яке позначає і Русь, і Росію-Московію (в сенсі російської держави/імперії)? Оскільки це залишає забагато простору для довільних тлумачень або ж видавання авторських гіпотез за дійсність, то ми тут намагаємось до XVII—XVIII ст. просто подавати транслітерацію (Русія, Руссія), а згодом виходити з номенклатурного контексту карти: якщо на ній існує у якійсь формі «Московія» паралельно з «Руссія», то «Руссію» ми тлумачимо як «Русь», без обов'язкової прив'язки до Московської держави. Якщо ж «Московія» зникає і залишається лише «Руссія» з прив'язкою до Російської імперії, то ми перекладаємо як «Росія» і, відповідно, у нас з'являється «Малоросія», а не «Мала Русь». Інші приводи для відмінності назв нам надає лише наявність одночасно назви «Рутенія», яку ніколи не відносили до Московії, але це стосуватиметься XIX і XX століть.

* * *

У ті ж часи провідними подіями європейського життя стали дві війни: на заході за Іспанську спадщину (1701—1714) та на сході — Велика Північна (1700—1721). Друга для української історії має трагічне значення, перекресливши спробу Івана Мазепи відновити самостійність Гетьманщини. Звісно, його виступ був вимушеним ризикованим кроком, але це була одна із тих ситуацій історичного вибору, сама ідея якого потім живе набагато довше за учасників події. Війна була, як ми знаємо, «Північною», присвяченою пануванню на Балтиці, але військова удача (точніше невдача) привела війська молодого амбітного шведського короля Карла XII на українські землі. Гетьмана Мазепу це поставило перед важким неочікуваним вибором — зберегти лояльність до не менш амбітного,

особисто симпатизуючого гетьманові, але очевидного руйнівника українських вольностей Петра I чи податися з однодумцями в табір шведів, шукаючи можливої зовнішньополітичної альтернативи. Хоча зізнаємося, що союз зі шведами не був чимось новим в українській зовнішньополітичній практиці: Хмельницький після розчарування у Москві також дивився переважно на Балтику. Подальша сумна історія поневірянь «мазепинців» нам відома: Полтава, Переволочна, Бендери, смерть Мазепи, невдалі спроби реваншу Пилипа Орлика.

Для європейських картографів Північна війна була одним із вдалих бізнес-проектів. Серйозний континентальний конфлікт, який тривав два десятиліття, за яким було зручно стежити, маючи перед очима театр воєнних дій. Невдовзі, 1730 р., слушно писав шведський географ Штраленберг, «хоча більшість мистецтв під час війни занепадає, географія розвивається і вдосконалюється». Не відомо, чи були схильні тодішні шанувальники політичних новин пересувати прапорці по мапі, позначаючи рухи «фронтів», але карти Прибалтики після 1700 р. почали мати значний попит.

1702 р. амстердамський гравер Даніель де ля Фей (1640—1709) видав «Атлас кишеньковий театру війни в Європі», у якому щодо східного театру застосував варіант карти француза А. Феротея де ла Круа (1640—1715) «Польське королівство з його кордонами», створену до 1693 р. На ній зображено 12 щитів з гербами воєводств та територій, що входили до Речі Посполитої; є серед них (можливо, вперше на карті) і герб України (на щиті — *Ukrine*, на мапі — *Ukraine*) зі стоячим галицьким левом, а на самій карті зазначено «Україна або земля козаків». Сам напис проходить уздовж Волині, Київщини і Поділля. Галичина та Берестейщина окреслені як «Чорна Русь», окремо від «України», хоча остання, як ми могли помітити, має вочевидь галицьку символіку. Це поки єдиний відомий на карті геральдичний зв'язок між Наддніпрянщиною та Галичиною.

Польське королівство з його кордонами. Карта А. Ф. де ла Круа в атласі Д. де ла Фея, 1702 р.

. А після 1708 р., коли популярний у Європі Карл XII подався в екзотичні козацькі землі, довелося знову швиденько згадати творчість Г. де Боплана й показати зацікавленим політикам та громадянам, якими ж ресурсами володіє або на які претендує спільник Карла «князь Мазепа» (гетьман з 1707 р. мав титул князя Священної Римської імперії), а саме — що то за Україна (і нагадаємо — аж ніяк не Малоросія). А ситуація у тих краях була заплутаною: попри полтавську перемогу, Петро I зіткнувся зі вступом у конфлікт Османської імперії, відбув невдалий Прутський похід і втратив той самий Азов, що перебував на межі Європи та Азії.

Цілком «буденна» прибалтійська війна перетворилася на низку екзотичних експедицій по кордонах ісламського Сходу. Зацікавлена публіка потребувала карти театру воєнних дій, чим, власне, і стала «Україна або козацька земля з прилеглими провінціями Волощини, Молдавії і Малої Татарії» (1712) нюрнберзького картографа Йоганна Баптиста Гоманна (1664—1724). Гоманн, фундатор німецької школи видання атласів (ця карта була поміщеною саме в його атласі), намагався стежити за впровадженням на картах актуальних політичних та військових реалій, змін кордонів та міжнародної ситуації. Він був шанованою людиною, і 1715 р. його призначили географом імператора Священної Римської імперії.

Через це на взятій за основу карті Боплана (вона була першоджерелом більшості французьких та центральноєвропейських карт українських теренів того часу) винесені на картуш гетьман Мазепа та його прибічники, позначене місце Полтавської битви. Проте для нас, окрім цієї актуалізації для західних європейців подій боротьби за Україну, важлива ще констатація на картуші: «Україна — земля [країна] козаків», що знову піднімало цю назву з регіональної на рівень країни-держави. Згадаємо, що для Боплана «самодостатність» України як країни (попри наявність внутрішніх провінцій) була «неостаточною» з огляду на те, що вона як політичний новотвір відбувалася саме при ньому. Вона «виникає»

і є лише Наддніпрянщиною, по суті без західної прикарпатської Русі; і те, що вона «країна», ще не робить її «державою», окремою від Польщі.

Але на карті Гоманна ми вже бачимо через півсотні літ після Боплана, що внаслідок тривалої боротьби козацьких гетьманів між Варшавою та Москвою, попри поділи по Дніпру між двома зовнішніми потугами, Україна тут «виводилася» на карті зі звичних «польських» кольорів, але при тому й не зафарбовувалася у «московські». Ми бачимо на карті Гоманна «Україну», яка серед карт тієї доби максимально наближена до своїх етнічних меж — від Слобожанщини до Перемишля. Чому «образ України» Боплана був розширений Гоманном (зокрема на захід до Карпат) — важко сказати, адже він вочевидь не мав карт українських етнічних земель, які з'являться лише в XIX ст. Можливо, що він тут просто показав усі терени, на яких живе руський народ, або ж усю колишню «Польську Русь».

Загалом Гоманн явно намагався показати саме широкий «театр воєнних дій», адже по суті — це карта південно-східної Європи і Причорномор'я; окрім України показані не лише згадані на картуші Молдавія, Волощина і Мала Татарія (Кримські володіння), але й Трансильванія, Болгарія, Стамбул, чорноморське узбережжя Кавказу, а з боку Московії — Смоленщина, Рязанщина та відповідна частина Дикого Поля. Зрозуміло, що стратегічні витівки Карла та Петра могли занести «фронт» уже не зовсім «Північної» війни в ще дальші незвідані землі. Але інтерес становить саме побачити Гоманнову Україну на такому широкому тлі. Оскільки на карті адміністративні утворення виділено кольором, видається цікавим один колір на всю Україну від «Покуття» до «татарського шляху на Москву», попри існуючі польські воєводства на захід від Дніпра і польсько-московський кордон по Дніпру. Навряд Гоманна вразило те, що Мазепа в 1704—1706 рр. накинув своє гетьманування на обидва береги Дніпра і дійшов військом до Замостя, бо ж усе одно до Перемишля влада його булави де-юре

не поширювалася. Польща на цій карті явно просто ігнорується. А звична відмінність України-Наддніпрянщини від Русі-Прикарпаття долається в простий спосіб: написи «Червона Русь» та «Україна» проведені паралельно через увесь жовтий «український простір». Щоправда, в останньому «компромісі» Гоманн не є поодиноким винахідником: 1714 р. на карті в атласі лейденського видавця Пітера ван дер Аа (1659—1733), яка є іншою версією Боплана, на картуші зазначено: «Україна, земля Червоної Русі». Потім цей варіант назви України буде неодноразово траплятися на західних картах.

Після цього карта Гоманна перевидавалася його підприємством та іншими (зокрема ще одним нюрнбержцем Крістофом Вайгелем 1719 р.); останній спалах інтересу до неї припадає на часи російсько-турецького конфлікту 1730-х рр.

Цікавим також є позначення України на карті «Королівства Польського» (1742) французького картографа Жана-Батиста Нулена. На ній ми бачимо три Русі. Одна — «Русь Польська, або Червона» (сучасна Україна), друга — південно-східна Білорусь (решта Білорусі — «Литва»), третя — «Московія, або Велика Русь». «Україна» на карті — це Поділля і Наддніпрянщина. Фігурує також прикметник «Мала» (Petite), але незрозуміло, чого він стосується, адже «Мала Польща» вже показана в районі Кракова та Любліна, імовірно — це Мала Русь. Розлогий поземельний коментар до карти пояснює вжиті назви:

«*Русь Польська*, яка також має назву *Мала Русь*, поділяється на Русь Литовську і Русь Червону. Далі ми говоримо (уточнюємо), що Русь Литовська належить державі Литовській.

Русь Червона є частиною держави Польської і поділяється на Русь окрему (Russie particuliere) та Україну (Ukraine).

Русь Окрема — це воєводства (palatinates) Хелма, Белза і Русі.

Україна — це землі козаків, що охоплюють провінції Волинь і Поділля, або козаків польських, козаків московських і козаків турецьких[1].

[1] Тут мається на увазі різна політична підпорядкованість українських козаків.

Провінція *Волинь*, яка поділяється на Верхню та Нижню Волинь, містить воєводства Луцьке і Київське; з додачею великої частини, що належить московитам.

Провінція *Поділля*, яка поділяється на Верхнє та Нижнє Поділля, містить воєводства Кам'янецьке і Брацлавське; з додачею великої частини Кам'янця у турків з 1672 р.».

Політична «гнучкість» англійського картографа Германа Моля у називанні територій і держав кумедно проявилася у розкішному «Новому і повному атласі» (Лондон, 1719), де майже кожна карта присвячена якомусь поважному можновладцеві — від англійської королеви Анни і герцога Мальборо до російського царя Петра І. Звичайна карта називається традиційно: «Московія в Європі». На ній «Russia», як було звично для північноєвропейської картографії, розташована біля Білого моря. А от у тому ж виданні на карті Московії, присвяченій «Петру Олексійовичу», назва країни змінюється: «*Росія*, або Московія». І з'являється на теренах Гетьманщини не менш цікавий, дещо заплутаний напис, який наводить на меланхолічні роздуми: «Землі старої України» або ж «Землі колишніх козаків» — залежно як читати...

До середини XVIII ст., після розв'язання «українського питання» Полтавою, здавалося, що карти України, засновані на Боплані, призабулися і вийшли з поточного обігу картографічних служб і редакцій. Наші краї знову опинилися на маргінесі уваги й на 1770-ті рр. начебто втратили свої географічні подробиці. Україну в якомусь сенсі можна було відкривати наново.

Та проте не будемо так швидко ховати карту України Гійома Левассера, вона втрапила ще в паризький «Універсальний атлас» батька і сина Роберів де Вогонді (1757). Але тут ми можемо простежити очевидний «польський слід», адже Робер-син був вихованцем і співробітником Нансійської академії. Останню утримував колишній польський король, прихильник Просвітництва (та й свого часу кореспондент Івана Мазепи) Станіслав Лещинський (правив у 1704—1709, 1733—1734 рр.), коли був герцогом Лотаринзьким (1738—1766).

Тож картографічні сюжети, пов'язані з Річчю Посполитою, мали певні пріоритети, адже «Україна» була картографічним нюансом саме до карт Польщі. У Вогонді вона знаходиться на польському правобережжі Дніпра. Якщо ж ми візьмемо ширші обрії чи більшу перспективу, наприклад карту Європи, то у Вогонді ми побачимо лише кордон Польщі та Європейської Росії по Дніпру. Тому наприкінці XVIII ст. за умови «скорочення» і зникнення самої Польщі «український сюжет» упав на рівень нижче неї в рейтингу імовірних політико-картографічних проблем. Польща стала «колишньою державою», але залишилася «країною»; Україна ж через набагато меншу або цілком відсутню політичну актуальність як назва на карті почала відверто «блимати», згадуючись дедалі рідше.

Від доброї волі картографів та, певніше, тих установ, на які вони працювали, залежало, залишати на мапі Польщу після її остаточного поділу 1795 р. чи ні. Адже, якщо брати вже звичну з середини XVI ст. наявність на мапі державних та адміністративних кордонів, існувало очевидне право вибору: позначати лише держави (тоді вже не існує ні Польщі, ні тим паче України як адміністративних одиниць) чи звертати увагу ще на «країни» та «народи». Щодо останніх, то в ранньомодерний час «народи» залишилися поза Європою, оскільки варварський бездержавний світ стрімко віддалявся на периферію — Новий Світ, Африку, віддалену Азію, Океанію. «Народи» ототожнювалися з варварськими бездержавними племенами, яких тут уже не лишилося. Європа була континентом державних націй. У Європі, аби потрапити на карту як «не державі», треба було становити певну ексклюзивну спільноту — як от українські козаки, які доволі довго саме як «козаки» протрималися на картах Східної Європи в XVIII ст. Та оскільки етнографічні карти принесе з собою лише «націоналізована» середина XIX ст., то «полякам без Польського королівства» легітимне місце знайти було важко. Поляки на карти не потраплять до появи етнографічних, а от сама Польща на західноєвропейських картах уперто залишиться: як окремий об'єкт, хоч і де-

юре не актуальний. Треба було якимсь чином тулити на карту Польщу як країну, а не державу. За винятком, звісно, карт тих, хто її поділив: Росії, Австрії та Пруссії.

За таємною угодою 1797 р. держави-учасниці третього поділу встановили, що сама назва Польщі мусить «зникнути раз і назавжди». Щось у цьому формулюванні нагадує слова Катерини II з іншого приводу: «Аби саме ім'я гетьманів було забутим». Те, що Польща, за словами славнозвісного американця Томаса Джеферсона, стала «країною, стертою з карти світу через розбрат її громадян», породило очевидний прецедент: чи достатньо «стерти з мапи» для того, щоб саме «питання» було знятим? І чи є присутність на мапі необхідною ознакою існування народу та країни?

* * *

Отже, підсумовуючи мандрівку України картами XVII—XVIII ст., ми можемо говорити про те, що після впровадження її назви в європейську географію Бопланом вона на тривалий строк закріплюється у свідомості західних європейців як «країна козаків». Козаки вважалися своєрідною частиною «руського народу». Можна було найчастіше зустріти вужчу локалізацію України — у Наддніпрянщині та на Поділлі, або ширшу — коли так підписувалися усі руські воєводства корони Польської (але із паралельною назвою «Червона Русь»). Протягом Хмельниччини, Руїни, численних антитурецьких кампаній, подій Північної війни Україна стала звичним географічним об'єктом на карті Європи попри те, що їй не вдалося усталити свій суверенітет і вона була розділеною по Дніпру між Польщею та Московією. Іноді її позначали окремим кольором у фактично етнічних межах українства, уникаючи російських або польських кольорів.

До середини XVIII ст. відчувалося доволі чітке розрізнення України (Русі) та Московії, але після Полтави, із розгортанням зовнішньої експансії Санкт-Петербурга на захід та південь значення Гетьманщини в європейській політиці сходить

наївець. Інтерес до України час від часу пробуджується під час російсько-турецьких війн XVIII ст., але розвиток російської картографічної індустрії та поширення в західній літературі офіційної назви Росії впроваджують у картографічний обіг топонім «Малоросія» (щодо Лівобережжя), який констатує остаточне входження України до Російської держави, котра протягом XVIII ст. перестає на Заході називатися Московією.

Із поділами Речі Посполитої між Росією, Австрією та Пруссією і постанням найдражливішого у Східній Європі «польського питання» українські сюжети в картографії набувають лише епізодичного, маргінального характеру на наступні сто років. Поступове зникнення з карти позначило перехідний етап від часів козацької самобутності до формулювання на нових засадах модерного українського національного проекту.

Від Малоросії до України

XIX століття як певний цілісний «історичний», а вже тим більше картографічний образ України для нас видається вочевидь «довгим» — 1795—1914 рр. 1795 р. відбувся третій поділ Речі Посполитої, який звів кількість «власників» українських земель до двох — Російської та Австрійської імперій. Більша частина північного Причорномор'я з 1790-х рр. належала Росії, а приєднання до неї 1812 р. Бессарабії остаточно засвідчило занепад османських впливів. Війни Австрії та Росії з наполеонівською Францією лише епізодично зачіпали Україну — в сенсі скороминущих незначних змін австрійсько-російського кордону або ж так і не здійснених планів французьких стратегів щодо розчленування західних володінь Росії. Надалі протягом сотні років у Східній Європі були відсутні настільки масштабні воєнні конфлікти, які могли б помітно змінити політичну карту регіону. Основний інтерес Росії був спрямований на Балкани та Близький Схід; програна Кримська війна з морськими державами обійшлася Петербургу втратами

дрібними й тимчасовими; Росія, Австрія (з 1867 р. Австро-Угорщина) та Пруссія (з 1871 р. Німецька імперія) до певного часу були міцно пов'язані одна з одною співучастю у контролі польських проблем. Польські повстання 1830—1831 та 1863 рр. були придушені, засвідчивши вихідну недостатність потуги поляків. Очікування, що на цьому просторі міжімперської стабільності сколихнеться якесь нове «питання», видавалося принаймні наївним.

Утім, подібні інциденти «неясності» щодо питання «народ-країна-держава» траплялися не лише з Україною та українцями або Польщею і поляками: наприклад, в амстердамському «Історичному атласі» Шателена і Гудвіла 1720 р. другий упорядник з подивом зазначав щодо Богемії (Чехії), частини Священної Римської імперії: «Хоча цю країну і зображають на всіх картах Німеччини, хоча вона входить до складу імперії, проте залишається самостійною державою. Її закони і звичаї відрізняються від німецьких, навіть мова її інша; тож ці дві причини та держава — вид одиничний і неповторний у цьому просторому краї». Критерії «заслуги перебувати на карті» країною або державою були ще розмиті й диктувалися баченням політичного простору феодально-династичної доби. На питання, чому на карті Німецької імперії мусить бути окремою слов'янська Чехія-Богемія (попри те, що політично це умовна Німеччина або ж конкретніша Австрія як тодішній осередок Священної Римської імперії), відповість уже XIX століття, — принаймні в особі мовознавця та етнографа Павла Йозефа Шафарика, про що йтиметься далі.

Протягом першої половини XIX ст. можна було спостерігати, як народи починають потрапляти на загально-географічні та етнографічні карти. Українці ось-ось мали вигулькнути, — от тільки не відомо, під якою назвою (принаймні точно не як «українці», бо такої їх прийнятої спільної самоназви ще не існувало). Адже на початку століття уявлення західних європейців про народи сходу континенту були вельми

химерними: вважалося, що на західній Україні мешкають поляки, а в Закарпатті — якісь «мадяро-слов'яни».

Що ж до України, то вона принаймні існувала як історичне явище (на історичних картах) та як регіональна назва Наддніпрянщини. Наведемо доволі показовий приклад.

Вагомим джерелом з еволюції зображення української історичної, етнічної та політичної топоніміки в Західній Європі XIX ст. є французький «Універсальний атлас фізичний, історичний і політичний Дюфура» (Париж, 1860, карти 1854—1860 рр.). На загально-географічній карті «Сучасної Європи. 1855» ми бачимо одночасно Україну та Малоросію (Petite Russie). Україна — по обидва береги Середнього Дніпра, Малоросія — від Чернігова до Слобожанщини; однак перебувають вони в одному контурі-просторі, який охоплює Київську, Чернігівську, Полтавську та Харківську губернії (кордони самих губерній на цій карті не показані).

Аналогічне виділення контуром торкається етнічної Польщі, смуги західного регіону Російської імперії (від Прибалтики до Поділля) та смуги південного (від Пруту вздовж Чорного моря), Півночі та Поволжя. Тут ми можемо спостерігати становлення французького, німецького та англійського (і похідного від нього американського) районування Європейської Росії, яке запанує саме з середини XIX ст.: Велика Росія, Малоросія, Західна Росія, Польща, Казань (Поволжя), Південна Росія (Північне Причорномор'я і Передкавказзя). Прикметно, що у випадку Малоросії це не збігалося з власним російським районуванням. У Росії Малоросією вважалися лише терени Малоросійського генерал-губернаторства (1802—1856): Чернігівська і Полтавська губернії, а з 1835 р. ще й Харківська (до того — Слобідсько-Українська).

Розташована на Правобережжі Київська губернія була складовою Київського генерал-губернаторства або Південно-Західного краю (південної частини Західного краю — російської частини колишньої Речі Посполитої) у складі губерній Київської, Волинської та Подільської. Термін «Нова Росія»,

Фрагмент карти «Сучасна Європа» з атласу Дюфура, Париж, 1855 р.

«Південно-західна Росія» з британського «Королівського атласу сучасної географії» К. Джонсона, Лондон, 1886 р.

що характерно, блиматиме лише на картах часів російсько-турецьких війн доби Катерини II або тих пізніших, які показують ці часи, при тому вкрай вузько — фактично колишні землі Вольностей Війська Запорозького (з 1775) та здобуте за Кючук-Кайнарджийським трактатом 1774 р. межиріччя Дніпра та Бугу. Надалі писатимуть «Південна Росія», яка включатиме в себе землі на південь від Києва та Харкова від Бессарабії до Передкавказзя. Звісно, що «Росія/Русь» передаються одним словом Russie, що вже є очевидною банальністю і до чого ми вже не будемо повертатися.

На карті «Західної [європейської] Росії» в атласі Дюфура згадане районування надалі повторюється вже із кордонами губерній. Через підросійську Люблінщину і підавстрійську Галичину написано «Червона Русь». У Гродненщині та Пінщині — «Чорна Русь», Східна Білорусь — «Біла». Є також і етноніми, що показують початкові впливи тодішньої етнографії (надалі політико-адміністративну та етнографічну інформацію намагатимуться розвести по різних спеціальних картах). У Білорусі існують «Північні росіяни». Це видається дивним, але натомість на самій півночі Росії бачимо етнонім «новгородці». Є, звісно, й «великороси» (Grande Russiens) — у Центральній Росії. На карті середземноморського басейну ми побачимо ще цікавішу «етнографічну вставку»: «росіяни південні» (точніше — «росіяни на півдні»); напис починається саме в українському Закарпатті, йде через Галичину і сягає Слобожанщини, тобто більш-менш охоплює ареал українців. Є ще на Кубані «Чорноморські козаки». І знаходимо ми нарешті «готовим» згадане вище районування на повній найзагальнішій карті «Росія європейська та азійська». Невдовзі на французьких картах з'являться малороси (Petite Russiens), але тут у нас з'явилися поки лише Малоросія і «росіяни на півдні».

Наявність «новгородців», імовірно, свідчить про вплив результатів досліджень визначного мовознавця та етнографа Павла Йозефа Шафарика (1795—1861), які узагальнені на його карті 1842 р. «Слов'янські землі». На ній, на думку Р. Сосси, чи

не вперше виділені серед слов'янських народів «малороси», які показані як окремий народ із власним етнічним ареалом, котрий вельми достовірно збігається з українським етномовним простором у першій третині XIX ст. На карті Шафарик спробував передати назви в транскрипції мов місцевих народів, і в результаті ми спостерігаємо типово українські назви міст: Lviv, Černihiv, Charkiv, Mykolajiv і т. ін.

Великий авторитет П. Шафарика мав наслідком те, що його етнографічна карта слов'янства доволі швидко була інтегрована в західноєвропейські довідкові та навчальні карти й атласи — спочатку німецькомовні, а згодом французькі й т. ін. Зокрема, точно за Шафариком показані слов'яни на етнографічній карті Європи з німецького навчального атласу Берґгауза відомого готського картографічного видавництва Юстуса Пертеса 1847 р.

Зазначимо, що з Готою також пов'язана діяльність визначного німецького географа Адольфа Штілера (1775—1863), автора дуже популярного німецькомовного навчального атласу, який неодноразово перевидавався, виправлявся і став основою для багатьох західноєвропейських та російських навчальних атласів. Зокрема, на Штілера спиралися тартуські упорядники першого естономовного атласу; та й визначний російський географ Е. Петрі в методологічній передмові до свого популярного навчального атласу (1914) зазначає: «Загалом ми віддали безумовну перевагу перед іншими великими атласами кресленням знаменитого картографічного закладу Юстуса Пертеса в Готі, оскільки вони втілені в новому виданні великого атласу Stieler'a (Штілера)». Але в російських варіантах Україну це на карті, звісно, не залишало. Проте малороси були показані на етнографічній карті.

Аналогічно до Шафарика виглядає етнічний ареал малоросів на французькій «Етнографічній карті Росії» (1852). Російські етнографічні карти, як ми покажемо нижче, на той момент ще не виділяли окремі «племена руського народу», вважаючи і малоросів, і білорусів просто росіянами.

Україна в першому естономовному атласі, Тарту, 1859 р.

Якщо перед цим, як і в атласі Дюфура, картографи намагалися вмістити на одній загальногеографічній карті максимальний обсяг різноманітної інформації, то в другій половині XIX ст. загальний принцип подання картографічної інформації про Європу вже спирається на певний необхідний мінімум трьох «спеціальних» чи «тематичних» карт: карти фізичної, політичної та етнографічної. На останню малороси потрапляють доволі швидко й на ній залишаються; на фізичній — наявний відомий нам фізичний простір сучасної України; на політичній — ті держави, які володіють на конкретний час цим простором. Але очевидно, що для майбутніх перспектив України як «країни» (не кажучи вже як «держави») головне значення мала карта етнографічна: для нас ареал малоросів сьогодні є простим очевидним повторенням контурів «країни України», для освічених же людей першої половини XIX ст. цей зв'язок ще був надто невідчутним, або недоказовим, або принаймні зворотним (назва місцевості визначає назву населення). Україна мала тоді виразно менший «простір». «Розширення» України відбувалося внаслідок формування ідеї про українську націю, яка містить і підросійських малоросів, і підавстрійських русинів. Принаймні послідовний логічний ланцюжок у XIX ст. тут починався від окреслення етнічного ареалу народу, історично зорієнтоване академічне «опрацювання» якого через подальше ідеологічне, політизоване розуміння й мало дати нам потім на виході «країну», що мала б претендувати на статус «держави». Ця схема не є чимось оригінальним в історії національного руху бездержавних східноєвропейських народів.

Для подальшого обґрунтування оцих етнографічно-культурницьких та імовірних політичних вимог українців було необхідно, аби цей етномовний ареал став сприйматися як усталений у тогочасній науці й освіті та з'явився такий україно фільський рух, який був би в цьому зацікавлений.

Щодо останнього, то ми не будемо тут надто докладно звертатися до історії модерного українського національного

руху, про що написано вже чимало. Подамо лише коротку ретроспективу основних тенденцій в українському самоназиванні. А потім опишемо процес формування й уточнення етнічного ареалу українців географами, картографами, етнографами та статистиками XIX ст.

Як цілком слушно зазначає історик В. Маслійчук, «власне поняття «Малоросії», «Росії», «України» не мали тривалий час ні історико-політичної, ні географічної визначеності, лише певним осердям Малоросії повсякчас вважали територію колишньої гетьманської держави. Назва «Україна», поширена в козацьких літописах та фольклорі, сприймалася як «країна», «земля», однак мала певну забарвленість насамперед «окраїни», прикордонного краю: як щодо Речі Посполитої (Польщі) існувала «Україна» в розумінні старих козацьких вольностей на правому березі Дніпра, так і щодо Московської держави (Росії), де «Україною» виявлявся великий прикордонний регіон (у тому числі слобідські полки). Ця ситуація почала утверджуватися і стала питомою наприкінці XVIII ст.». У своєму аналізі регіональних назв Лівобережжя цей автор показує цікавий процес міграції (навіть певні рокіровки) назв «Україна» та «Малоросія» поміж колишньою Гетьманщиною та Слобожанщиною. Певний час Слобожанщина передувала у своїй «українськості», що було спричинено й зокрема адміністративним чинником — існуванням Слобідсько-Української губернії до 1835 р. (після цього — Харківська) та тим, що до певного часу Слобожанщина не входила до Малоросійського генерал-губернаторства, яке містило лише Гетьманщину.

Для поширення західноєвропейських ідей романтизму та похідного від нього романтичного націоналізму необхідна була концентрація освічених людей, доступ західних інтелектуальних впливів. Таким осередком став Харківський університет 1804 р. Він до відкриття Київського (1834) по суті зосередив у своїх стінах найкращі інтелектуальні ресурси «обох Україн». Саме на цей час припадає поширення видань із назвою «Український…», а в дослідженнях та збірках

фольклору (пісні, думи і т. ін.) прикметник «малоросійський» поступово заступається словом «український». Одним із провідників нової течії був Ізмаїл Срезневський, який зазначав, що «Мова українська (чи як завгодно називати інакше: малоросійська) є мовою, а не говіркою російською чи польською». Відбувається процес набуття поняттям «Україна» інакшого, ніж регіонального змісту — історичної спільноти, Вітчизни, що нагадувало уявлення української еліти часів Руїни.

На 1840-ві рр. «Малоросія» витісняє «Україну» як регіональну назву, а остання натомість набула нового, широкого романтично-національного звучання. Основні зусилля тут доклали (вже в Києві) Михайло Максимович та кирило-мефодіївські братчики — Микола Костомаров, Пантелеймон Куліш і Тарас Шевченко. Подальше історичне та географічне окреслення України припаде на другу половину XIX ст., коли в цьому візьмуть участь колишні «братчики» вже в петербурзькому часописі «Основа» (1861—1862), інтелігентські просвітницькі гуртки Громади, і водночас посилиться український рух у підавстрійській Галичині. На кінець XIX ст. ідеологічна українськість почне долати архаїчні регіональні ідентичності Галицької Русі й русинства. Етнографічні, лінгвістичні та статистичні дослідження дозволять сформулювати та візуально окреслити ту «Україну», яку ми знаємо. Часового виміру їй надасть «Історія України-Руси» Михайла Грушевського (з 1898), і на межі XIX—XX ст. модерні академічні часово-просторові концепти чи виміри України нарешті «зімкнуться» в єдиний континуум. Застосування ж цих здобутків з політичною метою — лишалося справою для нового століття.

* * *

Отже, як згадувалося раніше, у міру розвитку етнографічних знань у середині XIX ст. попередні політико-адміністративні або загально-географічні карти починають доповнюватися етнографічними. Це врешті дозволило наново окреслити ті території, які були заселені українцями, і сформулювати

в останній третині XIX ст. поняття «українські землі». Останні виразно виходили за межі вузько-регіональної Малоросії та старих історичних уявлень про «локальну Україну» на Наддніпрянщині, ставши, як сказали б сьогодні, «українською етномовною територією». Але на підставі чого створювалися ці нові карти? Адже уявлення про «національності» або «племена» лише усталювалися в науці. Трохи далі після романтично-національних зацікавлень та вправ зі збирання фольклору треба було виробити критерії, як чітко відрізнити малоросів-русинів-українців від росіян, поляків чи білорусів.

З одного боку, в Росії офіційно вважалося, що великороси, малороси і білоруси — лише «племена російського народу» і, з огляду на це, їх розрізняти взагалі немає необхідності. А от поляки з цього обраного православного східнослов'янського кола виразно випадали. Обшири ж територіальних претензій сепаратистського польського руху часто зазіхали на ті спільноти, які могли вважатися Петербургом «ісконно російськими людьми», — але це принаймні треба було комусь довести, оскільки самі ці «ісконні росіяни» були неписьменними білоруськими та українськими селянами-кріпаками.

Спочатку найочевиднішим критерієм, як відрізнити поляків від східних слов'ян, була конфесійна ознака, але доволі швидко стало зрозуміло, що частина білорусів та малорусів є католиками або колишніми уніатами (в Російській імперії ця конфесія була остаточно заборонена Миколою I 1839 р., а її вірні обернені на православних). Не підходив цей критерій і для Галичини, де місцеві русини не були ні поляками, ні православними. Тому в середині XIX ст. симпатії учених чимраз більше схиляються до мовного критерію і географія у нас починає дедалі більше вступати в поле етнографії та мовознавства.

Але які, власне, люди та установи мали цим «критеріезнавством» займатися? Якщо ми згадаємо три уявлення XVIII ст. про те, чим була географія («адміністративне», «історичне» та «математичне»), то розгортання усіх цих уявлень

потребувало певних структур і виконавців. Адже навіть далекі від «історичного інтересу» або фізико-математичних «обзервацій» на кшталт визначення довжини меридіана поточні потреби цивільної та військової адміністрації у величезній Росії мусили задовольнятися завдяки збиранню та оновленню інформації про власні ресурси і можливості. Вузькі функції і недостатні інтелектуальні сили фіскальних відомств, Міністерства внутрішніх справ або Корпусу військових картографів потребували значного академічного підкріплення, розробки відповідної методології досліджень та коректного збирання й опрацювання інформації. Таке, зокрема, завдання мало виконувати Російське географічне товариство, затверджене Миколою I 1845 р. (а з 1849 р. — «імператорське»).

Ця спільнота вчених виникла завдяки ініціативі наставника великого князя Костянтина Миколайовича адмірала Федора Літке та двох учених — Фердинанда Врангеля та Карла фон Бера. Підтримали ініціативу й міністр просвіти граф С. Уваров (відомий своєю славнозвісною «тріадою» — «православ'я, самодержав'я, народність»), і міністр внутрішніх справ Л. Перовський. Товариство було складовою адміністративного апарату імперії і мусило давати раду в її науковому «просторовому самопізнанні» як імперії та народу, надавати міжнародній академічній спільноті перевірену інформацію про Росію. Щоправда, як це трапляється на політично ковзких наукових напрямках, діяльність Товариства стала пов'язаною з низкою ідеологічних суперечок на тлі саме етнографії.

На кінець 1840-х рр. у лавах Товариства утворилося дві «фракції» — умовно «німецька» і «російська». Перша об'єднувала його провідників-фундаторів, учених та офіцерів німецького походження, і контролювала керівні органи та загально-географічний напрям роботи. Вона сприймала діяльність Товариства суто академічно, мало чим відмінно від дотеперішньої практики Академії наук. Метою ж етнографії, на їхню думку, мало бути вивчення величезних обширів та численних підданих народів імперії. Друга, «російська», фракція об'єднувала

молодих чиновників («просвічених бюрократів») на чолі з братами Мілютиними, які найбільше цікавилися статистикою та етнографією з метою сприяння суспільному перетворенню Росії. А для цього необхідно було не відправляти експедиції у маловідомі краї Сибіру (як би це не було цікавим для європейської географії взагалі чи адміралові-німцю Літке особисто), а вивчати саме осердя Росії — її власну «народність». Тому каменем спотикання в Товаристві стало «національне питання», як його розуміли в Росії в 1840—1850-х рр. Дослідник Натаніель Найт пише, що ця етнографія «була передовсім російською наукою, що керувалася скоріше боротьбою за російську самобутність, аніж прагненням брати участь у світовому науковому діалозі».

З іншого боку, активізація офіційних етнографічних досліджень у європейській Росії із залученням місцевих кореспондентів активізувала інші «національні етнографії» — зокрема, фінську та трохи пізніше — українську. Питання мови, яку вживає «російська народність», було також одним із найпріоритетніших, але протягом 1850—1860-х рр. зібрані відомості ще важко було чітко систематизувати. Та проте це дало поштовх східнослов'янській діалектології, в якій дуже швидко познаходили свої місця на карті такі старі «наріччя» чи «говірки» як «південноросійські» (українські). Чітко окреслить їхній простір Південно-західний відділ Російського імператорського географічного товариства після експедицій і праць нашого земляка Павла Чубинського (якого ще згадаємо далі).

Але повернімося до практичної роботи статистиків та картографів. У Росії збиранням і обробкою етностатистичних відомостей у межах усієї імперії одним із перших зайнявся видатний учений, академік П. Кеппен. 1851 р. він опублікував першу в Росії карту етнічного складу (за ознакою «племінної приналежності») населення Європейської частини імперії. В основу цієї карти були покладені матеріали статистичної VIII ревізії (1834 р., перший перепис населення в Росії відбудеться лише 1897 р.), а також адміністративно-поліцейських

обчислень і церковного обліку 40-х років XIX ст. Однак тут не наводилися дані про чисельність і розселення росіян, українців і білорусів, ареали яких на карті так і залишилися незафарбованими. Тому ми могли б узагалі не згадувати про цю роботу, але П. Кеппен інтенсивно збирав матеріали про всі ці етноси, хоч так і не встиг використати їх у своїх працях. Проте його дані потраплять до подальших видань географічного товариства. А принцип «не виділяти племена» час від часу діяв і пізніше, зокрема в «Енциклопедії Брокгауза та Єфрона» (том «Росія», 1898).

Узагалі ж до Кеппена дійсно наукових досліджень про етнічний склад населення європейської Росії, включаючи й українців, немає, хоча в архівах збереглися дані про чисельність і розселення тих самих українців з початку XVIII ст. Вони будуть опрацьовані вже набагато пізніше класиком радянської і пострадянської етнодемографії В. Кабузаном. А як приклад пошукових експериментів XIX ст. можна назвати ґрунтовну статтю М. Лебьодкіна «Про племінний склад народонаселення Західного краю Російської імперії». Тут на основі церковнопарафіяльних списків, складених місцевим духовенством з ініціативи П. Кеппена в 1857—1858 рр., зроблено спробу визначити національний склад жителів так званого Західного краю (Вітебської, Могилевської, Мінської. Віленської, Ковенської, Гродненської, Київської, Волинської та Подільської губерній). Автор наводить губернські й повітові цифри етнічного складу населення. Однак, незважаючи на всю цінність зазначеної роботи, не можна не визнати, що М. Лебьодкін не зміг критично осмислити й узагальнити відомості церковної статистики. У парафіяльних списках священиків у графі про національність нерідко вказувалися найменування давно зниклих племен: бужани, поляни, ятвяги, кривичі, чорноруси, волиняни, тиверці, навіть уличі й хорвати! Автор лише акуратно підсумував і систематизував результати церковного обчислення 1857—1858 рр., не зробивши жодного критичного аналізу і зберіг назви всіх перерахованих екзотич-

них племен. Такий аналіз не був здійснений і набагато пізніше. Втім, дані, опублікування Лебьодкіним, широко використовувалися в науковій літературі протягом другої половини XIX ст. Під вплив його відомостей підпали такі визначні вчені, як П. Семенов-Тян-Шанський, В. Обручев, Р. Еркерт і чимало інших, хоча згадки про східнослов'янських племена усе ж було ними знято, а їх «представників» урешті-решт віднесено до українців або білорусів.

Для виявлення етнічної структури населення Росії в 40—60-х рр. XIX ст. чимало зробили офіцери Генерального штабу. Від часів Павла I, який заснував Картографічне депо Генерального штабу, картографування у Росії було переважно функцією військових та піддавалося цензурі. Але самі масштабні зусилля військових заслуговують на щиру повагу. У 1848—1858 рр. вони випустили 17-томне видання під загальною назвою «Військово-статистичний огляд Російської імперії. Видано при I відділенні Департаменту Генерального штабу працею офіцерів Генерального штабу». У цьому виданні в статистичних розділах наведено дані VIII—X ревізій, а також церковного й поточного адміністративного обліку за 1847—1848 рр., значною мірою уточнені. Інакше кажучи, в ході складання оглядів відомості, почерпнуті з різних джерел, як правило, перевірялися і коригувалися на місцях. Поряд з іншим було зібрано чимало інформації і про українців.

У пореформені роки в Росії була опублікована низка робіт з етнічної демографії та статистики населення, зокрема українського. Варто зупинитися на праці Р. Ф. Еркерта «Погляд на історію і етнографію західних губерній Росії» (1864). Його робота примітна тим, що автор дотримувався сумнівної точки зору щодо співвідношення етнічної і конфесійної приналежності населення західних губерній Росії. Р. Еркерт вважав, що все слов'янське католицьке населення там було польським за національністю. Він, щоправда, припускав, що його твердження застосовне більшою мірою до Правобережної України, аніж до Білорусії, де етнічна самосвідомість

білорусів і українців була виявлена слабкіше. Усе ж таки автор припустився явної помилки, оскільки на території імперії мова, в кінцевому рахунку, виявилася значно точнішим і чіткішим етнічним позначником для виділення українців, ніж конфесійна приналежність.

Тоді ж був опублікований «Атлас народонаселення Західноруського краю за віросповіданнями» військового та етнографа Олександра Ріттіха (1863). У ньому містяться таблиці конфесійного та національного складу населення дев'яти західних губерній держави. Автор залучив широке коло джерел, використовував матеріали церковного обрахунку, адміністративно-поліцейських обчислень, праці П. Кеппена й «огляди», складені офіцерами Генерального штабу.

Загалом вищесказане свідчить про те, що за період 40—50-х років XIX ст. було зібрано великий обсяг ґрунтовних даних про чисельність і розміщення серед решти «російських племен» і малоросів, але тут масив даних виразно переважав чисельність і спроможності дослідників для систематизації. Втім, для етномовного картографування вже було достатньо підстав, що й відчується у появі відповідних видань.

У 60—70-ті роки XIX ст. найбільш плідним ученим, що займався вивченням етнічного складу населення Росії, залишався О. Ріттіх. Він продовжив справу, успішно розпочату, проте не завершену М. Кеппеном. На думку вченого, «хоча релігія і може служити поділом населення на племена, але вона не може проводити остаточну розділову риску і перебуває в тісному зв'язку з говіркою народу, його звичаями, традиціями, звичками та іншими ознаками етнографії». 1875 р. О. Ріттіх опублікував доповідні повітові дані про етнічний склад населення Росії (крім Сибіру і Середньої Азії) станом на 1867 р. Український етнос тут вказаний особливою графою. Як зазначає В. Кабузан, у цьому плані праця О. Ріттіха становить особливий інтерес. У ній уперше в російській історіографії містяться доволі докладні дані про українців. Однак не можна не відзначити, що в дослідженні є чимало неточностей.

Так, у Таврійській губернії всі українці віднесені до росіян, хоча перші тут тоді абсолютно переважали. Ця помилка, зауважимо зі свого боку, потрапить у західні картографічні видання і стане одним із приводів для сумнівів щодо поширення українців на південь від Дніпра у степовій Таврії та в Криму. Вона буде блукати й на картах періоду 1919—1920 рр.

Тоді ж, 1875 р., О. Ріттіх опублікував «Етнографічну карту Європейської Росії». Тут уперше на етнографічній карті *російського* виробництва виділені території переважного розміщення великоросів, малоросів і білорусів. Ця карта стала класичною етнографічною картою Російської імперії.

І тепер варто ще зупинитися на діяльності визначного українського етнографа, автора нашого національного гімну Павла Чубинського. Його найвідоміша робота — «Праці етнографічно-статистичної експедиції до Західно-Російського краю» (1872). Використовуючи дані про віросповідання та рідну мову, Чубинський намагався визначити етнічну структуру населення Правобережної України (Київської, Волинської та Подільської губерній) станом на 1870 р. Відомості Чубинського про євреїв, німців, росіян, молдаван і чехів не викликають якихось серйозних заперечень. Проте основна увага в його праці приділена домінуючому в регіоні етносу — українцям, у визначенні чисельності яких виникла низка спірних і не до кінця розв'язаних питань.

П. Чубинський стверджував, що переважна частина україномовного католицького населення там може бути віднесена до українців, оскільки, навіть перейшовши в католицтво, вона не втрачала рідної мови й не опанувала досить добре польську. Повністю сполонізованим, на думку Чубинського, можна вважати тільки спадкове дворянство. Інакше стояла справа з численною дрібною шляхтою. Спочатку вона почала охоче засвоювати польську культуру й мову, отримуючи в результаті зміни своєї етнічної приналежності певні соціально-економічні привілеї і переваги. Однак «зі знищенням Речі Посполитої вона виявилася більш непотрібною панам. Економічний стан

«Етнографічна карта Європейської Росії»
О. Ріттіха, Санкт-Петербург, 1875 р.

зблизив її з народом, з яким вона дорівнювала за своїм розумовим розвитком. Від цього стався зворотний рух у шляхти. Вона дедалі більше втрачає свій полонізм». Ці спостереження Чубинського, діаметрально протилежні помилковій точці зору Р. Еркерта, становлять великий інтерес і загалом підтверджувалися всім перебігом етнодемографічних процесів

серед українського етносу на Правобережній Україні після придушення польського повстання 1863 р. На підставі досліджень П. Чубинського та мовознавця Костя Михальчука було складено карту «Південноросійських наріч та говірок», що увійшла до видань Південно-західного відділу Російського географічного товариства.

Ця карта лише доказово закріплювала вже усталені в україно-фільському русі погляди на обшири України. Так, десятьма роками раніше в петербурзькому часописі «Основа» І. Маркович писав таке: «Країна, населена південноруса ми (українцями, малоросами), займає частину Східної Європи. Протяжність її з заходу на схід займає майже 20 градусів довготи, тобто від 38 до 58 градусів східної довготи, що складе більше 1800 верст. Найбільша її довжина з півночі на південь простягається до 900 верст, тобто від 44 градусів 30 мінут до 53 градусів 45 мінут північної широти. Із розгляду кордонів Південної Русі читачі побачать, що край цей має досить різноманітну фігуру і входить до складу двох держав: Росії та Австрії; менша частина його (одна чотирнадцята) належить останній. [...] Простір земель, населених українцями, точно визначити не можна, але приблизно він складає більше 10 870 кв. географ. миль, з яких на австрійські володіння в Галичині, Угорщині й Буковині припадає близько 1650 миль. На всьому цьому просторі знаходиться 14 300 000 жителів, які говорять південноросійською мовою («южнорусским языком»). Таким чином, за простором Україна чи Малоросія перебільшує Францію на тисячу географічних миль, а за абсолютним населенням поступається Іспанії двома мільйонами жителів» (1861, цитата за А. Котенком).

Отже, саме описані нами вище дослідження дозволили загалом окреслити етнічний ареал українців у межах Російської імперії, який і став основою для територіальних амбіцій українського національного руху в нових історичних обставинах XX ст. Але зазначимо: йшлося поки що лише про підросійську Україну. Що ж відбувалося західніше —

у Королівстві Галіції та Лодомерії, на Буковині та в Закарпатті — на землях «матінки Австрії»?

* * *

Тут масштаби уваги до етнічного складу населення цілком відповідали гостроті «національного питання» у володіннях Габсбургів. Але так само, як і в Росії, усе мусило початися зі статистичних відомостей, які містять інформацію про мову та віросповідання населення. Такі дані щодо християн (на відміну від юдеїв та мусульман) австрійські ревізії починають фіксувати лише з 1840-х рр. Тому дослідження С. Бредецького («Опис Угорщини та Галіції», 1809) та І. Ліхтенштерна («Настільна книга новітньої географії Австрійської імперії», 1818) цікаві швидше як загальна характеристика наших країв. Зокрема, Ліхтенштерн поділяв населення Галичини на католиків-поляків та греко-католиків-русинів. Оскільки ж на теренах Угорського королівства церковна статистика фіксувала не лише конфесію, а й мову парафіян, то цей автор зміг вказати селища, в яких мешкали закарпатські русини та їх загальну чисельність.

Першу етнічну карту Угорського королівства і, ймовірно, взагалі *першу наукову етнічну карту якоїсь частини сучасної України, засновану на статистичних даних*, створив словацький учений Ян/Янош Чаплович (1829, за іншими даними 1818 р.). Він також описує розселення та чисельність русинів. Уточнив і доповнив відомості Чапловича угорець А. Феньєш у «Статистиці Угорського королівства» (1843).

Перша етностатистична праця, присвячена безпосередньо Галичині, вийшла 1840 р. авторства М. Веселовського, але з огляду на згадану обмеженість статистичних даних, етнічні розбіжності визначаються тут лише за конфесією. Проте правила змінилися, і 1846 р. на підставі ревізії 1843 р. І. Гауфер опублікував першу в Австрії карту поширення мов на її території, де зокрема позначені своїм мовним ареалом і русини. Потім за матеріалами наступної ревізії 1846 р. аналогічну роботу здійснив Р. Фреліх.

Фундаментом же усіх подальших досліджень етнічного складу держави Габсбургів стала капітальна праця Карла Черніга «Етнографія Австрійської монархії» (1855—1857). Цей учений використав найширші дані: церковного обрахунку, адміністративної статистики з етнічним походженням підданих, результатів ревізій 1843 і 1845 рр. та перепису 1850—1851 рр. За обрахунками Черніга, русинів в Австрійській монархії налічувалось 2940,1 тис. (у Галичині — 2281,8 тис., на Буковині — 145 тис., в Угорщині (Закарпатті) — 440 тис., на Воєводині — 6,8 тис., в лавах регулярного війська — 65,9 тис.). Ці дані відповідали дійсності за винятком Буковини, де частина русинів була помилково віднесена до волохів. До монографії Черніга була додана вишукано виконана «Етнографічна карта Австрійської монархії», яка окремо вийшла 1857 р. Надалі на цю ґрунтовну карту чекатиме цікава доля, бо вона буде згаданою у тимчасовій конституції Західноукраїнської Народної Республіки, про що ми скажемо далі.

Отже, в Австрії, так само як і в Росії, учені зосередилися на вивченні етнічного складу населення у 1840-х рр., але досконаліші статистичні дані дозволили тут швидше та коректніше заповнити етнографічну карту держави. Надалі ж опрацювання чергових цифрових даних за результатами переписів стало буденною технічною роботою, результати якої вже опрацьовувались під час дослідження окремих етнічних груп Австро-Угорщини. Зокрема щодо українців на початку XX ст. такими дослідженнями займався відомий буковинський історик та етнограф Мирон Кордуба. Його праці набудуть активного вжитку під час національно-визвольних змагань 1917—1921 рр.

Певною цікавинкою можуть бути дослідження російського вченого А. Петрова етнічної ситуації у Закарпатті в низці робіт початку XX ст. Ці праці присвячувались проблемі т. зв. «угрорусів» та їх мадяризації. А. Петров намагався визначити межі «етнографічного кордону російського народу в Австро-Угрії». Його пошуки збіглися в часі з конфліктом

Австрії та Росії й актуалізації «русинського питання». Доводячи тотожність «угрорусів» і того «російського народу», який мешкав по цей бік Карпат, він фактично доводив етномовну тотожність русинів закарпатських та русинів-галичан.

* * *

Таким чином, ми можемо сказати, що на початок XX ст. в уявленнях європейської етнічної географії цілком окреслився, сформувався та став науково обґрунтованим «етнічний ареал» — контур і простір розселення — українців під їхніми тогочасними офіційними назвами: русинів в Австро-Угорщині та малоросів у Росії. Європейські карти іншого виробництва (німецькі, англійські, французькі) комбінували ці дві назви в одному етнічному просторі (кольорі й контурі): або подаючи державну локалізацію («русини» писалося на австрійських теренах, а «малороси» — на російських), або просто розтягуючи обидві назви («малороси або русини») на весь етнічний ареал українців.

В обох імперіях оперували звичними офіційними термінами (у Росії часто взагалі уникали картографічного розчленування «триєдиних росіян»), але модерний український національний рух відмовлявся від тих назв, які почали вважатися регіональними архаїзмами та пов'язуватися з антиукраїнською ідеологією чи самоідентифікацією: «русинством» у Галичині та «малоросійством» у Росії. У Галичині з початком XX ст. перехідний прикметник «україно-руський» заступається прикметником «український».

Це відбивається на відомих з кінця XIX ст. австрійських україномовних картах: «Русь-Україна та Біла Русь» 1892[1] (укладач Л. Рожанський), «Народописна карта українсько-руського народу» видання львівської «Просвіти» (укладач —

[1] Характерно те, що в австрійських виданнях етнографічних карт України у зображуванні підросійських земель галичани спиралися на карту того самого полковника російського Генерального штабу О. Ріттіха. Це є цікавою відповіддю на поширений антиукраїнський міф, що «українців вигадав Австрійський Генштаб». Очевидно, що більше у цьому «винен» російський.

Г. Величко) та інших. На початку XX ст. уже вживається термін «українські землі».

У Росії цензура не могла дозволити легальну україномовну карту Росії чи тим паче «України», що «заходить» в Австрію. Через це «картографічна підготовка» наддніпрянців виявилася на 1914 р. переважно недостатньою і «картографічні амбіції» свідомих українців під час прийдешніх доленосних змін реалізовувались потужностями іноземних картографічних видавництв (від Женеви до Відня). Сам концепт «географії України» першим також почали розробляти галичани, зокрема вже згаданий С. Рудницький.

Якщо в картографічній пропаганді польський рух у формуванні кола своїх амбіцій міг більше спиратися на збережені протягом ста років на європейських картах «історичні кордони Польщі 1772 р.», то український через історичний регіоналізм комплекту «Україна — Малоросія — Гетьманщина» мусив ставити акцент на іншому — картах етнографічних, які змальовували актуальний, численний, широко розселений народ, а не історію минулої державності. У цьому сенсі в діалозі з Польщею або Росією з приводу територіальних меж українства «історична» картографія за українських умов ставала опонентом «етнічній». Найвиразніше цей конфлікт двох видів «тематичних карт» проявиться під час Першої світової війни та повоєнного врегулювання у 1918—1923 рр., коли принцип «національного самовизначення» та «етнічних кордонів» почне суперечити звичному принципу «історичних прав».

В українському історичному наративі починає домінувати термін М. Грушевського «Україна-Русь», який наголошував на окремій неперервній історичній долі українського народу протягом тисячоліття, незважаючи на зміну імен як таких та й «вкраденого імені» Русі зокрема. «Україна» стає і ментальною вітчизною, й ідеологічним концептом, і картографічною реальністю «українських земель», синонімічних окремій країні «Україні». Ментальний часопростір «України» набуває остаточного заповнення, залишалося перенести її

з етнографічної карти на політичну, політично «відживити», що по суті стало б у картографії поверненням на двісті років назад (якщо ми згадаємо карту Йоганна Гоманна).

Варто було замислитися, чи не принесе XX століття якісь зміни в суху та стислу констатацію з «Енциклопедії Британіка» за 1910 рік: «УКРАЇНА («кордон») — назва, що *раніше* стосувалася європейської частини Росії, зараз стосується губерній Харківської, Чернігівської, Київської, Подільської та Полтавської. Частина на схід від Дніпра стала російською 1686 р., а західніше цієї річки — 1793 р.».

Повернення на політичну карту Європи: 1914—1918 рр.

Не буде перебільшенням сказати, що новітня українська державність стала результатом двох кривавих світових війн і того потужного зламу міжнародних відносин у Європі, які вони принесли. У порівнянні з відносно стабільним «довгим XIX століттям» XX століття перетворилося на тривалу низку конфліктів, війн і катастроф, яких зазнали країни та народи європейського континенту. Україна стала ареною боротьби протиборчих військових блоків, провідних держав, пересування фронтів, міждержавних та міжетнічних конфліктів; а політична карта Центрально-Східної Європи стала б геть невпізнаваною для людини, яка її востаннє бачила 1914 р.

Конфлікт 1914 р. видавався його початковим учасникам — англо-франко-російській Антанті та німецько-австрійському блоку Центральних держав — очікувано швидкою воєнною сутичкою, яка мала розв'язати ті суперечності, які накопичилися в дипломатії та суперечливих амбіціях великих держав після Берлінського конгресу 1878 р. та зафарбування усього світу в кольори європейських колоніальних імперій. Проте конфлікт вилився у виснажливе багаторічне протиборство, яке виявилося непосильним для старих імперських держав,

котрі врешті були зруйновані спалахом національних рухів. Починаючи війну під гаслами єдності народу навколо традиційної династії, монархії Романових та Габсбургів опинилися заручниками внутрішніх соціальних та національних негараздів, які врешті вщент розбили довоєнні ілюзії старих політичних еліт, а *довоєнну етнографічну карту перетворили на нову політичну.* Утворення і зникнення державних утворень, хронічні пересування кордонів, сепаратистські та іредентистські[1] рухи — усе це стало тією перманентною кризою Версальської системи, яка закінчилася Другою світовою війною і черговою стабілізацією Європи, поділеної Ялтинськими угодами Антигітлерівської коаліції.

Але повернімося до українських подій. На початок Першої світової війни «свідомі українці» не були улюбленцями ні Петрограда, ні Відня. Звичайні українці-русини-малороси воювали одні проти одних у лавах ворожих армій, і мало що обіцяло їм радикальну зміну «українського національного буття». Проте у війну час і події ущільнюються і те, що видавалося нездійсненню маячнею напередодні її початку, може виявитися одним із мінімальних результатів її закінчення. У цьому розділі ми спробуємо показати коротку ретроспективу державно-територіальних (і, відповідно, картографічних) змін України в XX ст. Зауважимо, що більш докладно проблема території та кордонів України у цей час розглянута у наступних нарисах, тому тут ми обмежимося найголовнішими фактами.

Як справедливо зазначає дослідник Олена Бойко, «одним із наскрізних питань правового оформлення українських національних вимог щодо утворення власних державних інститутів у 1917—1920 рр. стало визначення територіальних меж України та тих підстав, виходячи з яких вони вважалися б легітимними і могли здобути зовнішнє визнання».

Певні вихідні «географічні претензії» українства поширювалися нашою політичною еміграцією, зокрема Українським

[1] Ірредентизм — тут: рух за об'єднання територій одного народу в межах однієї держави.

комітетом у нейтральній Швейцарії. Останній видав франкомовну карту Європи, де на тлі довоєнних політичних кордонів була показана Україна в її етнографічних межах.

Для модерної української нації територіальне питання постало з початком Української революції, що розпочалася слідом за падінням у лютому 1917 р. самодержавства Романових. Провідники національного руху спочатку висунули гасло національно-культурної автономії українського народу. Але досить швидко життя показало, що прагнення суспільства до революційних змін у національній сфері не можуть бути задоволені лише зрушеннями національно-культурного характеру. Ослаблення та криза верховної російської влади 1917 р. дозволяли доволі швидко піднімати незвичні та радикальні питання. Радикалізація суспільства зростала, і щомісяця політичні та ідеологічні конфлікти в столиці та на національних окраїнах імперії набували дедалі гучніших проявів. Український рух у своїх амбіціях набирав радикалізму поступово, обмежуючись звичними для нього гаслами «автономізму» або «федералізму» (української автономії у межах федералізованої Росії). Проте навіть для автономії, яка б мала територіальний характер[1], необхідно було б колись окреслити територію.

Вимога національно-державного самовизначення України вперше була озвучена на Українському кооперативному з'їзді, що відбувся 14—15 березня 1917 р. у Києві. Виступаючи на ньому, визначний провідник національного руху початку XX ст. Михайло Грушевський сформулював головну політичну мету українського руху: національно-територіальна автономія у складі Російської держави. У постановах з'їзду зазначалося, що «тільки демократична федеративна республіка в Росії з національно-територіальною автономією України, із забезпеченням

[1] Серед поширених на той час концепцій національного устрою держави існувала й ідея екстериторіальної «національно-персональної автономії», похідної від ідей австромарксизму Отто Бауера. Ця концепція також матиме місце у законотворчості Центральної Ради.

Фрагмент «Карти Європи», виданої Українським комітетом у Швейцарії, Женева, 1916(?) р.

прав національних меншин забезпечить права нашому народу». Ця загальна декларація залишиться офіційним кредо українського руху до кінця 1917 р. і початку збройного конфлікту з більшовиками.

Зазначимо, що початок розв'язання територіальної проблеми українства як суверенної нації нерозривно пов'язаний з діяльністю Української Центральної Ради (УЦР), яка постала на чолі національного руху. Складаючись із представників лівої національної інтелігенції, вона віддзеркалювала їх «ментальну картографію»: уявлення про межі України, її стан, політичні перспективи та амбіції. Вимогу національно-територіальної автономії Центральна Рада мала наповнити якимось реальним змістом, адже для автономії потрібні були певні територіальні рамки, які на той час ніким офіційно не були визначені.

Ми знаємо з викладеного вище, що Україна не була окремою провінцією чи адміністративною одиницею багатоетнічної Російської імперії. Громадсько-політичною думкою Росії кінця XIX — початку XX ст. Україна сприймалася як певний етнічний регіон, жодним чином не окреслений адміністративно-територіальними межами. Офіційна імперська історіографія розглядала минуле українського народу як невід'ємну складову загальноросійської історії, а простір «України» сприймався як історично своєрідна частина ареалу розселення російського племені малоросів. У цьому сенсі сам цей широкий ареал малоросів-русинів, показаний навіть у російських навчальних атласах, аж ніяк просторово та ментально не сприймався як «ціла країна». Просторова тотожність країни «України» та етнічних «українських земель» існувала лише в уяві «політичних українців». У цьому сенсі статус, наприклад, підавстрійської Галичини (котра була частково окупована Росією під час війни і де проживала русинська гілка малоросів) міг бути для Петрограда лише російським, а будь-яка «українськість» сприймалася як «австрійська інтрига».

На противагу цим стереотипам власну національно орієнтовану схему історії українського народу здійснив у своїх історичних працях М. Грушевський. Багаторічні дослідження він підсумував в опублікованій 1904 р. статті «Звичайна схема руської історії і справа раціонального укладу історії східного слов'янства», у якій сформулював концепцію самостійного розвитку українського історичного процесу (про яку ми вже згадували вище). Це давало можливість українському рухові ставити питання про національно-державні прагнення українського народу, що й було зроблено з початком Української революції. Тепер настав час конкретизувати вимоги, визначивши територіальні межі «українських земель».

Питання про автономію вперше широко й публічно обговорив Всеукраїнський національний конгрес, проведений УЦР 6—8 квітня 1917 р. у Києві. У першому представницькому форумі українського руху взяло участь близько 1 тис. делегатів від різних українських політичних, громадських, професійних, культурних організацій. Конгрес перетворив Українську Центральну Раду на загальноукраїнську організацію, зробив її керівним органом українського національно-визвольного руху, переорієнтував діяльність з культурно-просвітницької на державотворчу, наскільки вона уявлялася такою на момент спалаху революційного романтизму. Як зазначає О. Бойко, на ньому прозвучало вісім науково-теоретичних рефератів і доповідей, що стосувалися різних аспектів автономії України. Доповідачами виступали провідні діячі національного руху, відомі вчені й фахівці Н. Григоріїв, Д. Дорошенко, Ф. Крижанівський, Ф. Матушевський, П. Понятенко, В. Садовський, М. Ткаченко, О. Шульгин, в обговоренні взяли участь близько 100 делегатів.

В українських політичних колах на той час найбільш поширеною була думка про визначення меж України за етнографічним принципом. Відповідно до нього, українськими вважалися землі, на яких більшість місцевого населення становили українці. До таких теренів у межах тодішньої Російської

держави належали в повному складі губернії: Волинська, Катеринославська, Київська, Подільська, Полтавська, Харківська, Херсонська (від 68 % до 97 % українців); частково Чернігівська губернія (за винятком чотирьох північних повітів: Мглинського, Новозибківського, Стародубського, Суразького); частково Таврійська губернія (без Криму); деякі доволі значні території Холмської губернії, Кубані, Бессарабської, Гродненської, Воронезької, Курської, Ставропольської губернії, Області Війська Донського.

У цей же час латиські національні організації виступали за об'єднання територій Прибалтійського краю, населених латишами, в автономну Латвію; литовські — за створення автономної Литви; естонські — за автономію Естонії. Старі губернські кордони не відбивали реалій етнічних ареалів. Так, естонці проживали в Естляндській та Ліфляндській губерніях, але в частині останньої більшість становили латиші. Білоруси домагалися федеративного устрою Росії, одним із «штатів» якої мала стати Білорусія; грузини — національно-територіальної автономії Грузії. Тому сторічний адміністративно-територіальний устрій Росії став піддаватися дедалі більшій критиці з боку «національних окраїн», які намагалися перемалювати його за етнічними критеріями. На певний, доволі тривалий час дореволюційна етнографічна карта Росії стала політично актуальнішою, ніж усі інші «тематичні карти».

Проте переговори Ради з Тимчасовим урядом з приводу автономії України в травні 1917 р. не дали успіху. Петроград стояв на позиціях збереження єдиної Росії принаймні до скликання Установчих зборів, тому апріорі був налаштований до вимог України негативно.

Ми не будемо заглиблюватися у перипетії тодішніх перемовин Києва й Петрограда і лише підсумуємо їхні наслідки. Обидві сторони мали несумісні погляди на перспективи вирішення питання автономії України, адміністративних повноважень УЦР і територіальних меж автономії. Процес містив низку етапних моментів, урочистих актів, гучних розривів,

декларацій (зокрема двох перших Універсалів УЦР, які постулювали «явочним порядком» обсяг амбіцій УЦР), але максимумом здобутків Ради у відносинах із Тимчасовим урядом стала ухвалена 4 серпня «Тимчасова Інструкція Генеральному секретаріатові Тимчасового уряду на Україні». Цей документ перекреслював більшість досягнутих перед тим домовленостей, а найбільшої поразки українська сторона зазнала у визначенні територіальних меж автономії.

Попри попередню усну угоду про поширення компетенції Генерального секретаріату на дев'ять губерній, «Інструкція» обмежувала територію автономної України лише п'ятьма: Київською, Волинською, Подільською, Полтавською і Чернігівською (за винятком повітів Мглинського, Суразького, Стародубського та Новозибківського). Попри переважання українського населення, інші терени для Петрограда лишалися або Новоросією, або Південною Росією. «П'ять українських губерній» за умови переваги українців були майже такими ж поліетнічними, як і індустріальні південні райони, але декларування українського характеру останніх давалося російським політикам набагато менш доказовим, якщо не звичайним нахабством київських вискочок із Центральної Ради.

Подальші колізії стосунків з «демократичним» Петроградом тривали до більшовицького перевороту. Вирішальні документи з приводу територіальних меж України були прийняті восени 1917 р.

Жовтневий переворот у Петрограді та події, що відбулись слідом за ним в Україні, створили для Центральної Ради сприятливу можливість прискорити процес державотворення. У боротьбі за владу, що розгорнулась у Києві, УЦР виступила найбільш реальним претендентом; на той момент вона ще була морально й організаційно готова перебрати владу на всій території Україні. Сьома сесія УЦР, яка відбулась 28 жовтня — 2 листопада 1917 р., санкціонувала перехід влади в Україні до Центральної Ради, утворила в складі Генерального секретаріату низку нових секретарств із метою повного охоплення усіх

лаїнок державного управління. У територіальному питанні сесія ухвалила «поширити повною мірою владу Генерального секретаріату на всі відмежовані землі України, де більшість людності є українською, а саме — Херсонщину, Катеринославщину, Харківщину, материкову Таврію, Холмщину, частину Курщини та Воронежчини».

Зміна влади в Петрограді залишила Центральну Раду сам на сам із проблемою упорядкування своєї влади і території. До певного часу вона із цим могла впоратися. 13 листопада УЦР зробила рішучий крок уперед на шляху до суверенізації. Вона ухвалила III Універсал, яким проголосила створення Української Народної Республіки (УНР) як федеративної частини Російської демократичної держави. III Універсал УЦР включив до складу Української Народної Республіки більшість українських етнографічних земель, розширивши її територію у порівнянні з «Інструкцією» Тимчасового уряду з п'яти до дев'яти губерній: «До території Народної Української Республіки належать землі, заселені здебільшого українцями: Київщина, Поділля, Волинь, Чернігівщина, Полтавщина, Харківщина, Катеринославщина, Херсонщина, Таврія (без Криму). Остаточне визначення кордонів Української Народної Республіки щодо прилучення частини Курщини, Холмщини, Воронежчини і суміжних губерній та областей, де більшість населення українська, має бути встановлено за згодою організованої волі народів».

На жаль, прагнучи зберегти федеративну Росію, УНР залишила поза увагою питання адміністративно-територіального розмежування та визначення власних кордонів. Реалії революційної доби та очевидне наближення масштабної громадянської війни вимагали рішучих кроків у справі створення збройних сил та дієвої адміністрації. Рада ж виявилася врешті не готовою до здійснення таких завдань.

Подальший розвиток подій призвів до посилення протистояння між УНР та радянською Росією, яке вилилось у більшовицьку агресію. Ухвалений 11 січня 1918 р. під час першої

війни більшовицької Росії проти УНР IV Універсал проголосив самостійну суверенну Українську Народну Республіку. Оскільки в IV Універсалі територія незалежної УНР не була окреслена, відповідно, вона залишалася у межах, визначених III Універсалом. Це був для соціалістичної української політичної еліти вимушений крок, спрямований на пошук зовнішньої військово-політичної підтримки проти більшовиків, але з точки зору історії державотворення та «територіалізації України» IV Універсал позначив вагому принципову межу, коли нова країна Україна стала на шлях здобуття незалежності й суверенітету за нових історичних умов.

27 січня (9 лютого) 1918 р. українська делегація у складі членів УЦР О. Севрюка, М. Любинського і М. Левитського уклала мирний договір з Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією та Туреччиною. Сам факт укладання мирного договору, який зробив УНР суб'єктом міжнародного права, свідчив про успіх молодої непрофесійної української дипломатії. Це був перший серйозний акт незалежної України на міжнародній арені. І хоч на той момент договір не міг змінити військову і політичну ситуацію на краще, він став реальним кроком у ствердженні української незалежності, особливо в територіальному питанні та створенні щодо нього належних правових прецедентів.

Про подальшу боротьбу українців за власну землю та одночасне окреслення державних кордонів України ми дізнаємося з наступних нарисів.

На порозі великих потрясінь

Після того як Катерина II наприкінці XVIII ст. остаточно ліквідувала гетьманську автономію, Україна залишилась географічним поняттям без чітко визначених меж. На відміну від Польщі та Фінляндії, українська територія в складі Російської імперії ніяк не була виділена в адміністративному сенсі. Український народ («малороси», за імперською термінологією) компактно проживав у кількох губерніях, межі яких не збігалися з межами розселення народів. У складі Австрійської імперії (яка від 1867 р. була дуалістичною Австро-Угорською монархією) також не існувало окремої української адміністративної одиниці. Більшість із «рутенів», як називали українців

в Австрії, ділили з поляками територію коронного краю Галичина. Так само скроєним на двох краєм була Буковина, в якій українці сусідили з румунами. Закарпатські українці потопали в угорській частині двоєдиної монархії.

В умовах, коли адміністративні кордони не могли служити орієнтиром, залишався етнографічний принцип. Але межі розселення свого народу ще треба було розшукати! Етнографи в XIX ст. ще тільки збирали первісний матеріал про населення Східної Європи. Саме вони продемонстрували на картах українську етнічну територію. Вважається, що першою з них була карта Павла Шафарика «Слов'янські землі», видана 1842 р. У подальшому етнографічні карти уточнювалися в деталях, спиралися на статистичні обрахунки і дані переписів.

Уявлення діячів національного відродження про західний і східний кордони України метафорично артикульовані в пісні «Ще не вмерла Україна» на слова наддніпрянця Павла Чубинського. У першому варіанті вірша (1862) цих рядків ще не було, але після написання галичанином Михайлом Вербицьким музики (1865) в одній із версій майбутнього гімну з'явилися слова:

Станем, браття, в бій кривавий від Сяну до Дону,
В рідній краю панувати не дамо нікому.

Поетичне вираження ідеї соборності було сформульоване також в австрійській Східній Галичині. Зокрема, у вірші-пісні Івана Франка «Розвивайся ти, високий дубе» (1883) є такі рядки:

Встане славна мати Україна,
Щаслива і вільна,
Від Кубані аж до Сяну-річки
Одна, нероздільна.
Щезнуть межі, що помежували
Чужі між собою,

Згорне мати до себе всі діти
Теплою рукою.

Створена 1891 р. в Полтаві таємна студентська організація «Братство тарасівців» у своїй програмі проголошувала: «Самостійна суверенна Україна: соборна й неподільна, від Сяну по Кубань, від Карпат по Кавказ». Пізніше гасло «Одна, єдина, неподільна, вільна, самостійна Україна від Карпатів аж по Кавказ» використав у своїй брошурі «Самостійна Україна» (1905) визначний діяч «Братства тарасівців» Микола Міхновський. 1895 р. галичанин Юліан Бачинський у книзі «Ukraina Irredenta» проголосив: «Україна для себе! От єї клич. Вільна, велика, незалежна, політично самостійна Україна — одна нероздільна від Сяну по Кавказ — от єї стяг!»

Як і українці, поляки на початку XX ст. також були бездержавним народом, розділеним кордонами імперій. У них були власні метафори на позначення меж Батьківщини. Поляки плекали ідею відродження держави «від моря до моря» («od morza do morza»). Під двома морями малися на увазі Балтійське та Чорне, що символізувало не межі розселення польського народу, а державні кордони за найкращих часів Речі Посполитої. Не метафорична, а більш конкретна програма передбачала відновлення держави у межах Речі Посполитої станом на 1772 р. (перед першим поділом цієї держави). Отже, поляки та українці мріяли про одні й ті самі землі: австрійську Галичину та російське правобережжя Дніпра. Якщо в Києві вважали ідеальним кордон із західним сусідом по річках Сян і Вепр, то у Варшаві проектували відновлення свого східного кордону по Дніпру.

Уявлені «батьками» своїх націй, Україна і Польща могли мирно співіснувати у віртуальному просторі романтичних фантазій, однак дуже скоро історія дала можливість обом народам реалізувати задумане на практиці. Це означало тільки одне — територіальний конфлікт, війну і пошук компромісів.

Світова війна

Польський та український національні рухи активізувалися з початком Першої світової війни (1914—1918). Сторонами глобального конфлікту виступили Антанта (Росія, Франція, Велика Британія) та Центральні держави (Німеччина, Австро-Угорщина). Пізніше лави суперників поповнилися новими гравцями. Для України та Польщі перебування у ворожих імперіях означало братовбивчий конфлікт, але водночас і надію на здобуття незалежності за допомогою однієї з ворожих коаліцій. Цьому сприяло намагання Антанти та Центральних держав використовувати національне питання на свою користь: щоб дестабілізувати військово-політичну ситуацію в країнах супротивника.

Польське питання використовували у своїх цілях обидві коаліції. Центральні держави обіцяли полякам відновлення державності на території Конгресувки[1] з перспективою приєднання інших (зокрема, українських) територій Російської імперії. Ішлося про території колишньої Речі Посполитої між Західним Бугом і Дніпром, які не увійшли до Конгресувки 1815 р. (Литва, Білорусія, Правобережна Україна); їх поляки називали «землями забраними» (Ziemie Zabrane). Крім того, полонофільські кола Габсбурзького дому, передусім ерцгерцог Карл Штефан, розглядали можливість створення на відвойованих російських територіях польського коронного краю Австрії, з перспективою його об'єднання з Галичиною (т. зв. «австро-польське рішення»). На початковому етапі війни сподівання на Австро-Угорщину покладав лідер Польської соціалістичної партії (ПСП) Юзеф Пілсудський. Він зайнявся організацією Польських легіонів у складі австрійської армії для війни з Росією.

[1] «Конгресувка» (Kongresówka) — так поляки називали кілька губерній Російської імперії, які складали напівавтономне «Царство Польське». Ці губернії відійшли до складу Росії за результатами Віденського конгресу 1815 р. після поразки Наполеона Бонапарта, звідси й назва. Центром Конгресувки була Варшава, а східною межею — річка Буг. Конгресувка включала також українську етнічну територію над Бугом — Холмщину.

Інша частина польських кіл, передусім Національно-демократична партія («ендеки»), орієнтувалася на перемогу Антанти, зокрема Російської імперії. Вони сподівалися, що після перемоги над Віднем та Берліном Петроград відновить автономію Царства Польського і розширить його територію за рахунок Галичини та історичних польських земель зі складу Німеччини. З відповідними запевненнями 9 серпня 1914 р. до поляків звернувся з маніфестом великий князь Микола Миколайович. Росія також створювала польські військові формування. Детальні плани щодо післявоєнної реорганізації захоплених земель розробляв міністр закордонних справ Росії Сергій Сазонов.

У цілому плани Сазонова відповідали очікуванням ендеків, але Східна Галичина та Холмщина мали бути суто російськими. Східну Галичину Петроград розглядав як «Зарубіжну Русь», возз'єднання якої з Росією вважалося продовженням справи «збирання російських земель», розпочатої ще великими князями московськими. У своїх планах Росія спиралася на галицьких москвофілів. У серпні 1914 р. вони створили в Києві Карпато-руський визвольний комітет, який мав займатися пропагандою і всіляко сприяти росіянам у Галичині. Москвофіли вважали всіх українців — і галицьких, і наддніпрянських — гілкою триєдиного російського народу «від Карпат до Камчатки». Представники українських політичних партій в Російській імперії переважно зайняли проросійську позицію у війні, незважаючи на те, що керівництво Російської імперії заперечувало саме існування окремої української нації. Вплив української діаспори в інших країнах Антанти на той час ще був незначним.

Протягом більшої частини Першої світової війни українське питання використовували лише Центральні держави. У серпні 1914 р. українські емігранти у Львові та Відні (піддані Російської імперії) за сприяння австрійської влади створили Союз визволення України (СВУ), цілі якого були дзеркальними до цілей Карпато-руського визвольного комітету.

СВУ розгорнув активну видавничу та пропагандистську діяльність у Центральних державах та нейтральних країнах. Зокрема, СВУ видавав німецькою та іншими європейськими мовами карти України, укладені Степаном Рудницьким, які засвідчували український характер Холмщини та Східної Галичини. Кілька карт було вміщено в довідниковій праці Рудницького «Ukraina, Land und Volk», виданій СВУ у Відні.

Українські партії Австрії для спільного відстоювання українських інтересів під час війни на початку війни об'єдналися у Головну українську раду (ГУР). ГУР виступала передусім за поділ коронного краю Галичина на українську та польську частини, а також за визволення українських земель у складі Росії. За наполяганням ГУР та за прикладом Польських легіонів Австрія створила у складі своїх збройних сил легіон Українських січових стрільців (УСС), який комплектувався з добровольців-галичан. Воякам УСС було оголошено, що вони змагаються за визволення своїх братів, поневолених Росією, але конкретних роз'яснень щодо перспективи створення української держави з боку австрійської влади не було. Питання, яким чином Відень збирався ділити відвойовані землі Російської імперії між поляками та українцями, залишалося відкритим. У травні 1915 р. ГУР та СВУ утворили Загальну українську раду.

Восени 1914 р. російська армія окупувала практично всю Галичину і на її землях було утворене Галицьке генерал-губернаторство. При цьому всупереч обіцянці князя Миколи Миколайовича не було проведено жодних заходів для закріплення польського характеру принаймні західної частини цього адміністративно-територіального утворення. Загальний курс петроградської окупаційної адміністрації в Галичині мав русифікаторський характер. Після двох років боїв, наступів і відступів генерал-губернаторство змінилося територіально й поширювалося тепер лише на частину Східної Галичини та Буковину, а польська Західна Галичина повернулася під австрійський контроль. У такому вигляді Галицько-Буковинське

ге́нерал-губернаторство зустріло російську революцію в лютому 1917 р.

Після відступу російських військ у серпні-вересні 1915 р. територія Конгресувки була поділена на зони окупації: північ залишилася німцям, а південні території відійшли під контроль Австро-Угорщини. Холмщина також була поділена між окупаційними зонами на німецьку (північну) та австрійську (південну) частини. Протягом 1915—1916 рр. Загальна українська рада домагалася від керівництва Австро-Угорщини визнання українського характеру окупованих Холмщини і Західної Волині та дозволу для українських установ проводити свою діяльність на цих територіях. Однак на той момент Центральні держави вважали польський фактор більш вагомим.

5 ли́стопада 1916 р. Берлін і Відень проголосили створення на території Конгресувки Королівства Польського (більш відомого як Регентське Королівство Польське). До організації королівства були залучені польські кола, які орієнтувалися на перемогу у війні Центральних держав і сподівалися, що після поразки Росії Польща розшириться на схід за рахунок «Земель забраних». У рамках повноважень, окреслених Австрією та Німеччиною, Польщею керувала Тимчасова державна рада (пізніше Регентська рада), яка готувалася до обрання короля. Найімовірнішим претендентом на трон був представник дому Габсбургів Карл Штефан. Установлення у королівстві австрійської династії давало полякам надію на майбутнє об'єднання в тому чи іншому вигляді з Галичиною. Цікава ситуація полягала в тому, що Карл Штефан Габсбург готувався стати королем Польщі та, в рамках унії з Австрією, утвердити польську владу в Галичині, а його син ерцгерцог Вільгельм, пізніше відомий як Василь Вишиваний, натомість приєднався до вимог українських партій про поділ коронного краю за національною ознакою.

У відповідь на створення Королівства Польського царський уряд 15 листопада 1916 р. виступив з декларацією, в якій підтвердив намір надати Польщі автономію у межах Росії.

СВУ та українські партії, представлені в галицькому Сеймі та австрійському Рейхсраті, одразу розпочали боротьбу проти планів включення до складу Королівства Польського українських етнографічних територій. Зокрема, один із діячів СВУ Дмитро Донцов видав у Берліні німецькою мовою працю «Велика Польща і Центральні держави», у якій відстоював український характер Холмщини та Східної Галичини.

Російська революція

У лютому 1917 р. у Російській імперії відбулася революція, і на її південно-західних окраїнах виникли умови для національного державотворення поляків та українців, незалежно від політики, яку проводили за лінією фронту Центральні держави. Тимчасовий уряд утвореної в ході революції Російської республіки визнав де-факто незалежність Польщі, висловив намір сприяти відновленню польської держави на всіх землях, населених у більшості поляками, за умови укладення нею «вільного військового союзу» з Росією. Питання про кордони відновленої Польщі мало бути винесене на розгляд Всеросійських установчих зборів. Оскільки, безперечно, польські землі Конгресувки перебували тоді за лінією фронту (окуповані), польські діячі в Росії розраховували принаймні на самовизначення в межах «Земель забраних», а також частини австрійської Галичини, підконтрольної Росії. Тож польські ендеки в Петрограді звернулися до Тимчасового уряду з проханням визнати польський характер Галицько-Буковинського генерал-губернаторства.

Тим часом на початку березня у Києві була сформована Українська Центральна Рада на чолі з видатним істориком і громадсько-політичним діячем соціалістичного спрямування Михайлом Грушевським. Скликаний Центральною Радою у квітні 1917 р. Всеукраїнський національний конгрес перетворив цю організацію з київського гуртка на загальноукраїнську

національну представницьку організацію в Росії. Свій мандат Центральній Раді надали представницькі організації з усіх українських етнографічних земель у складі Росії, а також численні громади українців, які опинилися поза межами Наддніпрянщини. Евакуйована до Москви громада Холмщини на чолі з Ємеляном Вітошинським надіслала конгресові телеграму, в якій заявила про «гаряче бажання приєднатися до українського народу». Також надходили телеграми від військовополонених галичан — підданих Австрії, засланих у глиб Росії.

Бачення українськими політиками розв'язання національного питання відбилося у доповідях і резолюціях Конгресу. Загальною вимогою учасників зібрання було створення української автономії у складі федеративної Російської Республіки. У доповіді Валентина Садовського «Про територію і населення автономної України» західним кордоном української території визначалися Люблінська і Гродненська губернії. Межі Холмської губернії у складі України належало виправити згідно з етнографічним принципом. У резолюціях Конгресу зазначалося, що кордони між державами повинні бути встановлені згідно з волею прикордонного населення; для справедливого вирішення цього питання Україна мала бути допущена на майбутню мирну конференцію як держава, на території якої велася війна. Також заявлявся протест «проти претензій на землі непольські, заявлені польською Тимчасовою державною радою в декларації на заклик Тимчасового уряду Російського до з'єднання польського народу з вільною Російською державою. Народ український не потерпить ніяких намагань до захоплення прав на територію України, политу його потом і кров'ю». Якщо кордон у Холмській та Гродненській губерніях належало ще скоригувати, то Волинська, Подільська та Київська губернії вважалися безперечно й цілком українськими.

22 квітня 1917 р. російський Тимчасовий уряд за рекомендацією Центральної Ради призначив крайовим комісаром

Галицько-Буковинського генерал-губернаторства (з правами генерал-губернатора) Дмитра Дорошенка — в подальшому активного діяча національної революції 1917—1920 рр. Це був перший у новітній історії українець, який після багатьох десятиліть австро-польського панування очолив Східну Галичину. Однак до перепідпорядкування краю Центральній Раді так і не дійшло: після контрнаступу Центральних держав у серпні 1917 р. Галицько-Буковинське генерал-губернаторство перестало існувати.

Протягом літа 1917 р. Центральна Рада намагалася порозумітися з Тимчасовим урядом щодо питання організації автономії України на територіальних засадах, проголошених Всеукраїнським національним конгресом. З цього приводу було ухвалено два універсали; щоправда, в них не конкретизувалося питання територій. У серпні Тимчасовий уряд Росії видав Тимчасову інструкцію, якою визнав юрисдикцію Генерального секретаріату (виконавчого органу Центральної Ради) над п'ятьма губерніями, замість дев'яти, як того вимагали українці. Втім, західний відрізок кордону не зазнав суттєвих змін і охоплював ті самі Волинську і Подільську губернії, тобто визначався річками Західний Буг і Збруч. При цьому зазначалося, що повноваження Києва можуть бути поширені також на інші губернії чи їх частини, якщо утворені на основі постанови Тимчасового уряду в цих губерніях земські інституції висловляться за бажаність такого поширення.

Каталізатором процесу утвердження української автономії стали Жовтневий переворот у Петрограді та невдала спроба більшовиків захопити владу в Києві. У листопаді 1917 р. III Універсалом Центральної Ради була проголошена Українська Народна Республіка (УНР), західний кордон якої визначався аналогічно до Тимчасової інструкції (західні межі Волинської та Подільської губерній), але з уточненням, що остаточне визначення кордонів, зокрема приєднання Холмщини та інших територій з більшістю українського населення, «має бути встановлено по згоді організованої волі народів». За кілька

днів з ініціативи холмських делегатів Центральна Рада ухвалила резолюцію, що Холмщина та Підляшшя є невід'ємною складовою УНР. На той час реальна можливість української влади контролювати західну периферію обмежувалася лінією фронту Першої світової, що відсікала і Холмщину і західні повіти Волині. Протягом майже всього 1917 р. Центральна Рада у згоді з Тимчасовим урядом підтримувала військові цілі Антанти у війні з Центральними державами. В одному з інтерв'ю для французької преси член Центральної Ради Іван Маєвський заявив: «Для нас не може бути й мови про сепаратний мир. Ми хочемо повернути землі, окуповані німцями. Ми маємо ще визволити Галичину, Буковину і частину України». Коли Тимчасовий уряд було скинуто й нова більшовицька влада оголосила про намір вивести Росію з Першої світової війни, Антанта покладала сподівання на збереження Східного фронту принаймні Україною.

Після Лютневої революції у Росії частина польських політичних кіл, яка орієнтувалася на Антанту, усвідомила, що прийшов час відійти від автономізму і порушити питання про повну незалежність Польщі. Тепер майбутнє їхньої батьківщини залежало не від обіцянок Петрограда, а від перемоги у війні Франції, Великої Британії та Сполучених Штатів Америки. Починаючи з березня 1917 р. лідер ендеків Роман Дмовський лобіював польські інтереси у Франції, а в США за польську справу агітував визначний композитор і піаніст Ян Ігнацій Падеревський. 15 серпня 1917 р. ці діячі утворили Польський національний комітет, який до кінця року був офіційно визнаний Антантою представником польського народу. Відновлення польської держави стало однією з цілей союзників у Першій світовій війні.

Після визнання Тимчасовим урядом Росії належності Волині та Поділля до майбутньої української автономії влітку 1917 р. Польський національний комітет розгорнув у Франції активну пропагандистську кампанію, зображуючи український національний рух як німецьку інтригу («жменя осіб,

підкуплених Німеччиною»), спрямовану на розвал і виведення Росії з війни на боці Антанти. Разом із цим поляки висловили занепокоєння українськими претензіями на Східну Галичину.

8 січня 1918 р. президент США Вудро Вільсон запропонував умови перемир'я у Першій світовій війні, широко відомі під назвою «14 пунктів». Серед інших пропозицій у цьому документі містилися положення, дотичні до проблеми польсько-українських територіальних суперечок. У 10-му пункті декларації зазначалося: «Народи Австро-Угорщини, місце яких у Лізі Націй ми прагнемо бачити захищеним та забезпеченим, повинні отримати найширшу можливість автономного розвитку»; у пункті 13: «Має бути створена незалежна Польська держава, що повинна включати в себе всі території з незаперечно польським населенням, якій має бути забезпечений вільний та надійний доступ до моря [...] рівно ж як і територіальна цілісність, мають бути гарантовані міжнародним договором». Якщо польські політики звернули основну увагу на згадку в декларації про їхню батьківщину і необхідність відновлення незалежності, то австрійські українці на те, як визначалися межі Польщі. Настроям українських підданих дуалістичної монархії відповідав заклик до автономії всіх народів Австро-Угорщини та обмеження Польщі територією «з незаперечно польським населенням». Вихід з війни Росії відсунув майже на рік перспективу перемоги Антанти, але за цей час 14 пунктів Вільсона не були забуті.

Ініціатива з укладення сепаратного миру на Східному фронті належала новому більшовицькому керівництву Росії. У листопаді-грудні 1917 р. голова Ради народних комісарів Володимир Ленін поставив завдання вивести Росію з Першої світової війни та придушити «вогнища контрреволюції», до яких зараховано й УНР. Таким чином, уже на початку грудня Центральна Рада опинилася в складній ситуації практичної неможливості утримувати свою ділянку фронту проти Центральних держав та необхідності оборонятися проти інтервенції російських більшовиків, яких підтримували місцеві

збільшовичені армійські частини. За таких обставин УНР була змушена відмовитись від своїх зобов'язань перед Антантою і шукати порозуміння з Німеччиною та Австро-Угорщиною. Зі свого боку, Центральні держави перебували у важкому військово-політичному і економічному стані, а отже, самі шукали нагоди ліквідувати Східний фронт та отримати доступ до продовольчих ресурсів Наддніпрянщини. У січні 1918 р. до окупованого Німеччиною Брест-Литовська (Берестя) виїхала українська делегація на чолі із Всеволодом Голубовичем.

Загальна ідея Берестейського миру Центральних держав з УНР полягала в тому, що перші допоможуть очистити Україну від більшовиків, а друга забезпечить коаліцію своїм продовольством. З точки зору Берліна, це був дуже бажаний «хлібний мир». Але поряд із тим делегація УНР несподівано висунула територіальні претензії на окуповані Західну Волинь і Холмщину, а також на австро-угорські Східну Галичину, Північну Буковину та Закарпаття.

Слабкість австрійських позицій на переговорах з делегацією УНР «зрадили» галицькі українці, які сподівалися самі виграти від тиску Києва на Відень. Спочатку австрійська делегація на чолі з міністром закордонних справ Оттокаром Черніним заявила про недоторканість власних кордонів. Крім факту зазіхання на територіальну цілісність, українські вимоги були неприйнятні також через побоювання втратити лояльність Королівства Польського та галицьких поляків. Але небезпека голодних страйків і тиск Німеччини змусили Австро-Угорщину до поступок. Після короткої паузи в переговорах, за час якої 22 січня 1918 р. IV Універсалом було проголошено незалежність УНР, сторони нарешті дійшли порозуміння.

За умовами Берестейського миру (9 лютого 1918 р.), Австро-Угорщина та Німеччина без згоди на те керівництва Королівства Польського передали Холмщину і Берестейщину до складу УНР (ст. 2 угоди). Північно-західний кордон України встановлювався по лінії Тарноград — Білгорай — Щебрешин — Красностав — Пугачів — Радин — Межиріччя — Сар-

наки — Мельник — Високе-Литовське — Кам'янець-Литовський — Пружани — Вигоновське озеро. У подальшому, ця лінія мала бути скоригована на підставі висновків змішаної українсько-польської комісії. Додатково українська та австрійська сторони підписали секретну угоду щодо виділення до 31 липня 1918 р. з українських земель країв Галичина й Буковина окремого коронного краю, але зі збереженням віденської юрисдикції. У приєднанні до майбутнього «українського» коронного краю Австрії закарпатських земель було відмовлено, адже вони належали угорській частині дуалістичної монархії. Як уже зазначалося, ідея виділення «українського» коронного краю була не нова, її постійно лобіювали на найвищому рівні всередині Австрії, тому не дивно, що компроміс із делегацією УНР було знайдено.

Умови Берестейської угоди з УНР викликали рішучий протест з боку політичних та військових кіл Королівства Польського. Передавання Холмщини до складу УНР розцінили як «четвертий поділ Польщі», адже у Варшаві чекали приєднання нових територій на сході, а не урізання вже наявних. Таке рішення спровокувало загальний політичний страйк у Регентському Королівстві та відставку уряду Яна Кухаржевського і навіть стало причиною заколоту II бригади Польських легіонів австрійської армії під командуванням Юзефа Галлера.

Підписані угоди не гарантували українського статусу Холмщини та Східної Галичини. Уже за режиму гетьмана Павла Скоропадського, який встановився у Києві наприкінці квітня 1918 р., тривала завзята дипломатична боротьба за дотримання умов Берестейської угоди. Протягом більшої частини 1918 р. Холмщина була формально українською. На практиці встановити повноцінний контроль над усіма територіями за Бугом Києву так і не вдалося. Там зі згоди австрійської окупаційної влади встигла закріпитися адміністрація Королівства Польського, яка всупереч умовам Берестейської угоди не допускала представників української влади. Українська губернська адміністрація на чолі з Олександром Скорописом-

Йолтуховським була встановлена лише на півночі регіону, окупованому Німеччиною. Проблемою була майже повна відсутність на Холмщині корінного українського населення, яке евакуювали на схід під час відступу російської армії влітку 1915 р. (більшість холмщаків повернулася додому навесні 1922 р., після настання стабільності).

У червні 1918 р. міністр закордонних справ Української Держави Дмитро Дорошенко подав ноту послу Австро-Угорщини Йогану Форгачу щодо невиконання польською адміністрацією південної Холмщини умов Берестейської угоди. Наступного місяця посол Форгач під приводом порушення цієї угоди українською стороною (невиконання планів постачання збіжжя до Центральних держав) заявив про анулювання секретної угоди щодо створення українського коронного краю в Австрії. У ситуації нерішучості ґетьманського уряду з відстоювання угод ініціативу перебрало на себе дипломатичне представництво Української Держави в Австро-Угорщині. Посол В'ячеслав Липинський самочинно подав ноту протесту міністру закордонних справ Австрії Стефану Буріану, а також намагався розпочати інформаційну кампанію у пресі Німеччини та Австро-Угорщини за поділ Галичини і проти відторгнення Холмщини. Існувала надія, що українські вимоги підтримає Берлін. Щоб попередити загрозу визнання Віднем Холмщини та Східної Галичини польськими, Липинський збирався розпочати нові переговори і домовитись про остаточне українсько-польське розмежування в обмін на деякі територіальні поступки на Холмщині. Питання Східної Галичини українськими дипломатами визнавалося більш пріоритетним, ніж збереження Холмщини.

В умовах військового й політичного краху Української Держави гетьмана Павла Скоропадського, у листопаді-грудні 1918 р. повний контроль над Холмщиною перейшов до поляків. Усі положення Берестейської угоди договору були анульовані після поразки Німеччини в Першій світовій війні.

Розпад Австро-Угорщини

У жовтні 1918 р. Австро-Угорщина перебувала на порозі військово-політичного краху і готувалася до капітуляції. Готуючи ґрунт для порозуміння з Антантою, 16 жовтня імператор Карл I у своєму маніфесті проголосив перебудову австрійської частини монархії на засадах федерації національних провінцій і закликав національні спільноти створювати власні представницькі органи. Та це не вберегло «клаптикову імперію», її народи почали готуватися до переділу території: політичні партії організовували національні комітети, в армії формувалися осередки підготовки збройних повстань. На східну частину австрійського коронного краю Галичини одночасно претендували український та польський національні рухи. Польські депутати австрійського парламенту ухвалили рішення про приєднання Галичини до відновленої польської держави, заходи з перепідпорядкування Галичини розпочала також Регентська рада Королівства Польського. У відповідь українські депутати утворили Українську національну раду (УНРада), що оголосила про намір створити українську державу на території Східної Галичини, Північної Буковини та Закарпаття.

28 жовтня у Кракові була створена Польська ліквідаційна комісія (ПЛК), яка мала намір офіційно перебрати владу над всім коронним краєм від останнього австрійського намісника Галичини Карла Гуйна. Щоб не допустити реалізацію польських планів, УНРада звернулася до Гуйна з вимогою негайно передати їй владу над українською частиною Галичини. Після того як австрійський намісник відмовився задовольнити вимогу українців, 1 листопада розпочалися події, що пізніше стали відомими як «Листопадовий чин». Сформовані з українців австрійські військові частини блискавично встановили контроль над містами Східної Галичини, у тому числі над Львовом. За цих обставин Гуйн був змушений все ж передати владу українцям, які 9 листопада проголосили утворення Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР).

Марка, присвячена 40-річчю Листопадового чину, випущена українською діаспорою у Великій Британії

Територіальні претензії ЗУНР конкретизувалися у другому артикулі Тимчасового основного закону, ухваленому 13 листопада 1918 р. До державної території мали належати українські етнографічні території, показані на карті народів Австро-Угорської монархії, складеній у Відні 1855 р. Карлом Чернігом (Ethnographische Karte der osterreichischen Monarchie, entworfen von Karl Freiherrn Czernig, herausgegeben von der k. k. Direktion der administrativen Statistik, Wien 1855 Masstab 1:864.000). Польська (західна) ділянка кордону ЗУНР сягала Сяну й охоплювала Лемківщину. На заявленій території ЗУНР перебували численні анклави польського населення (близько 25 % від загальної кількості), особливо в містах.

Коли поразка Центральних держав у Першій світовій війні стала очевидною, втратило сенс свого існування і Регентське Королівство Польське. У листопаді 1918 р. близька до ПСП Польська соціал-демократична партія Галичини і Тешинської Силезії, очолювана Ігнацієм Дашинським, підняла повстання

проти австро-німецької окупації. У Любліні було створено соціалістичний Тимчасовий народний уряд Польської Республіки. У своєму маніфесті від 7 листопада 1918 р. Тимчасовий народний уряд проголосив польську державу «на всіх землях, де живе народ польський», і закликав поляків, які живуть у Східній Галичині та в Україні, до мирного вирішення суперечок з українським народом аж до часу їх остаточного врегулювання двома державами на міжнародному рівні. «Вас, братні народи литовський, білоруський, український, чеський і словацький, закликаємо до об'єднання та взаємопідтримки у великій справі творення спільноти вільних та рівноправних націй». Ця декларація давала певні підстави для оптимізму українцям, які прагнули порозумітися з поляками на основі етнографічного принципу встановлення кордонів. Однак уряд Дашинського проіснував недовго. Наступного дня після маніфесту Німеччина звільнила з-під арешту Юзефа Пілсудського, і невдовзі Регентська рада й Тимчасовий народний уряд склали перед ним свої повноваження. 16 листопада Пілсудський очолив відновлену польську державу, яку неформально іменували другою Річчю Посполитою. Протягом короткого часу Пілсудський знайшов порозуміння з Польським національним комітетом та Антантою, призначив Ігнація Падеревського прем'єр-міністром і міністром закордонних справ відновленої Польщі.

Паризька мирна конференція

11 листопада 1918 р. Німеччина капітулювала, Перша світова війна завершилася перемогою Антанти (Великої Британії і Франції) та її союзників (США, Італії та ін.). Проблеми післявоєнного устрою світу розглядалися на Паризькій мирній конференції, яка відкрилася 18 січня 1919 р. і тривала протягом року. Важливим напрямком роботи мирної конференції стало вирішення долі народів, які почали державотворення

після розпаду Російської, Османської і Австрійської імперій, а також переділ кордонів між старими та новими державами. До Парижа виїхали кілька десятків національних делегацій з обґрунтуваннями територіальних претензій своїх старих і нових держав.

Польське й українське питання на Паризькій мирній конференції з точки зору Антанти мали спільну рису: обидва національні рухи претендували на окремі території як переможеного ворога (Австро-Угорщини), так і союзника, який зазнав військово-політичного краху (Російської імперії). В Антанти було різне ставлення до майбутнього територій цих двох розколотих імперій. Колишня Російська імперія загалом не сприймалася як територія для самовизначення народів. Представлену білим рухом Росію продовжували розглядати як союзника, стара територія якого мала бути збереженою. Одним із винятків із цього принципу була російська Польща (Конгресувка). Як уже зазначалося, вимога відновлення незалежності Польщі була сформульована як окремий 13-й пункт декларації президента Вільсона — активного учасника Паризької мирної конференції. Західні країни могли також посилатися на обіцянки ще царського Петрограда відновити польську автономію, а також на визнання права Польщі на незалежність Тимчасовим урядом Росії. Французька дипломатія розглядала відновлену польську державу як геополітичну противагу Німеччині на сході — послідовно антинімецьку і більш лояльну Парижу, ніж Росія.

Бачення майбутніх польських кордонів суттєво відрізнялося: поляки вимагали рахуватися з принципом історичних прав, натомість Антанта відстоювала критерій етнічної належності та самовизначення населення територій. Послідовним супротивником включення до Польщі етнічно непольських територій був голова британської делегації, прем'єр-міністр Девід Ллойд Джордж. Він закидав полякам порушення ними принципу самовизначення населення окупованих територій, що в майбутньому могло призвести до внутрішньої дестабілі-

зації Польщі. Насправді ж Ллойд Джордж намагався запобігти конфлікту Польщі з білою Росією.

У гіршій ситуації опинилася наддніпрянська УНР, відновлена в другій половині грудня 1918 р., після повалення гетьманату. По-перше, вона розглядалася Антантою як невід'ємна складова частина Росії, і лідери білого руху особливо на цьому наполягали. По-друге, зіграла роль багаторічна пропаганда про існування «триєдиного російського народу»: на Заході вірили в національну самобутність грузинів, литовців, фінів, але не «малоросів». По-третє, під час Першої світової війни офіційний Київ мав історію відносин із Центральними державами, ворогом Антанти, і це не додавало йому престижу. Більш того, керівництво УНР було відверто лівого спрямування, а більшовики діяли під маркою «Радянської України», що сприяло формуванню асоціативного ряду між українським національним рухом та більшовизмом у сприйнятті лідерів Антанти. І найголовніше, через військові поразки УНР не могла ефективно контролювати свою територію, що наводило на думку про недостатню підтримку її місцевим населенням та безперспективність її боротьби. Усі ці міркування, й без того поширені серед західних політиків, підкріплювалися суголосною антиукраїнською пропагандою поляків та росіян у Парижі.

Кращі шанси на визнання Антантою мала ЗУНР як колишня частина Австро-Угорщини: «клаптикова імперія» підлягала розподілу за етнічним критерієм згідно з 10-м пунктом декларації Вільсона. Західна Галичина без жодних застережень визнавалася частиною Польщі, але всупереч історичним претензіям Варшави лідери Антанти знали про непольський характер Східної Галичини. Ллойд Джордж виступав проти включення до Польщі всієї Галичини, посилаючись на принцип самовизначення населення і міркування про майбутні проблеми з національними меншинами. Прихованим мотивом лобіювання незалежності ЗУНР британською делегацією було бажання отримати від українців концесію на розробку

Можливі кордони «Нової Європи». Карта «Європа за новоукладеними договорами», Лондон, 1919 р.

Бориславсько-Дрогобицького нафтового басейну. Натомість голова французької делегації прем'єр-міністр Жорж Клемансо рішуче став на захист польських амбіцій у Галичині. Для нього пріоритетом було створення великої потужної польської держави, здатної стримувати головного геополітичного суперника Франції — Німеччину, а також протистояти комуністичній експансії в Європу. Велика територія — те, що на думку Ллойд Джорджа, послаблювало Польщу, — на переконання Клемансо, посилювало її.

На Паризькій мирній конференції Польщу представляла делегація на чолі з головою Польського національного комітету Романом Дмовським та прем'єр-міністром І. Падеревським. Поляки збагнули, що свої територіальні претензії варто не лише підкріплювати історичною аргументацією, але також намагатися використовувати етнографічну. Під час переговорів із Ллойд Джорджем І. Падеревський виступав проти проведення плебісциту на території Східної Галичини. За його словами, уся Галичина мала бути передана Польщі, оскільки її абсолютно неможливо етнографічно розмежувати — у центрі регіону українського населення більше, ніж біля його кордонів; найвіддаленіші райони є більш польськими, ніж, наприклад, околиці Львова, тому в чистому вигляді неможливо застосувати етнографічний критерій.

Польські претензії на колишні території Російської імперії були викладені у березні 1919 р. в «Ноті Польської делегації на Мирній конференції у справі східних кордонів Польщі». У цьому документі, складеному Романом Дмовським, зазначалося, що історичні польські землі охоплюють території Речі Посполитої перед першим поділом 1772 р. Новий східний кордон мав лише поправити ці межі. Стверджувалося, що на момент польських поділів більшість населення цієї території, передусім освічені верстви, відчували себе поляками. За переконанням Дмовського, населення крайніх східних регіонів Першої Речі Посполитої (Київщини, східних частин Волині, Поділля, Білорусі) почали втрачати польську

ідентичність лише з 1860-х рр., після придушення останнього польського повстання. Причиною цього було усунення освічених польських верств та шалена антипольська пропаганда Росії. Як наслідок, місцеве населення було русифіковане, а втративши провідну освічену верству, стало схильним до анархії і дезорганізації. Відновлена Польща готова відмовитися від своєї східної периферії та будувати державу там, де залишився міцний польський елемент, здатний переважити своїм впливом решту місцевого населення. Відповідно до цього Роман Дмовський пропонував включити до Польщі більшість території Волині і західну частину Поділля. На українській ділянці польський кордон мав проходити по лінії на захід від Овруча та Звягеля (Новограда-Волинського) через місце стику Ізяславського, Острозького та Звягільського повітів, далі на південь вздовж східної межі Ізяславського і Старокостянтинівського повітів до виходу на межі Летичівського і Проскурівського повітів, далі на південь до річки Ушиця біля містечка Зіньків і вздовж Ушиці до Дністра, за яким була Румунія. Пропозиції польської делегації на Паризькій мирній конференції стали відомі як «лінія Дмовського».

Під час роботи Паризької мирної конференція «лінія Дмовського» була відхилена, а питання східного кордону Польщі стало предметом врегулювання польсько-українського конфлікту в Галичині та відносин Польщі з учасниками громадянської війни на території колишньої Російської імперії.

Початок роботи Паризької мирної конференції збігся в часі із завершенням політико-правових процедур щодо приєднання ЗУНР до УНР. Протягом грудня 1918 — січня 1919 р. було укладено низку підготовчих угод, які передували Акту Злуки 22 січня 1919 р. Галичани розраховували отримати допомогу великої і, як спочатку здавалося, потужної УНР у територіальному конфлікті з Польщею. Тим часом діячі Директорії в Києві вирішували питання закріплення власних позицій в охопленій революцією і анархією Наддніпрянщині. 23 січня було скликано вищий тимчасовий законодавчий орган

УНР — Всеукраїнський трудовий конгрес, на якому Володимир Винниченко і Симон Петлюра прагнули отримати мандат народної підтримки для Директорії. Щоб здобути переконливу чисельну перевагу над більшовиками, участь у Трудовому конгресі мали взяти галицькі делегати.

28 січня Трудовий конгрес оприлюднив звернення «До народів усього світу», де наголошувалося, що сорокамільйонний український народ прагне ввійти у сім'ю вільних народів світу, стати з ними на один рівень і тому «заявляє про право на місце на мировій конференції в Парижі». Було вирішено, що українську делегацію на мирній конференції очолить голова дипломатичної місії УНР в Парижі Григорій Сидоренко. Сформувати спільну з представниками ЗО УНР делегацію вийшло в березні, а дісталася вона до Парижа в квітні 1919 р. Для пильнування галицьких інтересів заступником Сидоренка призначили державного секретаря закордонних справ ЗО УНР Василя Панейка. Україна не була серед держав, офіційно запрошених на Конференцію, тому її делегація докладала зусиль, щоб бути прийнятою і заслуханою Верховною Радою Антанти.

Представники УНР під час визначення державних кордонів брали за основу етнографічний принцип, скоригований міркуваннями історичних традицій, географії, розташування населених пунктів та комунікацій, економічних умов. В аналітичній записці «Визначення державних меж Української Народної Республіки» Сергія Шелухіна лінія проходження кордону була детально прописана. Вона максимально охоплювала українські етнічні території на Холмщині і Надсянні. Державна комісія, яка в лютому-березні 1919 р. аналізувала пропозиції Шелухіна, знайшла в них «доволі значні хиби». Зокрема, ці пропозиції, на думку членів комісії, допускають «не раз дуже вузькі й глибокі врізи» іноетнічних територій у державну територію, що могло б стати на заваді добросусідству зацікавлених держав, з іншого боку — на карті пропущені «околиці деякі, а то й цілі повіти», заселені, за даними науковців,

українцями. У зв'язку з цим Міністерству закордонних справ УНР рекомендовано «зладнати мапу України, на котрій границі суцільної етнографічної території було б обрисовано у всіх подробицях — по повітам, волостям та окремим громадам». «Така точно випрацьована мапа є конечна не тільки як підстава домагань УНР на Мировій Конференції, але також як акт сам по собі великого історичного значіння».

На жаль, аргументи українських дипломатів мало цікавили учасників Паризької мирної конференції. Якщо на початку 1918 р. Україна не виправдала сподівань Антанти на збереження фронту проти Німеччини та Австро-Угорщини, то початку 1919 р. УНР розчарувала своєю неспроможністю стримати наступ червоної Росії. Відтоді, у боротьбі з більшовиками Франція зробила ставку на Пілсудського, а Велика Британія — на білогвардійського генерала Денікіна. Це означало, що надалі Паризька мирна конференція розглядатиме українську територію лише в контексті встановлення польсько-російського кордону.

Польсько-українська війна

Проблема польсько-українського кордону після завершення Першої світової війни мала бути вирішена на полях нових битв та у високих кабінетах європейських столиць. Наприкінці листопада 1918 р. галицькі формування підпільної Польської організації військової (ПОВ) захопили Львів та утворили Тимчасовий урядовий комітет, покликаний здійснювати управління Східною Галичиною. Польські загони із Західної Галичини зайняли Надсяння, зокрема Перемишль. До початку 1919 р. збройним формуванням Польської ліквідаційної комісії і Тимчасового урядового комітету вдалося пробити в позиціях оборони ЗУНР «львівський коридор», який зв'язував столицю краю із Західною Галичиною. 10 січня 1919 р. Пілсудський розформував Ліквідаційну комісію і Тимчасовий

урядовий комітет, а їх функції поклав на Урядову комісію з Галичини, Тешинської Силезії, Спишу та Орави (останні три регіони були спірними з Чехословаччиною).

У січні-лютому збройні сили ЗУНР, організовані в Галицьку армію[1], оговталися від перших поразок і розпочали наступальні військові дії з метою перерізати зв'язок Львова з Польщею та повернути контроль над столицею. 16 лютого Галицька армія розпочала Вовчухівську операцію. Ситуація для польської оборони ставала загрозливою. У цей час в рамках загальних дипломатичних та військових зусиль, які здійснювалися в ході Паризької мирної конференції, до польсько-українського конфлікту втрутилася Верховна рада Антанти. Щоб припинити конфлікт та встановити польсько-український кордон, до Галичини прибула місія союзних держав на чолі з французьким генералом Джозефом Бартелемі.

Спочатку місія Бартелемі відвідала польську сторону в Кракові та Львові. Зважаючи на непевну оперативну ситуацію, поляки були готові принаймні тимчасово відмовитись від претензій на всю Східну Галичину й запропонували розділити її з українцями по річках Західний Буг і Свіча, залишивши за собою Львів. Наприкінці лютого Бартелемі прибув до ставки Начальної команди Галицької армії у Ходорові. Українська сторона наполягала на встановленні кордону по річці Сян. На час переговорів було встановлено тимчасове перемир'я, що на практиці означало припинення наступальних операцій з боку Галицької армії та дало можливість виграти час польським збройним силам. Узявши до відома позиції сторін, місія Антанти запропонувала компромісний варіант розмежування у вигляді т. зв. «лінії Бартелемі», яка в цілому відповідала польським претензіям, але поступалася ЗУНР Стрийською та Жидачівською округами. Така лінія розмежування у разі її прийняття обома сторонами пізніше підлягала перегляду на засіданнях Паризької мирної конференції. Згідно з «лінією

[1] В історіографії більш відома назва Українська Галицька армія (УГА). Так Галицька армія стала називатися вже після свого переходу на бік денікінців 17 листопада 1919 р.

Бартелемі» Львів та Бориславський нафтовий басейн мали залишитися Польщі. Це рішення не відповідало поточній військово-політичній ситуації: українці продовжували контролювати Бориславський нафтовий басейн і були впевнені у своїй можливості відбити столицю. Ухвалення «лінії Бартелемі» означало б виведення українських військ на схід уздовж усієї ділянки фронту, при цьому поступка Польщі виражалася лише у відмові від претензії на всю Східну Галичину, яку польські збройні сили на той момент і так не мали змоги реалізувати. Тож польська сторона погодилася на пропозицію Бартелемі, натомість українці її відкинули, і в березні бойові дії відновилися.

Наддніпрянські українці, на відміну від галичан, були схильні домовлятися з Варшавою. Обмін місіями між Польщею та УНР розпочався ще в січні 1919 р., незважаючи на українсько-польську війну в Галичині, польську окупацію Холмщини і початок вторгнення на Волинь. Поразки на Східному фронті від більшовиків і неможливість домовитися з Антантою змушували Директорію попри все шукати шляхи примирення з Польщею. На відміну від Франції та Британії, уряд Пілсудського був готовий вести серйозний діалог із Петлюрою, оскільки був зацікавлений у збереженні за східним кордоном Польщі буферних держав. Зовнішньополітична концепція Пілсудського суттєво відрізнялася від позицій, які займали Дмовський та ендеки.

Юзеф Пілсудський уявляв собі відновлену Польщу не моноетнічною державою, сусідкою Росії, а як федерацію (чи принаймні регіонального лідера) союзу народів Центрально-Східної Європи між Балтійським та Чорним морями. Уже в міжвоєнний час поширилася ідея створення федерації Міжмор'я (Międzymorze). Федералістська концепція Пілсудського надала старому польському гаслу «від моря до моря» нового змісту. У рамках тісного військово-політичного союзу, Пілсудський був готовий іти на територіальні поступки УНР, але, звісно, не задовольняти її вимоги етнічного кордону.

Уся Галичина повинна лишитися Польщі, а з наддніпрянською Україною можна було домовитись про територіальне розмежування на Волині та Поділлі. При цьому польський лідер розглядав УНР як молодшого партнера, залежну від Польщі державу. Для Петлюри такий варіант був усе одно кращий, ніж повне ігнорування українських інтересів Антантою.

Навесні 1919 р. головні зусилля Верховної Ради Антанти на сході Європи були присвячені недопущенню прориву Червоної армії до охопленої комуністичною революцією Угорщини, що становило б загрозу для європейської безпеки загалом. Для протидії більшовикам Антанта сприяла створенню та військовому зміцненню польсько-румунського союзу. У квітні 1919 р. до Польщі прибула потужна армія під командуванням генерала Юзефа Галлера, сформована у Франції з поляків-військовополонених армій Центральних держав і добровольців. Це формування, назване за кольором одностроїв «Блакитною армією» або Армією Галлера, призначалося для боротьби проти більшовиків, але всупереч застереженням Антанти було використане в боях проти військ ЗУНР і УНР.

Східна Галичина займала стратегічне положення між союзницькими Польщею і Румунією з одного боку, та між радянськими Росією та Угорщиною з іншого. Виходячи з цього, Верховна Рада Антанти повернулася до питання польсько-українського врегулювання і перш за все вимагала припинення боїв за Львів і включення ЗУНР до антибільшовицької коаліції. Для врегулювання польсько-українського конфлікту до Галичини прибула нова місія на чолі з прем'єр-міністром Південно-Африканського Союзу Луїсом Ботою. 13 травня Бота запропонував супротивникам визнати лінію розмежування Сокаль — Львів — Перемишль. На польському боці від «лінії Боти» мав залишитися Львів, а Бориславський нафтовий басейн зберігався за ЗУНР. Виходячи з того, що з прибуттям Армії Галлера поляки здобули значну військову перевагу, українська сторона прийняла умови Антанти, але цього разу їх відкинула Варшава. Польські представники наполягали на

необхідності прямого сполучення з Румунією, що передбачало повну окупацію Східної Галичини. Крім того, Варшава залякувала Антанту примарними українськими планами «галицького коридору» між червоними Росією та Угорщиною. Таким чином, на додаток до історичних та етнографічних аргументів Польща висунула територіальні претензії, засновані на міркуваннях стратегічної необхідності.

У травні-червні Армія Галлера з боями зайняла практично всю Східну Галичину і Західну Волинь. Бажаючи спинити польський наступ, Директорія негайно відрядила до Варшави представника МЗС Бориса Курдиновського, а до Любліна, в штаб Армії Галлера, полковника Петра Левчука. Українські посланці вели переговори із застереженням, що вони мають повноваження лише від Наддніпрянської України. У підписаній 24 травня угоді Курдиновського з прем'єром Падеревським зазначалося, що український уряд наразі не почувається правомочним вирішувати долю Східної Галичини і заявляє про відмову від усіх прав на цей регіон. У другому пункті угоди зазначалося, що з огляду на віковий вплив польської культури в західних частинах Волині, кордон яких більш-менш проходить річкою Стир, вони повинні бути включені як невід'ємна частина в межі Польської держави. Крім цього, угода передбачала узгодження позицій української та польської делегації на Паризькій мирній конференції. Уряд УНР заявив, що Курдиновський перевищив надані йому повноваження, тому угода з Падеревським визнана недійсною. Напевно, польський прем'єр передбачав такий розвиток ситуації, але для дипломатичних ігор в Парижі для ньогойому був важливий будь-який документ, що засвідчував відмову українців від прав на Східну Галичину.

На початку червня Галицька армія розпочала успішний контрнаступ проти поляків, відомий в українській історіографії як Чортківська офензива. У розпал боїв у Східній Галичині делегація УНР, очолювана генерал-поручником Сергієм Дельвігом, без консультації із галичанами уклала з Польщею

договір про перемир'я, згідно з яким між Галицькою та «Блакитною» арміями встановлювалася демаркаційна лінія Залізці — річка Серет — Тернопіль — Острів — Літятин — річка Золота Липа — Дністер — Незвисько (т. зв. «лінія Дельвіга»). З огляду на успіхи на фронті, командування Галицької армії відкинуло умови перемир'я і продовжило операцію. За тиждень український наступ захлинувся, і в середині липня Галицька армія була змушена відступити на схід за Збруч.

У рамках Паризької мирної конференції 28 червня Польща підписала Версальський договір з Німеччиною, яким було визначено західний польський кордон. Однак договір відклав питання встановлення східного кордону Польщі до часу з'ясування ситуації в колишній Російській імперії. Його мала вирішити спеціально створена Комісія з польських справ під керівництвом французького дипломата Жуля Камбона. З огляду на військово-стратегічну необхідність 25 червня Верховна Рада Антанти вже постфактум уповноважила збройні сили Польщі на здійснення операцій аж по Збруч, що означало санкцію на окупацію всієї Галичини. Але політичний статус Східної Галичини, як і питання східного кордону Польщі загалом, мали були вирішені не у Варшаві, а згодом у Парижі. Приблизно в цей час Пілсудський запропонував Директорії нові переговори, і до Варшави виїхала місія на чолі з колишнім керівником Міністерства шляхів Пилипом Пилипчуком. З липня 1919 р. основні зусилля українських армій були спрямовані на визволення від більшовиків Наддніпрянщини. На українсько-польському фронті настало затишшя.

1 вересня військова делегація УНР у Варшаві підписала новий договір про перемир'я терміном на місяць. Демаркаційна лінія встановлювалась по річці Збруч та через міста Заслав (Ізяслав) — Олевськ — Мозир. Між річками Жванчик та Збруч утворювалася нейтральна зона. 6 вересня на спільному засіданні керівництва УНР і ЗОУНР було затверджено інструкцію для нової делегації, згідно з якою у крайньому разі дозволялося поступитися Польщі Холмщиною і Підляшшям,

і то тимчасово — поки не буде укладено нової угоди. Делегації заборонялося порушувати питання Східної Галичини, посилаючись на виключну компетенцію Паризької мирної конференції. Залишалися підстави сподіватися на дотримання Верховною Радою Антанти принципу етнографічного розподілу територій колишньої Австро-Угорщини. Важливим завданням українських дипломатів було домогтися офіційного визнання УНР з боку Польщі. Об'єднана українська місія на чолі з міністром закордонних справ Андрієм Лівицьким розпочала важкі й тривалі переговори з представниками польського уряду. Поляки відкидали етнографічний принцип національно-державного розмежування і вимагали зректися претензій на Східну Галичину. Також вони претендували на Західну Волинь, але погоджувалися, щоб питання кордону на цій ділянці було вирішено Паризькою мирною конференцією. Посилаючись на протидію Верховної Ради Антанти, польська сторона тимчасово відхилила пропозицію про визнання УНР. Натомість, для засвідчення політичної зрілості та готовності до компромісу українців, поляки вимагали від делегації УНР спочатку виступити з односторонньою декларацією про поступки в територіальному питанні. Переговори знову зайшли в глухий кут.

Час грав не на користь УНР: восени її війська зазнали важких поразок у боях із Добровольчою армією Денікіна на Правобережжі. Відчувався гострий дефіцит боєприпасів, спорядження та медикаментів, у військах лютував тиф. У безвихідній ситуації 17 листопада 1919 р. більша частина Галицької армії перейшла на бік денікінців. Тоді ж уряд Євгена Петрушевича переїхав до Відня, де був реорганізований у Закордонний центр ЗУНР. Він намагався дипломатичними методами відстоювати право на незалежність українських земель у межах колишньої Австро-Угорщини.

У другій половині листопада 1919 р., формально за згодою української сторони, польські війська зайняли тимчасову столицю УНР — Кам'янець-Подільський. Залишки розбитих

у боях з Добровольчою армією військ УНР разом з основною частиною політичного керівництва відступили на північ — до Проскурова, а пізніше до Старокостянтинова та Любара. Там на невеликій за площею території на південному заході Волинської губернії армія УНР була затиснута в так званому «трикутнику смерті»: з півдня денікінцями, з північного сходу більшовиками, а з північного заходу поляками.

21 листопада, зважаючи на фактичну поразку ЗОУНР та польську окупацію, Верховна Рада Антанти запропонувала «Договір між союзними державами і Польщею про Східну Галичину», за яким передбачалося надання Польщі мандату Ліги Націй на управління цією територією терміном на 25 років, після чого мав бути проведений місцевий плебісцит для самовизначення населення. Антанта пропонувала полякам створити українську автономію. Хоча поляки були проти надання автономії Східній Галичині, формальне визнання цього колишнього австрійського краю за Варшавою стало суттєвим ударом для керівників ЗОУНР.

Наприкінці року комісія у польських справах черговий раз повернулася до проблеми визначення східного кордону Польщі. Стрімке просування польської армії в Білорусі та на Волині, у глиб колишньої Російської імперії, загрожувало потенційним територіальним конфліктом з антибільшовицькими російськими силами. Про майже розгромлену УНР на той час питання вже не стояло. 8 грудня Верховна Рада Антанти видала декларацію щодо тимчасового польського кордону за підписом Жоржа Клемансо. У ній Польщі запропоновано східний кордон із Росією. Українська ділянка кордону мала проходити по Західному Бугу, залишаючи, таким чином, Холмщину Польщі. Як уже зазначалося, на той час польські війська вже давно перетнули Буг і оперували на теренах Волинської губернії.

Таким чином, на початок 1920 р. Антанта пропонувала Польщі східний кордон по Бугу і Збручу, при чому територія Східної Галичини розглядалася як потенційний мандат Польщі,

«Нічия Галичина» з атласу «Дейлі телеграф», Лондон, 1920 р.

а не її суверенна територія. Якщо питання Галичини для Варшави було легше вирішити з Антантою, ніж із непоступливими політиками ЗОУНР, то на Волині поляки сподівалися отримати більше від безпосередніх переговорів з УНР, ніж від посередництва західних союзників. Але поступливість наддніпрянців зумовлювалася лише відсутністю надії на справедливий міжнародний арбітраж, адже Антанта воліла мати справу із неподільною Росією, а не з Україною.

Зміни позицій щодо кордону в 1920—1921 рр.

З огляду на вкрай несприятливі обставини та перехід на бік ворога Галицької армії керівництво УНР почало схилятися до союзу з поляками ціною значних територіальних поступок. З іншого боку, польське керівництво розраховувало досягти вигідних для себе угод про територіальне розмежування з УНР, що дозволило б ухилитися від виконання рішення Верховної Ради Антанти про створення підмандатної території в Східній Галичині, а також домовитися про східний кордон, вигідніший, ніж пропозиції Клемансо. Двосторонні перемовини активізувались.

2 грудня 1919 р. український уряд через дипломатичну місію у Варшаві зважився прийняти польські умови та виступив з односторонньою декларацією про згоду на західний кордон уздовж Збруча й через Західну Волинь. Проблема Східної Галичини визнавалась внутрішньою справою Польщі та мала розв'язуватися «польським урядом з представниками українського народу, що мешкав у тій провінції». Лінія кордону на Волині мала бути визначена Паризькою мирною конференцією. У відповідь делегати ЗОУНР залишили Варшаву і навіть заявили про денонсацію Акту Злуки 22 січня. 5 грудня 1919 р. Симон Петлюра вирішив сам поїхати до Варшави, щоб приєднатися до місії Лівицького і «спробувати врятувати те,

що можна, навіть жертвуючи Східною Галичиною». Реорганізована Дієва армія УНР віддала територію «трикутника смерті» полякам та вирушила у партизанський Перший зимовий похід тилами білих та червоних армій на Наддніпрянщину. З цього часу уряд УНР уже не контролював жодної території. Поки Дієва армія перебувала в Зимовому поході, у польському тилу відбувалося формування нових українських військових частин.

До невирішеності проблеми поділу Волинської губернії додалося питання статусу Західного Поділля. Тут у польському тилу діяла українська адміністрація на чолі з Іваном Огієнком. Формально визнаючи її повноваження, поляки весь час давали зрозуміти, що саме вони є господарями ситуації на цій території. 17 січня 1920 р. своїм наказом Пілсудський створив Цивільне управління землями Волині й Подільського фронту. Під його юрисдикцією перебували Волинська округа (Володимир-Волинський, Ковельський, Луцький, Дубенський, Рівненський, Кременецький, Острозький, Новоград-Волинський, Ізяславський і Старокостянтинівський повіти) та новостворена Подільська округа (Кам'янецький, Проскурівський, Новоушицький, Летичівський повіти). Пізніше до складу Подільської округи було передано Старокостянтинівський повіт. Округи очолювали начальники, а цивільну адміністрацію в повітах — польські повітові старости. Представники польської адміністрації не раз вдавалися до свавілля відносно українських посадовців та державного майна УНР. На думку представників Цивільного управління землями Волині й Подільського фронту, польська адміністрація на Поділлі була зародком майбутнього Подільського воєводства. Як один із варіантів легітимації польської влади на Волині та Поділлі на початку 1920 р. розглядався план проведення місцевого плебісциту.

21 квітня 1920 р. голова дипломатичної місії УНР Андрій Лівицький підписав з міністром закордонних справ Польщі Яном Домбським політичну конвенцію. Разом із військовою

конвенцією 24 квітня ці домовленості оформилися у вигляді Варшавської угоди. Польща офіційно визнала Директорію УНР, очолювану головним отаманом Симоном Петлюрою, верховною владою в Україні. У 2-му пункті угоди визначалася лінія польсько-українського кордону: на північ від Дністра вздовж Збруча й далі вздовж колишнього кордону між Австро-Угорщиною і Росією до Вишгородка, а від Вишгородка на північ через Кременецьку височину і далі лінією, що проходила на схід від Здолбунова, вздовж східного адміністративного кордону Рівненського повіту, на північ вздовж колишнього кордону Мінської губернії до його перетину з Прип'яттю, а далі вздовж Прип'яті до її гирла. Щодо Рівненського, Дубенського та частини Кременецького повітів, які нині закріплюються за Польщею, пізніше мали бути укладені окремі угоди. Деталізацією територіального розмежування повинна була займатися спеціальна польсько-українська комісія. Таким чином, до Польщі переходила вся Східна Галичина, а також повністю чи частково 5 повітів Західної Волині, не рахуючи Холмщини. Зі свого боку, Польща офіційно зрікалася решти «Земель забраних», які сягали Дніпра.

Для уряду УНР рішення поступитися територіями далося дуже непросто. Петлюра інформував своїх близьких співробітників, що передача Польщі західних українських земель — лише вимушена тимчасова поступка. До того ж ці території і так були окуповані поляками. Іншого способу прорвати міжнародну ізоляцію та отримати військову допомогу проти більшовиків просто не існувало.

Після укладання Варшавської угоди уряд Євгена Петрушевича демонстративно повернувся в своїх документах до старої назви ЗУНР замість ЗОУНР, а також оголосив про припинення чинності угод про об'єднання з УНР. На противагу союзу Києва з Варшавою Закордонний центр ЗУНР виступив із проектом входження Східної Галичини у федеративні відносини з Чехословаччиною. Якраз у цей час відбувалася ескалація польсько-чехословацького територіального конфлікту

за Тешинську Силезію. Остаточному розходженню УНР і ЗУНР поміж ворожих коаліцій завадила військово-політична ситуація, коли Польща змушена була піти на переговори з чехословаками та більшовиками.

Симон Петлюра поступився Західною Україною в надії визволити Центральну. Згідно з умовами Варшавського договору, польсько-українські війська виступили проти більшовиків і невдовзі зайняли Київ. Це було максимальне просування польських військ на схід і водночас останній раз, коли петлюрівці повернулися до столиці України. Розвинути успіх союзникам не вдалося, і потужний контрнаступ Червоної армії влітку змусив поляків та українців відступити з Наддніпрянщини. Невдовзі війська Тухачевського дійшли до передмістя Варшави. Правий фланг польської оборони допомагала тримати армія УНР. Разом полякам і українцям вдалося втримати Львів та значну частину Галичини.

В умовах поразок у війні з більшовиками прем'єр-міністр Польщі Владислав Грабський звернувся по допомогу до союзників. На конференції в Спа британці запропонували полякам визначитися із лінією східного кордону, щоб можна було відстоювати її у переговорах з більшовиками. За основу пропонували взяти лінію, яка б поєднувала пропозицію Клемансо від 8 грудня 1919 р. на російській ділянці з поточним фронтом на момент припинення вогню у Східній Галичині. Деякі ділянки цього фронту боронила Армія УНР, навіть не підозрюючи, що таким чином відстоює потенційний східний кордон Польщі. Бажаючи будь-що відвернути воєнну катастрофу, поляки погодилися на пропозиції в Спа. 11 липня 1920 р. міністр закордонних справ Великої Британії Джордж Керзон вручив ноту народному комісару закордонних справ радянської Росії Георгію Чичеріну. Британський міністр закликав Москву припинити наступ і прийняти пропозицію щодо кордону по лінії: Гродно — Валівка — Немирів — Брест-Литовськ — Дорогуськ — Устилуг — на схід від Грубешова — через Крилів на захід до Рави-Руської — на схід від Перемишля до Карпат.

В історію британська пропозиція увійшла під назвою «лінія Керзона». Вона залишала Львів на українському боці, але відсікала низку українських етнографічних територій: Лемківщину, Надсяння, Холмщину, Підляшшя.

Крім того, що «лінія Керзона» пізніше дала назву цілому регіону (Закерзоння), сама її поява пов'язана із вельми цікавою інтригою. За польською версією, член британської делегації на Паризькій мирній конференції Льюїс Нем'єр (справжнє прізвище Берштейн-Немировський) самочинно змінив узгоджений варіант проходження цієї лінії в Галичині, відсунувши її на захід від Львова. Таким чином, замість узгодженого у Спа варіанта ноти Керзон, сам того не знаючи, відправив Чичеріну документ, таємно виправлений Нем'єром. Щоб відрізняти ці два варіанти галицького відрізка «лінії Керзона», пізніше їх почали позначати «лінія А» (сфальшований Нем'єром) і «лінія В» (узгоджений, але не надісланий). Різниця між ними була принципова: надісланий Чичеріну варіант залишав Львів українцям (фактично більшовикам). Ці нюанси стали важливими під час Другої світової війни, про що мова йтиме далі. Якщо Нем'єр і справді виправив на користь українців «лінію Керзона», то якими були його мотиви? У польській історіографії стверджується, що народжений у єврейській родині в Східній Галичині Берштейн-Немировський мав неприязне ставлення до поляків загалом і особливо до голови делегації на мирній конференції Романа Дмовського — шовініста й антисеміта. З іншого боку, Нем'єр міг керуватися власними громадянськими переконаннями і науковими позиціями. Пізніше він став видатним істориком і дослідником політичних процесів у Європі. Нем'єр був прихильником етнічного критерію для встановлення кордонів і симпатизував українцям.

У час свого переможного наступу на Варшаву більшовики відкинули пропозицію Керзона й посередництво Антанти загалом. Вони планували остаточно розгромити Польщу і на її територіях створити нові державні утворення. У липні 1920 р. більшовики створили Галицький революційний комі-

тет («Галревком») і Тимчасовий революційний комітет Польщі («Польревком»). Галревком і Польревком видали декларації про намір створення відповідно Галицької і Польської Соціалістичних Радянських Республік. Нічого не було сказано про територіальні межі цих державних утворень. Імовірно, в питаннях кордону майбутньої Польської СРР червона Москва загалом орієнтувалася на плани Сазонова 1914—1915 рр. Щоправда, «лінія Керзона» була певним викликом для більшовиків, тому задля пропаганди вони обіцяли віддати червоним полякам не менше (Холмщина), а то й дещо більше (частини Західної Волині та Східної Галичини), ніж пропонувала Антанта. Кадровий склад Галревкому дає підстави вважати, що передбачалося приєднання Галицької СРР до Української СРР.

Поразка Червоної армії під Варшавою і повернення польсько-українських військ на Волинь і Поділля поховали галицькі плани Москви. Під час польсько-радянських переговорів восени 1920 р. і на початку 1921 р. у Мінську та Ризі радянська сторона пропонувала як кордон змінену на польську користь «лінію Керзона», а поляки наполягали на лінії, схожій на визначену умовами Варшавського договору з УНР. Врешті, за Ризьким договором, укладеним 18 березня 1921 р., українська ділянка польсько-радянського кордону була проведена по Збручу, а на Волині дещо східніше від лінії, визначеної Варшавською угодою (детально проходження кордону було прописано у статті 2 угоди). Новий східний кордон проіснував протягом 1921—1939 рр.

Після укладення Ризького договору між Польщею і Радянською Росією, за яким західноукраїнські землі включались до складу Польської держави, еміграційний уряд ЗУНР висловив протест у Лізі Націй. У лютому 1921 р. Ліга Націй підтвердила, що сувереном Східної Галичини виступають держави Антанти, остаточне рішення про статус цієї території мало бути прийняте Радою послів Антанти. Це була остання надія Закордонного центру ЗУНР. 30 квітня 1921 р. Євген Петрушевич подав на розгляд держав Антанти проект «Основ

Карта «Європа за договорами» на 1922 р., «Енциклопедія Британіка»

державного устрою Галицької республіки», що мала бути незалежною нейтральною державою і відігравати у Східній Європі роль, аналогічну до ролі Швейцарії у Західній Європі. Згідно з цим документом межі Галицької республіки на сході, півночі та півдні мали відповідати колишнім кордонам австрійської Галичини, а на заході проходили західним краєм української етнографічної території аж до Перемишля включно.

На неодноразові вимоги польського уряду Рада послів Антанти 14 березня 1923 р. ухвалила остаточне рішення про приєднання Галичини до Польщі, з умовою надання в майбутньому автономії українському населенню. Втім, відсутність з боку Варшави будь-яких кроків у напрямку автономізації Галичини більше не цікавила уряди великих держав. Визнання польського суверенітету над Східною Галичиною стало крахом державницького проекту ЗУНР. Натомість продовжив роботу еміграційний державний центр УНР на чолі з Симоном Петлюрою.

Interbellum

Якщо в період роботи Паризької мирної конференції у 1919—1920 рр. ЗУНР мала вищі шанси на визнання незалежності, ніж УНР, то в 1920-х рр. ситуація змінилася діаметрально. За підсумками Першої світової війни Східна Галичина вважалася частиною нелегітимної держави (Австро-Угорщини), а Наддніпрянщина — легітимної (Росії). Тепер Львів став частиною легітимної Польщі, а Київ — напівлегітимного СРСР. До того ж Східна Галичина зникла як окреме адміністративно-територіальне утворення, розчинившись у трьох польських воєводствах, а Наддніпрянщина навпаки чітко оформилася територіально у вигляді Української Соціалістичної Радянської Республіки (УСРР). Ідея визволення України серед прихильників ревізії паризьких мирних договорів тепер здебільшого асоціювалася з очікуваним розпадом Радянського Союзу.

Укладанням Ризького договору з російськими та українськими більшовиками польська сторона порушила умови Варшавської угоди з УНР, отже, вимога про відмову від Галичини і Західної Волині більше не зобов'язувала еміграційний уряд Петлюри. Та проте єдино можливим шляхом визволення України петлюрівці вважали продовження політики у фарватері антибільшовицького польсько-румунського альянсу. У березні 1921 р. на засіданні Ради УНР у Тарнові Симон Петлюра і всі присутні висловилися «за стабілізацію України без наміру вимагати визнання Східної Галичини та Північної Буковини українськими землями». Напередодні своєї трагічної загибелі 1926 р. Симон Петлюра писав: «Я вірю і певний, що Україна як держава буде. Може, не зразу такою великою, як нам хотілось би, але буде. Думаю я, що шлях для Української Державности стелеться через Київ, а не через Львів. Тільки тоді, коли Українська Державність закріпиться на горах Дніпра й біля Чорного моря, тільки тоді можна думати про збирання українських земель, захоплених сусідами. Інша політика — це мрії, нереальні комбінації, що призведуть до того, що ніякої України не буде».

Однак полонофільська позиція уряду УНР залишилася на узбіччі українського суспільно-політичного життя міжвоєнного періоду. 1923 р. Комуністична партія Східної Галичини була перейменована на Комуністичну партію Західної України (КПЗУ). У відозві Центрального комітету КПЗУ в січні 1924 р. містився заклик до возз'єднання Західної України із УСРР, при чому Комуністична робітнича партія Польщі, частиною якої вважалася КПЗУ, не заперечувала. У відозві Українського національно-демократичного об'єднання[1] з приводу свого заснування (11 липня 1925 р.) зазначалося, що Галичина з Лемківщиною, Волинь із Поліссям і Холмщина з Підляшшям мають відмінний український характер, що це історична

[1] Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО) — найбільша легальна українська партія міжвоєнної Польщі, висуванці якої неодноразово ставали депутатами польського Сейму.

й сучасна неподільна власність українського народу. У цій відозві також висловлювалося сподівання на перетворення УСРР на справжню українську державу, яка зможе об'єднати також західноукраїнські землі.

Ідею соборності України продовжував відстоювати також колишній голова Центральної Ради Михайло Грушевський після свого повернення до СРСР в 1924 р. На той час він зосередився на академічній кар'єрі в наукових установах радянської України. У промові з нагоди святкування власного 60-річчя у жовтні 1926 р. Грушевський закликав до об'єднання всіх українських земель в одній «українській робітничо-селянській державі», під якою розумілася УСРР. Він перераховував українські міста під контролем Варшави: Холм, Львів, Острог, Луцьк. Навіть лідер українських націоналістів Євген Коновалець заявив 1928 р., що інтервенція проти СРСР «віщує тільки братовбивчу війну» між українцями, й навіть вважав, що «на випадок, коли не буде заздалегідь ґарантована самостійність України, тоді ліпше нам боротися хоч би по стороні большевиків за соборність».

Однак після офіційного створення Організації українських націоналістів (ОУН) у лютому 1929 р. її керівники відразу зайняли антибільшовицьку позицію. Старе гасло «від Сяну по Кавказ», проголошене Юліаном Бачинським, увійшло до слів Маршу українських націоналістів, написаного 1929 р. Олексою Бабієм як гімн ОУН:

Веде нас в бій борців упавших слава.
Для нас закон найвищий і наказ:
«Соборна українська держава —
Вільна й міцна, від Сяну по Кавказ».

Для більшості українських організацій у Польщі моментом істини став Голодомор 1932—1933 рр. Після цього остаточно зникли надії на УСРР як на зародок української державності над Дніпром.

Офіційна Варшава воліла більше не називати Прикарпаття Галичиною. У часи першої Речі Посполитої (до 1772 р.) галицькі українські землі входили до складу Руського воєводства, але ця назва ще більше вказувала на неприємні етнополітичні обставини. Тож Варшава стала трактувати українську Галичину як частину Східної Малопольщі (Małopolska Wschodnia), адміністративна єдність якої була порушена поділом на три окремі воєводства: Львівське, Тарнопільське та Станіславівське. Для того, щоб стерти з карти сліди кордонів, на які претендували українські держави з 1918 р., Холмщину включили до Люблінського воєводства, а межі Львівського воєводства поширили на заході на 9 суто польських повітів аж до Вісли.

Крім адміністративного розмивання етнографічної польсько-української межі, Варшава вдалася до зміцнення старого російсько-австрійського кордону на відтинку Бугу та Збруча, що розділяв українські землі Волинь та Галичину — так званий «Сокальський кордон» (за назвою прикордонного міста Сокаль). У середині Польщі це був звичайний адміністративний кордон між Волинським воєводством з одного боку, та Львівським і Тернопільським воєводствами з іншого. Але насправді він відокремлював більш національно свідому і політично активну Галичину від спокійної провінційної Волині. Щоб не допустити поширення антипольських галицьких впливів на Волинь, місцева адміністрація цілеспрямовано обмежувала можливості для контактів українських організацій через «Сокальський кордон». Разом українські та білоруські території, які Польща змогла втримати на схід від «лінії Керзона», дістали назву Східні Креси (Kresy Wschodnie).

Протягом 1930-х рр. «українське питання» широко обговорювалося в середовищі європейської дипломатії. Антикомуністичні кола підтримували план експансії Польщі або Німеччини в СРСР з метою відторгнення України. При цьому були різні точки зору щодо майбутнього статусу відвойованих українських земель: від реалізації конфедеративного проекту Пілсудського до простого перенесення польських кордонів на

схід — до Дніпра й Чорного моря. Перспектива військового походу в СРСР сприяла зближенню Варшави з Берліном і була однією з вагомих причин, чому переможці Першої світової війни дозволили Німеччині переозброїтись.

Мюнхенська конференція восени 1938 р. і подальше розшматування Гітлером Чехословаччини призвели до появи польсько-українського кордону в досить несподіваному для Варшави місці: по Карпатах. Віддалена чехословацька провінція Карпатська Русь стала автономною Карпатською Україною, яка 15 березня 1939 р. проголосила незалежність. Поляки сприймали незалежне Закарпаття як німецький плацдарм, з території якого можна розігрувати українську карту як проти радянської Наддніпрянщини, так і в польській Галичині. Галицькі українці, переважно члени ОУН, масово переходили кордон і приєднувалися до військових загонів Карпатської Січі. З точки зору Варшави, більш бажаним було сусідство з угорцями, а не з українцями. Коли війська Угорщини окупували Карпатську Україну в березні 1939 р., Польща всіляко вітала й підтримувала дії Будапешта. Мине кілька місяців, і Польща сама буде окупованою.

Початок Другої світової війни

У квітні-серпні 1939 р. в Москві тривали переговори між СРСР, Францією та Великою Британією щодо укладення угоди про взаємодопомогу — на випадок військової агресії з боку гітлерівської Німеччини. Климент Ворошилов від імені радянського керівництва вимагав від західних дипломатів, щоб Червоній армії для відбиття німецької агресії дозволили зайняти польські території, а саме Галичину та Віленську область. Така пропозиція викликала хвилю обурення у Польщі. У Варшаві небезпідставно вважали, що позбутися «дружніх» радянських військ із власної території буде зовсім непросто. Оскільки ця вимога не була прийня-

та, Москва припинила переговори з Парижем та Лондоном і миттєво переорієнтувалася на Берлін.

23 серпня 1939 р. голови дипломатичних відомств В'ячеслав Молотов і Йоахім Ріббентроп підписали в Москві радянсько-німецький договір про ненапад. У секретному додатковому протоколі до Пакту Молотова—Ріббентропа встановлювалася лінія розмежування сфер інтересів III Рейху та СРСР у Центральній Європі. За пропозицією радянського лідера Йосипа Сталіна лінія розподілу Польщі проходила по річках Нарва, Вісла та Сян. У сферу німецьких інтересів включалася Литва, а у сферу радянських — Латвія, Естонія, Фінляндія та румунська Бессарабія. Хоча ідеї секретного протоколу були в загальних рисах реалізовані на практиці, факт існування цього документа заперечувався Москвою протягом 50 років.

Через тиждень після підписання Пакту, 1 вересня 1939 р., Німеччина напала на Польщу. У відповідь Велика Британія і Франція оголосили війну Німеччині. Розпочалася Друга світова. Протягом двох тижнів Вермахт завдав поразки основним силам Війська Польського і швидко просунувся до Бреста і Львова. Тим часом у Москві не поспішали зайняти польські території згідно з секретним додатковим протоколом і таким чином розділити з Берліном відповідальність за розв'язування війни. Сталін вичікував, поки польське керівництво саме припинить збройний опір Німеччині. Така обережність партнера не влаштовувала німців, і вони вдалися до особливого методу стимуляції.

На відміну від легальних українських організацій у Польщі, підпільна ОУН вважала, що поразка Варшави може принести свободу Західній Україні. Такі надії підтримувала й німецька військова розвідка (Абвер), зацікавлена в дестабілізації польського тилу. Крайовий провідник ОУН Володимир Тимчій організував повстанські загони на місцях, а лідер українських націоналістів Андрій Мельник домовився з Абвером про створення у Словаччині невеликого українського формування ВВН (українською це розшифровували: «Військові відділи

націоналістів», а німецькою «Berg-Bauern-Hilfe» — «допомога гірським селянам»). Цей спецпідрозділ під командуванням колишнього полковника армії УНР Романа Сушка повинен був вступити до Польщі разом із Вермахтом та просуватись у напрямку Львова. Перед самим німецьким нападом на Польщу Мельника поінформували, що незабаром можуть виникнути умови для утворення української держави в Галичині та на Волині. Заохочені такою перспективою, лідери ОУН навіть призначили заочно прем'єром Омеляна Сеника, а Микола Сціборський за три дні написав для цієї держави проект конституції.

7 вересня начальник генерального штабу сухопутних військ Німеччини Франц Гальдер занотував у своєму щоденнику німецькі умови переговорів із Польщею, серед яких було визнання незалежності Західної України. 12 вересня під час наради представників вищого військово-політичного керівництва Німеччини голова Верховного головнокомандування Вермахту Вільгельм Кейтель серед інших варіантів розподілу польських земель запропонував створення незалежної «галицької і польської України» за умови, якщо з цим погодиться Сталін. Українська карта для німців була тільки запасною. Головна мета Гітлера полягала у втягненні Радянського Союзу у війну проти Польщі. Варіант утворення «західноукраїнської держави» був навіть не стільки альтернативою радянській окупації, скільки стимулом для неї. Адже в Берліні добре знали, що Сталін не потерпить жодних незалежних українських держав під боком УРСР.

15 вересня німецьке МЗС поінформувало Москву, що Німеччина практично завершила військовий розгром Польщі. Зазначалося, що Німеччина не має наміру окупувати східні польські території, тому, якщо СРСР не втрутиться, в тих районах можуть виникнути умови для формування нових держав. Сталін розумів, про що йдеться, адже радянська розвідка уважно відстежувала, як повстанці ОУН роззброюють тилові польські підрозділи та встановлюють контроль над

селами і містечками Західної України. Цього було вже досить для ухвалення остаточного рішення, і 17 вересня Молотов оголосив, що «радянський уряд віддав розпорядження головному командуванню Червоної армії надати наказ військам перейти кордон і взяти під свій захист життя і майно населення Західної України й Західної Білорусі». Задоволені такою реакцією німці негайно відкликали з фронту «Легіон Сушка» та одразу розформували його.

На момент, коли частини Червоної армії вдерлися на польську територію, Вермахт уже просунувся значно східніше визначеної лінії розмежування сфери інтересів. 17 вересня у німецькому генеральному штабі військам віддали наказ зупинитися на лінії Сколе — Львів — Володимир-Волинський — Брест — Білосток. На схід від цієї лінії мала оперувати Червона армія. Дотримання домовленостей з секретного протоколу вимагали відведення Вермахту на захід від Сяну і Вісли. Спочатку німецька та радянська сторони збиралися дотримуватися серпневих домовленостей. 18 вересня газета «Известия» навіть опублікувала карту з «демаркаційною лінією між німецькою і радянською арміями, встановлену німецьким урядом і урядом СРСР», яка точно повторювала лінію з таємного протоколу 23 серпня.

У 20-х числах вересня маневри Вермахту й Червоної армії в Польщі проводилися таким чином, щоб зупинитися на лінії розподілу сфер інтересів. Зокрема, Червона армія перетнула Західний Буг і почала займати населену українцями Холмщину, а Вермахт почав відступ зі Львівщини. Але 25 вересня Сталін несподівано запропонував німцям змінити проходження лінії розмежування. Радянський вождь висловив готовність поступитися польськими землями між Бугом і Віслою в обмін на Литву. На переговорах у Москві 27 вересня Ріббентроп намагався схилити радянську сторону поступитися також нафтовими районами у верхній течії Сяну (Бориславський басейн) та деякими іншими територіями, зважаючи на те, що Польща була повністю розгромлена німецькими збройними

силами. Щодо Надсяння радянський вождь зазначив, що ця територія вже обіцяна українцям і його рука не поворухнеться вимагати від українців такої жертви. Врешті 28 вересня 1939 р. було підписано Договір про дружбу і кордон між СРСР та Німеччиною. На українській ділянці кордон мав проходити по Сяну й Бугу. Про те, що захоплена Червоною армією Холмщина теж може вважатися українською етнічною територією, Сталін не згадав. Відведення Червоної армії за цю лінію відбувалося протягом 5—12 жовтня 1939 р.

Випадково чи ні, але на українській ділянці новий німецько-радянський кордон нагадував «лінію Керзона», скориговану на користь СРСР руслом Сяну. У жовтні-листопаді радянське керівництво провело низку псевдодемократичних і псевдоюридичних процедур, які закріплювали входження окупованих територій до складу Української та Білоруської союзних республік. У постанові Верховної Ради УРСР від 15 листопада 1939 р. анексія східної частини Польщі визначалася як возз'єднання українського та білоруського народів. По той бік кордону 12 жовтня німці створили адміністративну одиницю під назвою «Генерал-губернаторство окупованих польських територій». Улітку 1940 р. з назви Генерал-губернаторства було вилучено згадку про польські території.

Кордон, визначений договором 28 вересня 1939 р., як і «лінія Керзона», яку він так нагадував, не відповідав українській етнографічній межі на заході. Частина українських етнічних земель опинилася на німецькому боці у складі двох дистриктів Генерал-губернаторства: Підляшшя і Холмщина (дистрикт Люблін), лівобережжя Сяну й Лемківщина (дистрикт Краків). Реакція українського населення на такий територіальний розподіл була різною. Частина висловлювала радянофільські настрої і зверталася до Москви з проханням приєднати і їхні землі до СРСР. Інша частина вважала, що «під німцями» буде безпечніше, і втікала з Радянської України.

Боротьба в затінку німецької окупації

Після нападу Німеччини на СРСР та захоплення значної частини українських земель 1941 р. постало питання про організацію окупаційної адміністрації на цих територіях. Спроба ОУН відновити українську державу відповідно до Акту 30 червня 1941 р. гітлерівцями була придушена, і Україну поділили між позбавленими суверенітету колоніальними утвореннями. 1 серпня 1941 р. Східну Галичину приєднали до Генерал-губернаторства як новий, п'ятий за рахунком, дистрикт. При цьому зі складу колишніх Львівської та Дрогобицької областей УРСР до складу дистрикту Краків передали окремі території Надсяння. На схід від Західного Бугу та Збруча було створено рейхскомісаріат «Україна». Генерелгубернаторство та рейхскомісаріат «Україна» розділяли старий «Сокальський кордон» і течія Бугу. Незважаючи на свої назви, жодне з цих утворень жодним чином не асоціювалося з польською чи українською державністю, тому в німецькій окупаційній політиці проблема українсько-польського кордону взагалі не стояла. Протягом Другої світової війни силами, які відстоювали власне бачення кордону в цьому регіоні, були польські та українські повстанці, СРСР, а також еміграційний польський уряд та західні союзники Сталіна.

Після поразки польських збройних сил та німецько-радянської окупації восени 1939 р. Польща не капітулювала; її уряд продовжив боротьбу з території Франції, а потім Великої Британії. У своїх «Тезах закордонної політики» еміграційний уряд зазначав, що «зміна кордонів Польщі після 1939 р. не має юридичних підстав і одночасно є виразом агресивної політики СРСР». Умовою налагодження польсько-радянських дипломатичних відносин визначалося визнання Москвою кордонів, визначених Ризьким мирним договором від 18 березня 1921 р. Під керівництвом еміграційного уряду на окупованих територіях Польщі розвинувся рух опору, метафорично названий «Підпільною державою». Структури польського руху опору

з'явилися на Західній Україні вже у період радянської окупації (1939—1941 рр.) і продовжили боротьбу проти німців із 1941 р. Після початку німецько-радянської війни і приєднання СРСР до Антигітлерівської коаліції постала необхідність вирішення проблеми майбутнього польсько-радянського кордону. 23 червня 1941 р. польський еміграційний уряд на чолі з Владиславом Сікорським заявив про необхідність відновлення визначеного Ризьким договором кордону після перемоги над Німеччиною. В умовах військових поразок початкового етапу війни Сталін був схильний до поступок, тому в підписаній із Сікорським угоді 30 липня 1941 р. він визнав утрату чинності радянсько-німецьких угод 1939 р., зокрема в частині територіальних змін у Польщі.

3 грудня 1941 р. Сталін уже вимагав від союзників визнання чинним західного кордону СРСР, встановленого разом із німцями у вересні 1939-го. Хоча захист Польщі став приводом для вступу Великої Британії у війну, перемога над Гітлером залежала не від Варшави, а від Москви. Важливість СРСР для перемоги Антигітлерівської коаліції поступово схиляла уряди Союзників до визнання претензій СРСР на території Західної України та Західної Білорусі. Сталін не цурався спекуляцій на тему права західних українців і білорусів на національне самовизначення (звісно, у межах відповідних радянських республік). Крім того, Москва посилалася на британське бачення східного кордону Польщі 1920 р. Як уже зазначалося, ситуативно визначений 1939 р. радянсько-німецький кордон, який Сталін намагався тепер легітимізувати перед Антигітлерівською коаліцією, майже збігався з «лінією Керзона».

Польський і радянській уряди співпрацювали як союзники у військовій сфері, а польські та радянські партизани на Західній Україні водночас вважали, що діють на власній окупованій території. Стан невизначеності між Сікорським і Сталіним не міг тривати постійно. Врешті-решт радянський вождь знайшов привід позбутися надокучливих протестів

з боку польського еміграційного уряду. Навесні 1943 р. німці оприлюднили докази «Катинського злочину» — масових страт енкаведистами полонених польських офіцерів 1940 р. Коли ж лондонські поляки зажадали від Москви пояснень, Сталін звинуватив еміграційний уряд Сікорського у підігруванні нацистам і 25 квітня 1943 р. розірвав з ним дипломатичні відносини. Того року всупереч обіцянкам західні союзники так і не відкрили другий фронт у Франції. Щоб заохотити СРСР, на якому лежав основний тягар війни з Німеччиною, Велика Британія та США стали більш поступливі у польському питанні. Так, на одній із зустрічей Черчилль запропонував Сталіну ідею, що «Польща може пересунутися на Захід так, як солдати роблять два кроки вбік». У записах про зустріч підсумовано: «Прем'єр-міністр продемонстрував за допомогою трьох сірників свою ідею переміщення Польщі на захід, що задовольнило маршала Сталіна». Отже, як компенсацію за Східні Креси передбачалося віддати Польщі німецькі території на заході: Силезію, Померанію, Східну Пруссію. Британія сприймала вимоги СРСР про польські кордони як невідворотність; крім того, Польща не змогла б жити в мирі з СРСР, утримуючи території, на які той претендував.

Поки питання польського кордону обговорювали у високих кабінетах учасники Антигітлерівської коаліції, на місці, в умовах німецької окупації, його з'ясовували українські та польські повстанці. Бандерівці розглядали Другу світову війну як шанс для відновлення держави, територія якої мала охоплювати всі землі компактного проживання українців. Лідери польської Армії крайової (АК) прагнули відновлення довоєнного польського кордону. Переговори підпільних представників польського еміграційного уряду з ОУН та іншими організованими українськими структурами на окупованих територіях розпочалися вже 1940 р. і тривали з перервами аж до часу припинення діяльності польського підпілля 1946 р. Українська сторона була готова співпрацювати з поляками, але висувала попередню вимогу — визнання етнографічного

принципу проведення державних кордонів, тобто зречення Польщею своїх Східних Кресів.

У серпні 1941 р. представник ОУН Володимир Горбовий на переговорах із польським підпіллям заявив: «Ми не можемо зрезигнувати з лінії Сяну та Бугу, бо це означало б зректись найбільш національного вартісного елементу [...] В такій ситуації єдиний вихід — збройно вирішувати ці справи, як це було у 1918 році». Інший оунівський діяч переконував поляків: «Для нас байдуже, яку компенсацію візьмете з Німеччини. Можете собі взяти Пруссію і більше, ми вам охоче в цьому допоможемо, але там, де ми є в більшості (кордон Сяну, Бугу і Прип'яті), хочемо самі вирішувати».

У березні 1943 р. командувач АК Стефан Ровецький отримав від уряду з Лондона інструкції щодо переговорів з українцями. Поляки відмовлялися поступатися територіями, натомість гарантували дотримання всіх громадянських прав для української меншини у відновленій Польщі. Щоб зробити українців поступливішими, їм змальовували похмуру перспективу безнадійної боротьби. Стверджувалося, ніби СРСР прагне фізичного винищення українського народу, а ліберальні кола західних демократій не заперечуватимуть, адже сприймають українських лідерів німецькими маріонетками. За таких обставин тільки Польща може виступити адвокатом українців перед Великою Британією і США. Фактично польські представники намагалися апелювати до тієї ж логіки, яка змусила уряд УНР підписати Варшавську угоду 1920 р.

Українсько-польські переговори 1941—1943 рр. завершилися безрезультатно. У той час еміграційний уряд у Лондоні все ще сподівався на позитивні для себе результати переговорів між Великою Британією і СРСР. У такому разі не було потреби щось додатково узгоджувати з ніким не визнаними українськими партизанами. Для польської сторони переговори з ОУН мали на меті не встановлення дипломатичних відносин із майбутньою українською державою, а були засобом уникнення протистояння на територіях, де польські підпільні

структури були слабшими за українські. Натомість бандерівці за цей час встигли створити УПА й відчували, що здатні силою нав'язати бажаний кордон із Польщею.

Відсутність компромісу і неготовність до поступок призвели до кривавої розв'язки польсько-українських суперечностей на Волині, Холмщині, а згодом у Галичині та в Надсянні. Ситуацію загострювало наближення до спірних територій радянського фронту: і українці, і поляки вважали, що варто опанувати ситуацію в регіоні ще до того, як сюди прийде Червона армія. УПА намагалася знищити організовані осередки польського опору та змінити демографічну ситуацію краю таким чином, щоб Польща вже не мала підстав висувати на них територіальні претензії у майбутньому. АК прагнула за будь-яку ціну втримати польську військово-політичну і демографічну присутність на Кресах, а також позбутися українського населення там, де це було можливо зробити, передусім на Холмщині. Жертвами міжетнічного конфлікту стали десятки тисяч цивільних. У польській історіографії ці події стали відомі як «Волинська різанина» (Rzeź wołyńska).

Уночі з 3 на 4 січня 1944 р. Червона армія перейшла довоєнний польський кордон біля волинського міста Сарни. Зупинятися чи узгоджувати подальші дії з польською еміграцією радянське командування наміру не мало. Але на цей випадок у Армії крайової вже був заготовлений план дій. У німецькому тилу АК розпочала реалізацію операції «Буря» (Akcja «Burza») — серії повстань з метою самостійного вигнання окупантів зі Східної Польщі. Партизани АК намагалися змусити СРСР рахуватися з польським характером Кресів через встановлення контролю над містами регіону.

У ході реалізації операції «Буря» польським повстанцям доводилося воювати не лише з німцями, але й з УПА. Створена в січні 1944 р. 27-ма Волинська дивізія АК завдала чимало клопотів Українській повстанській армії. У бандерівського керівництва активізація Армії крайової викликала живі асоціації із українсько-польською війною 1918—1919 рр.

у Ґаличині. Цього разу українці прагнули взяти реванш у свого історичного ворога. Передислокація великих сил АК із Холмщини на Львівщину нагадувала те, як у січні 1919-го поляки пробивали «львівський коридор» з Перемишля. Щоб не допустити аналогічного розвитку подій, навесні 1944 р. Головна команда УПА створила Командування Холмського Фронту на чолі зі Степаном Новицьким («Спецом»). Бої УПА з АК на цій ділянці тривали до липня й справді набували ознак фронтового протистояння. Хоча Армії крайовій вдалося підняти антинімецьке повстання у Львові, повторити успіх листопада 1918 р. у поляків не вийшло. Після приходу Червоної армії та НКВС осередки польського руху опору на Західній Україні були ліквідовані. Операція «Буря» не досягла своєї політичної мети.

Радянська окупація Східної Європи розвіяла надії польських емігрантів та повстанців на заступництво з боку західних демократій. Польща втратила не лише Східні Креси, а й свою свободу. У 1945—1946 рр. переговори між польськими та українськими повстанцями відновилися. Цього разу питання кордону вже не мало такої гостроти, натомість треба було давати раду зі спільним ворогом — тоталітарним сталінізмом.

Від протистояння до добросусідства

Рішення взяти «лінію Керзона» за основу майбутнього радянсько-польського кордону було ухвалене під час Тегеранської конференції «Великої трійки» (Сталіна, Рузвельта, Черчилля), яка проходила протягом 28 листопада — 1 грудня 1943 р. Як компенсацію за втрату Східних Кресів союзники домовились пересунути кордон Польщі на заході до річок Одер й Нейсе. З приводу східного польського кордону прем'єр-міністр Великої Британії Ентоні Іден нагадав Сталіну про існування кількох варіантів проходження «лінії Керзона». Ішлося про те, що так звана «лінія В» залишала на польському боці Львів

і нафтовий басейн. Радянський вождь категорично відмовився поступатися цими територіями. Польську делегацію не допустили до участі у вирішенні її повоєнної долі.

Після загибелі в авіакатастрофі 14 липня 1943 р. генерала Сікорського еміграційний уряд очолив Станіслав Миколайчик, який продовжив курс свого попередника. Улітку-восени 1944 р. уряд Миколайчика намагався самостійно переконати Сталіна залишити Польщі принаймні Галичину і Віленську область. Зустрічі, проведені у Москві, завершилися для поляків безрезультатно. Радянське керівництво відхилило одразу кілька компромісних пропозицій, найбільш помірковані з яких передбачали залишити полякам хоча б Львівщину. Цього разу Черчилль особисто вимагав від Миколайчика погодитись на «лінію Керзона». 24 листопада Миколайчик подав у відставку, не погодившись на консолідовані вимоги союзників. Остаточне погодження східного кордону Польщі «Великою трійкою» відбулося на Ялтинській конференції у лютому 1945 р. На пропозицію колег все ж залишити Польщі Львів Сталін відповів, що радянський народ здивується, якщо дізнається, що радянські інтереси свого часу краще відстоював лорд Керзон, аніж він із Молотовим.

У той час, як поляки торгувалися за землі східніше «лінії Керзона», українці продовжували прагнути територій західніше цієї межі. Серед української радянської партноменклатури найактивнішу позицію мав перший секретар ЦК КП(б) У Микита Хрущов. 1 березня 1944 р. на 6-й сесії Верховної Ради УРСР у Києві він заявив, що український народ буде домагатися включення до Радянської України «одвічних земель, якими є Холмщина, Грубешів, Замостя, Томашів, Ярослав». 20 липня того ж року Хрущов звернувся з листом до Сталіна з пропозицією створення Холмської області в УРСР. Але претензії Хрущова не обмежувалися Холмщиною — історичною батьківщиною його дружини Ніни. В особистій папці секретаря ЦК Компартії України перебувала «Довідка про адміністративно-територіальний поділ Холмської губернії,

Західної Галичини, Закарпатської України і Південної Буковини», з обґрунтуванням доцільності включення до УРСР всіх українських етнічних земель на заході. Сталін не одразу обірвав «соборницькі» мрії Хрущова. Максималістські вимоги української сторони були потрібні вождеві, щоб змусити поляків погодитись на «компромісну» «лінію Керзона».

Ще одною українською силою, яка не схвалювала нового кордону, була УПА. На початку весни 1945 р. підпільні структури ОУН, що опинилися в комуністичній Польщі, були об'єднані у Закерзонський край. З того часу набуло поширення поняття «Закерзоння» (за «лінією Керзона»), яке поєднало Лемківщину, Надсяння, Холмщину і Підляшшя. Попри це, на переговорах з польським антикомуністичним підпіллям у травні 1945 р. представники УПА пропонували визнати радянсько-польський кордон як тимчасову лінію розмежування. З тактичних міркувань це мала бути більша поступка з боку українського руху опору, який мав сильні позиції на Закерзонні, однак, виходячи з географії незмінних територіальних претензій поляків, більша поступка вимагалася з їхнього боку. Порівняно з ситуацією 1943—1944 рр. український рух опору вже не мав підстав непокоїтися про перехід основного масиву західноукраїнських земель під польську юрисдикцію. 1945 р. Степан Бандера писав до Романа Шухевича, що для остаточного погодження з польським підпіллям питання кордону майбутніх звільнених від комунізму держав, можливо, варто відмовитися від етнографічного принципу та прийняти принцип вільного самовизначення населення, а проблему анклавів вирішити за допомогою угод про обмін населенням. Він був переконаний, що в такому разі закерзонські терени все одно відійдуть до України.

Найкращим способом вирішення територіальної проблеми з польським еміграційним урядом Сталін вважав заміну цього уряду на власний, підконтрольний. У травні 1943 р., невдовзі після скандалу навколо Катині й розірвання дипломатичних відносин, у Москві розпочав свою роботу І Конгрес

спілки польських патріотів. На чолі цього зібрання була донька відомого дипломата міжвоєнної Польщі комуністка Ванда Василевська. Конгрес постановив необхідність скасування Ризького миру 1921 р. як такого, що не відповідає прагненням українців та білорусів. З точки зору уряду Миколайчика, Червона армія повернулася на польську землю у січні 1944 р. Сталін так не вважав. Для нього Польща починалася за Західним Бугом, який радянські війська перейшли у липні. Услід за ними до міста Холм, а пізніше до Любліна переїхав створений напередодні у Москві Польський комітет національного визволення (ПКНВ). До цієї організації входила і Ванда Василевська, а очолив ПКНВ Едвард Осубка-Моравський. «Люблінські поляки» стали для Сталіна альтернативою «лондонським полякам». 26 липня 1944 р. ПКНВ підписав угоду з радянським урядом, згідно з якою «люблінські поляки» визнали «лінію Керзона» основою для встановлення східного кордону Польщі, а СРСР визнав ПКВН як польську владу. У грудні на основі ПКНВ сформовано Тимчасовий уряд Польської Республіки, який підтримав рішення Ялтинської конференції, а 16 серпня 1945 р. підписав договір про державний кордон з СРСР. Договір набув чинності 6 лютого 1946 р. Установлений кордон проходив східніше верхньої течії Сяну, СРСР передавав Польщі Перемишль. Демаркація кордону відбулася 1948 р., тоді ж до Польщі відійшов колишній райцентр Дрогобицької області Медика. Востаннє польсько-український кордон скоригували 15 лютого 1951 р.: Польська народна республіка (ПНР) передала УРСР територію у верхній течії Бугу з містом Кристинополь (нині Червоноград), а Україна взамін поступилася рівною за площею територією у Прикарпатті з райцентром Устрики-Долішні.

Установлення польсько-радянського кордону по «лінії Керзона» супроводжувалося масштабними акціями обміну населенням. Початок цьому процесу було покладено угодою від 9 вересня 1944 р. між ПКНВ і УРСР. До 1946 р. із шести західноукраїнських областей до Польщі виселено близько

760 тис. поляків, а у зворотному напрямку, із Закерзоння до УРСР, — близько 480 тис. українців. Це переселення максимально зблизило адміністративний кордон із етнографічним і усунуло ґрунт для територіальних претензій. Залишки українського населення з Лемківщини, Надсяння і Холмщини, разом близько 140 тис. осіб, примусово відселили у північні та західні регіони Польщі 1947 р., в рамках операції «Вісла». Ця депортація допомогла покінчити з діяльністю УПА в післявоєнній Польщі.

Переважна більшість польських емігрантів у Західній Європі вважала, що Львів і Вільно необхідно повернути Польщі. До самого кінця існування польського еміграційного уряду (1989 р.) його лідери прагнули перегляду східного кордону. Окрім відновлення «історичної справедливості», відсування кордону на схід розглядалося як компенсація за страждання Польщі під час Другої світової війни та за «зраду» союзників у Ялті. Найбільш гарячі голови розраховували на спалах Третьої світової війни, приповідаючи: «Єдна бомба атомова, і дойдземи аж до Львова». Хоча і Польща, і Україна були позбавлені реальної незалежності, все ж менше приводів нарікати на підсумки драми з кордонами було в українців. Один із провідних діячів української еміграції Михайло Воскобійник 1948 р. зазначав, що теперішній польсько-український кордон — це лінія максимально справедливих взаємних втрат.

Якщо в комуністичній Польщі край дискусіям щодо східного кордону поклав тоталітарний режим, то на Заході, в середовищі політичної еміграції, зміни настроїв могли настати тільки через дискусії та переосмислення. Місію з переконування співвітчизників взяв на себе паризький часопис «Культура» (1947—1989), який редагував видатний польський інтелектуал Єжи Гедройць. На відміну від більшості співгромадян, він дивився не в минуле, а в майбутнє польсько-українських відносин. На думку Гедройця, шлях до визволення Польщі (та займання нею вигідного геополітичного положення) пролягає через примирення з Україною. 1952 р. «Культура» нада-

ла свої шпальти для авторів, які закликали поляків визнати наявний східний кордон ПНР. Наприклад, у листі емігранта Йозефа Маєвського пролунало гасло: «Нехай литовці, у яких доля гірша, ніж у нас, тішаться своїм Вільнюсом, а у Львові нехай майорить синьо-жовтий прапор». Співробітник Гедройця Юліуш Мєрошевський у низці статей протягом 1970-х рр. переконував, що необхідно підтримувати український, білоруський та литовський національні рухи в межах відповідних радянських республік; у майбутньому незалежна і дружня Україна стане найкращим захистом для Польщі від імперських амбіцій Кремля. Минули десятиліття, перш ніж більшість поляків на батьківщині та в еміграції переосмислили своє ставлення до України і східного кордону.

Діячі «Солідарності», які прийшли до влади в Польщі 1989 р., були вже однодумцями редакції «Культури» Гедройця. Республіканські кордони УРСР цілком задовольняли також владу і народ незалежної України. Тому польсько-українська угода 18 травня 1992 р. у статті 2 підтверджувала: «Існуючий і визначений на місцевості кордон між сторонами вважати недоторканим», сторони «не мають жодних взаємних територіальних претензій, а також не будуть їх висувати в майбутньому». Довжина кордону становить 535 км.

Протягом двох століть українські та білоруські землі входили до складу Речі Посполитої, однак належали до різних її частин. Україна перебувала під владою польської корони, в той час як Білорусь становила основну частину Великого князівства Литовського. Між ними існував адміністративний кордон, який, втім, ще не мав характеру національного українсько-білоруського. Про це свідчать, зокрема, успіхи козацького державотворення на Гомельщині у добу Хмельниччини. Природною межею між сусідніми народами в той час були ліси та болота Полісся. Під час перебування у складі Російської імперії умовною українсько-білоруською межею можна вважати північні кордони Волинської, Київської і Чернігівської губерній, які були водночас південними кордонами Гродненської, Мінської

та Могильовської губерній. Утім, адміністративні межі знову не відбивали етнографічних реалій. Дослідники фіксували український (малоросійський) характер півдня Гродненської губернії (Берестейщина) і білоруську присутність на півночі Чернігівської губернії (Стародубщина).

Питання українсько-білоруського національного кордону було винесене на політичний порядок денний після російської Лютневої революції 1917 р. Як відомо, Центральна Рада заявила про безперечно український характер Волинської, Київської та Чернігівської губерній (з тих, що на білоруському прикордонні). Українські політики також не виключали можливості входження до майбутньої української автономії окремих територій північніше, передусім Берестейщини. Уперше про необхідність визначення меж Білорусі як майбутньої автономії у складі федеративної Росії було заявлено на з'їзді білоруських національних організацій у Мінську 25—27 березня 1917 р. Було запропоновано створити комісію науковців для розробки цього питання. Ця комісія так і не розпочала своєї роботи, проте з'їзд у Мінську поклав початок білоруському державотворенню. Невдовзі з'явилася Велика Білоруська Рада та інші національні представницькі органи. Однак, на відміну від українців, білоруси не змогли утвердити свою владу протягом 1917 р., і черговий національний з'їзд у Мінську розігнали місцеві більшовики. Аж до 1920 р. білоруські національні сили самостійно не контролювали територію жодного повіту Білорусі. Тим не менше, урядові структури діяли весь час і навіть були учасником дипломатичних відносин. Зокрема, білоруська делегація виїхала до Берестя, де на початку 1918 р. тривали переговори УНР, радянської Росії та Центральних держав про ліквідацію Східного фронту Першої світової війни.

Делегація Білорусі до переговорів у Бересті допущена не була, а її представники перебували там, по суті, у ролі радників делегації УНР. Німеччина та її союзники розглядали Білорусь як частину Росії. На відміну від Литви та України, окуповані білоруські території Німеччина збиралася повернути

назад Росії після сплати більшовиками контрибуції. За умовами договору між Німеччиною і Австро-Угорщиною з одного боку та УНР з іншого (9 лютого 1918 р.), Україна діставала Холмщину і Берестейщину, з чітко окресленою лінією кордону. Якщо на захід від цієї лінії перебувало Регентське Королівство Польське, то як північного сусіда розглядали не Білорусь, а Литву. Північна лінія кордону УНР, визначена у Берестейській угоді, перетинала із заходу на схід Гродненську губернію. На межі Гродненської і Мінської губерній (район Вигоновського озера) ця лінія уривалася. Доля південних повітів Мінської губернії залишалася невизначеною.

Протягом лютого-березня німецька армія окупувала більшу частину Білорусі, у тому числі Мінськ. Структури білоруського національного руху, сподіваючись на підтримку Берліна, вийшли з підпілля. За цей час ними було видано три статутні грамоти (аналог універсалів Центральної Ради), якими проголошувалося створення Білоруської народної республіки (БНР) та її незалежність. У третій статутній грамоті (25 березня) визначалася територія БНР. На українській ділянці вона охоплювала Могильовщину, білоруські частини Мінщини, Гродненщини, Чернігівщини, а також суміжні частини сусідніх губерній, заселених білорусами. За основу визначення національної території білоруси, як і українці, брали етнографічний критерій. На той час найбільш авторитетним джерелом з цього питання вважалися праці російського філолога Єфима Карського. 1917 р. вийшла з друку укладена ним «Етнографічна карта білоруського племені». Вона задовольняла білорусів усім, окрім того, як на ній було показане Західне Полісся, зокрема Берестейщина. Карський «віддав» ці землі українцям.

Після фіаско у Бересті білоруси сподівалися надолужити втрачене на переговорах з УНР. Делегація вже незалежної БНР прибула до Києва у квітні 1918 р. Перед нею стояла низка завдань: домогтися офіційного визнання своєї республіки, отримати фінансову позику, а також владнати з українцями

територіальне питання. Під час переговорів білорусам продемонстрували на карті два варіанти проходження кордону. «Етнографічна лінія» залишала на українському боці Берестейщину і правобережжя річки Прип'ять. Це відповідало даним більшості етнографічних карт, починаючи з Олександра Ріттіха і завершуючи Степаном Рудницьким. «Стратегічна лінія» проходила північніше: територією Слуцького, Бобруйського і Рогачівського повітів, залишаючи Україні все Полісся, включно з повітами, населеними переважно білорусами, — Гомельським, Річицьким, Мозирським і Пінським. Обидві лінії починалися на заході від Вигоновського озера. Українська делегація не мала наміру обговорювати ділянку кордону західніше від озера (південь Гродненської губернії), посилаючись на те, що це питання вже остаточно вирішене Берестейською угодою.

Українська делегація обґрунтовувала «стратегічну лінію» міркуваннями економічної доцільності, безпеки та необхідністю контролю над залізницею Берестя-Брянськ. Білоруським дипломатам дали зрозуміти, що Київ сумнівається у державних перспективах БНР і прагне відсунути кордон якомога далі, побоюючись, що північним сусідом України врешті виявиться не миролюбна Білорусь, а ворожі Росія чи Польща. Білоруська делегація намагалася відстоювати етнографічний критерій, згідно з яким претендувала на Стародубщину, але при цьому не відмовлялася також і від Берестейщини. У крайньому разі білоруси пропонували створення спільного протекторату в басейні Прип'яті, але українська делегація відхилила цю ідею. Натомість українці запропонували створення з Гомельського, Мозирського і Річицького повітів «білоруського П'ємонту» у межах УНР. Таке виявилося неприйнятним для представників БНР. Тож переговори про кордон зайшли у глухий кут. Білоруська делегація попросила відкласти розгляд цього питання до кінця квітня.

Державний переворот 29 квітня, який привів до влади гетьмана Павла Скоропадського, негативно позначився

на українсько-білоруських відносинах. Гетьман припинив переговори, враховуючи, що уряд БНР не мав реальної влади у себе в країні. У червні Українська Держава поширила свою адміністрацію на південні повіти Мінської та Могильовської губерній, тим самим практично реалізувала на практиці проходження кордону згідно зі «стратегічною лінією». На переговорах із радянською Росією, які почалися у тому ж місяці, українські делегати розглядали ділянку від Вигоновського озера до Стародубщини в контексті українсько-російського територіального розмежування. У період Директорії УНР українці представили «стратегічну лінію» як основу для північного кордону республіки на карті, підготовленій для Паризької мирної конференції. Натомість білоруси продовжували відстоювати власний погляд. На початку 1919 р. видавництво Вільгельма Гартмана у Берліні опублікувало кольорову мапу під назвою «Карта Беларускай Народнай Рэспублікі / Carte de la République Democratique Blanche-Ruthénienne». Карта, на якій уперше позначені межі БНР, призначалася спеціально для Паризької мирної конференції. Основна ділянка кордону з Україною проходила південною межею Гродненської і Мінської губерній. Також до складу БНР зараховувалася Стародубщина та інші північні частини Чернігівської губернії.

Починаючи з січня 1919 р. питання міждержавного кордону УНР і БНР втратило практичну значущість, оскільки обидві республіки стали ареною воєнного протистояння більшовиків та Польщі. Надалі територіальне розмежування стало проблемою радянського національно-державного будівництва. У ході наступу Червоної армії на захід були проголошені Соціалістична Радянська Республіка Білорусії (СРРБ) та Українська Соціалістична Радянська Республіка (УСРР). Декларований кордон між двома республіками загалом відповідав міжгубернському: Білорусі визначили Гродненщину, Мінщину і Могильовщину; на українському боці залишалися Волинь і Київщина. Наслідуючи традицію БНР, СРРБ також претендувала на північ Чернігівщини

(Стародубщину), але тоді це питання не було остаточно вирішене у Москві. Протягом січня-лютого більшовики ухвалили рішення про злиття Білоруської Радянської Республіки з Литвою та їх перетворення на Соціалістичну Радянську Республіку Литви та Білорусі, яка стала відомою під назвою Литбел. Території Гомельщини і Стародубщини передані до складу радянської Росії.

Навесні 1919 р. на Західному Поліссі тривали бої між Північною групою Армії УНР та Червоною армією Литбел, але невдовзі цю територію зайняли польські війська. Подальший наступ Польщі поставив під сумнів доцільність існування Литбел, цієї комуністичної версії Великого князівства Литовського. Улітку 1919 р. ще не окуповані поляками східні території республіки, зокрема Мозирський повіт, були передані до складу радянської Росії. Відтак радянським сусідом УСРР на Східному Поліссі стала РСФРР.

На польському боці фронту питання кордонів актуалізувалося у зв'язку з укладанням Варшавської угоди 24 квітня 1920 р. Згідно з договором кордон між Польщею та УНР на північній ділянці мав проходити межею Рівненського та Овруцького повітів Волинської губернії, а далі південною межею Мінської губернії до річки Прип'ять і за течією Прип'яті до місця її впадання у Дніпро. Таким чином, кордон України знову відповідав північній межі Волинської і Київської губерній з невеликою корекцією на лівобережжі Прип'яті. На північ від цієї лінії діяло польське Цивільне управління Східних земель, яке не мало білоруського національного характеру, але розглядалося Юзефом Пілсудським як зародок Литви-Білорусі у складі майбутньої польської конфедерації. Реалізувати на практиці Варшавську угоду не вдалося. Після короткого тріумфу «Виправи на Київ» польський фронт стрімко відкотився на захід під ударами Червоної армії.

Улітку 1920 р. більшовики повернули контроль над Мінською губернією і навіть окупували Гродненську. Декларацією 31 липня вони проголосили незалежність Білоруської СРР, отже,

повернули на порядок денний питання українсько-білоруського радянського адміністративного кордону. Мозирський, Гомельський повіти та Стародубщина залишилися у складі Російської СФРР. Південний кордон відновленої радянської Білорусі відповідав південній межі Мінської губернії. На заході питання білоруського кордону залежало від результатів польсько-радянської війни.

Наприкінці серпня 1920 р. Червона армія була розбита під стінами Варшави. «Диво на Віслі» дозволило польським військам повернутися на Білорусь, Волинь і Поділля. 18 жовтня бойові дії на радянсько-польському фронті припинилися. У результаті досягнутих домовленостей було визначено демаркаційну лінію і сторони почали відведення за неї своїх частин. Саме на цей період припадає короткий час, коли білоруська національна адміністрація заволоділа власною територією. У листопаді 1920 р. збройні загони під командуванням Станіслава Булак-Балаховича самостійно захопили Мозирський і частину Річицького повітів, на яких була проголошена білоруська влада. Однак цю спробу невдовзі придушили більшовицькі частини. 18 березня 1921 р. підписано Ризький мирний договір, який закріпив польсько-радянський кордон.

Початкова територія радянської Білорусі у міжвоєнний період вміщувалася на частині колишньої Мінської губернії. Кордон БСРР з УСРР відповідав південній межі Мозирського повіту, крім невеликої ділянки, що відійшла до Польщі. У складі СРСР міжвоєнна Білорусь зазнала двох хвиль розширення. 1924 р. республіці передали низку територій, у тому числі західну частину Річицького повіту. 1926 р. БСРР отримала решту території Річицького повіту і повністю територію Гомельського. Східна ділянка українсько-білоруського кордону сформувалася остаточно. Стародубщина, на яку свого часу претендували і Україна, і Білорусь, залишилася у складі Росії. Кожне з цих розширень збільшувало також довжину білорусько-українського кордону, але були й інші зміни. У жовтні 1925 р. проведене територіальне розмежування, під час якого

відбувся невеликий обмін між Коростенським округом УСРР і Мозирським округом БСРР. До складу Польщі у міжвоєнний період входили Західна Україна і Західна Білорусь, але територіального розмежування між ними не існувало, адже ці народи не мали жодних автономних прав. Окремі північні території колишньої Волинської губернії не потрапили до складу Волинського воєводства Польщі. Їх включили у Поліське воєводство.

Остаточне оформлення лінії українсько-білоруського кордону відбулося після анексії Радянським Союзом східних територій Польщі 1939 р. У 20-х числах вересня Західна Україна і Білорусь уже були окуповані Червоною армією. Угоду про новий міждержавний кордон Москва і Берлін підписали 28 вересня. Формальна анексія нових територій СРСР відбулася 2 листопада — з ухваленням законів про включення даних територій до Української та Білоруської РСР. Але питання про міжреспубліканський розподіл набутих територій було вирішене не одразу. Спочатку радянське керівництво просто перейменувало воєводства в області. Перший секретар ЦК КПБ(б)У Микита Хрущов претендував на включення до УРСР і Берестейщини. За його задумом під час розділу Польщі Україні мали відійти Берестя, Пружани, Кобрин, Пінськ, Лунинець, Столин. Однак Сталін відхилив пропозиції Хрущова і погодився лише на передачу УРСР окремих південних територій Поліського воєводства: Камінь-Каширського повіту, частин Пінського, Столинського, Дрогочинського повітів. 4 грудня 1939 р. були створені Волинська і Рівненська області УРСР та Пінська і Брестська області БРСР.

З того часу адміністративний кордон України і Білорусі не змінювався. Виняток становить короткий період німецької окупації під час Другої світової війни. 1 вересня 1941 р. німці створили райскомісаріат «Україна», а також генеральну округу «Білорусь» у складі рейхскомісаріату «Остланд». Берестейщина і весь поліський регіон від Західного Бугу до Дніпра стали частиною українського рейхскомісаріату, що обґрунтовували

не етнографічними, а суто економічними міркуваннями. Навесні 1944 р., після низки успішних наступальних операцій чотирьох українських фронтів, під контролем адміністрації рейхскомісаріату «Україна» залишилася лише Західна Волинь та Берестейщина. Натомість північніше утворився досить стабільний «білоруський балкон». У цих умовах 25 лютого 1944 р. Брестська, Пінська, Кобринська округи та залишки Петриківської і Столинської округ були передані у «тимчасове управління» генеральної округи «Білорусь». «Тимчасовість» тривала недовго, за кілька місяців сюди повернулася Червона армія і було відновлено радянський адміністративний поділ станом на початок 1941 р., який врешті став сучасним міждержавним.

На сьогодні українсько-білоруський кордон регулюється низкою двосторонніх угод, зокрема Договором про дружбу, добросусідство та співробітництво (17 червня 1995 р.) та Договором про державний кордон між Білоруссю і Україною (12 травня 1997 р). Довжина кордону становить 1084 км.

ФОРМУВАННЯ КОРДОНУ УКРАЇНИ З РУМУНІЄЮ І МОЛДОВОЮ

Тривалий час південним сусідом українських земель у складі Речі Посполитої було Молдавське князівство, васал Османської імперії. Територія цієї держави простягалася від Карпат на заході до Дністра на сході та від Дунаю на півдні до галицьких і подільських володінь Польського Королівства. Молдавські люди і правителі були волоського етнічного походження, що ріднило їх з населенням інших османських васалів: Волощини і Трансильванії. Разом вони складали основу для румунського народу, національне пробудження якого відбувалося з середини XIX ст. Молдова також охоплювала території зі значною присутністю слов'янського населення: Буковину на півночі і Бессарабію на сході, між течіями річок Прут і Дністер. Південна (приморська) частина Бессарабії,

відома під назвою Буджак, належала безпосередньо Османській імперії.

Наприкінці XVIII — на початку XIX ст. Молдавське князівство втратило великі території, переважно ті, де поряд із румунами-молдаванами проживали предки українців. 1775 р. Австрійська імперія анексувала Буковину, а 1812-го Росія забрала собі Бессарабію, у тому числі й Буджак. Процес інкорпорації імперіями захоплених територій врешті завершився створенням окремих адміністративних одиниць: Герцогства Буковина і Бессарабської губернії. І там, і там румунсько-молдавське населення сусідило з українцями. Відносну кількісну перевагу українці мали на території Північної Буковини, а також у Північній Бессарабії (Хотинський повіт). Тим часом, процеси румунського національно відродження призвели спочатку до об'єднання Молдавії і Волощини у єдине князівство (1859 р.), а потім до створення на цій основі вже незалежного королівства Румунія (1881 р.) зі столицею у Бухаресті. З точки зору румунського керівництва, за кордоном королівства залишалися ще не возз'єднані землі румунського народу. До них зараховували російську Бессарабію та регіони Габсбурзької монархії: Буковину (в Австрії) і Трансильванію (в Угорщині).

Чи не першу програму українсько-румунського територіального розмежування сформулював підданий Австро-Угорщини Аурел Поповічі, етнічний румун. 1906 р. він представив проект федеративної перебудови двоєдиної монархії у Сполучені Штати Великої Австрії. Поповічі бажав перетворення Габсбурзької монархії з держави двох народів (німців та угорців) на місце національного самовизначення всіх різномовних підданих імператора. Проект передбачав поділ держави на 15 автономних національних штатів із вкрапленнями автономних етнічних анклавів. Зокрема, австрійська Галичина підлягала розподілу на польську (західну) та українську (східну) частини. Розподіл чекав і на Буковинське герцогство: північна його частина відходила до складу української Східної Галичини, а південна — до складу румунської Трансильванії. Столиця

Буковини Чернівці залишалася на румунському боці. Трохи західніше Трансильванія розмежовувалася із Закарпаттям. Останнє також мало відійти до Східної Галичини. Проект загалом був підтриманий ерцгерцогом Францом-Фердинандом, але через опір угорців так і не реалізований.

Поворотним моментом для національних проектів у Східній Європі стала Перша світова війна. Буковина одразу перетворилася на арену боїв між російською та австро-угорською арміями. Протягом 1914—1917 рр. цей австрійський край чотири рази повністю або частково переходив з рук у руки. Румунія не могла залишитись осторонь баталії, адже йшлося про боротьбу коаліцій, до членів яких Бухарест однаково мав територіальні претензії. Підтримка Центральних держав давала підстави розраховувати на приєднання Бессарабії. На боці Антанти очікувався більш солідний приз: Трансильванія і Буковина. Вражене стрімким наступом генерала Брусилова, румунське керівництво остаточно зважилося пов'язати себе з Антантою. У серпні 1916 р. Румунія оголосила війну Австро-Угорщині. Початкові успіхи румунських військ у Трансильванії були перервані контрнаступом Центральних держав. Наприкінці жовтня румуни втратили столицю, а до кінця 1916 р. вороги окупували всю Волощину. Від захоплення Австро-Угорщиною також молдавської частини королівства врятувала російська армія, яка сформувала Румунський фронт. Тимчасовим місцем перебування королівського уряду стали Ясси.

Наступний рік приніс Антанті суцільні розчарування на Східному фронті. Лютнева російська революція, хоч і не означала виходу Петрограда із війни, але значно послабила його бойову міць. Натомість після Жовтневого перевороту 1917 р. Росія вже не бажала більше воювати з «німцем». Короткий час Антанта сподівалася на збереження Східного фронту принаймні під егідою УНР. Але необхідність відбиватися від більшовиків призвела до примирення Києва з Центральними державами. У лютому 1918 р. Румунія залишалася єдиною державою-союзником Антанти в цій частині Європи. Як і УНР,

вона не виправдала надій Франції та Великої Британії, уклавши сепаратний мир з Центральними державами. За умовами Бухарестського мирного договору 7 травня 1918 р., Румунія погоджувалася на низку територіальних та економічних поступок Центральним державам. Єдиною втіхою для переможених стала згода Центральних держав на окупацію Румунією російської Бессарабії.

Тим часом територія Російської імперії була місцем «параду суверенітетів» народів, що її населяли. У листопаді 1917 р. Центральна рада ІІІ Універсалом проголосила створення Української Народної Республіки. На молдавсько-румунській ділянці межі УНР охоплювали Подільську і Херсонську губернії. У тому ж місяці в Кишиневі (адміністративному центрі Бессарабської губернії) утворилася Крайова рада — Сфатул Церій. Перший час Київ підтримував ініціативи бессарабських молдаван. 15 грудня Сфатул Церій проголосив Бессарабію Молдавською Народною Республікою (МНР) у складі федеративної Росії. Поки УНР і МНР мислилися як автономні частини демократичної Росії, проблема територіального розмежування не стояло гостро. Михайло Грушевський вважав, що питання національних прав українців Бессарабії буде вирішене за згодою з демократичним молдавським урядом.

Однак агресивна політика більшовиків поставила хрест на проекті демократичного перетворення Росії. УНР проголосила незалежність. Сфатул Церій запросив у країну румунські війська. 9 квітня 1918 р. Сфатул Церій проголосував за приєднання МНР до Румунії. Такий поворот подій не влаштовував Центральну Раду. У Києві заявили про неправомірність румунської анексії МНР. Україна запропонувала вирішувати бессарабське питання через розподіл краю за етнічною ознакою на основі вільного самовизначення бессарабського населення. Уряд Павла Скоропадського зайняв ще більш жорстку позицію. На думку міністра закордонних справ Української Держави Дмитра Дорошенка, було необхідно вимагати входження до складу України всієї території Бессарабії на правах

автономії. Митна війна, яку уряд Скоропадського застосував проти Румунії, не принесла бажаних результатів. Тим часом румунські війська і прикордонники зайняли міцні позиції на правобережжі Дністра. Директорія УНР, яка прийшла на зміну гетьманському режиму, намагалася зайвий раз не ускладнювати відносин із Румунією. Під час ведення бойових дій 1919 р. українським підрозділам доводилося неодноразово переходити на румунський бік Дністра під натиском більшовицьких військ. Загалом Румунія займала щодо УНР позицію нейтралітету. У документах, підготовлених для української делегації на Паризьку мирну конференцію, містилися територіальні претензії, суголосні з вимогами Центральної Ради: Хотинщина на півночі Бессарабії та Буджак на півдні.

Уряд Леніна у Москві так само не визнав входження Бессарабії до Румунії. У березні 1918 р. більшовики, погрожуючи збройним вторгненням, змусили румунський уряд підписати угоду про виведення своїх військ з Бессарабії протягом 2 місяців, але австро-німецький наступ в Україні нівелював дану загрозу. Навесні 1919 р., переслідуючи частини Армії УНР на Поділлі, більшовицький Український фронт вийшов на берег Дністра. Терміново було проголошено Бессарабську радянську республіку, розпочалася підготовка до походу на Кишинів. Однак антибільшовицькі повстання в Україні, контрнаступ Армії УНР та Добровольчої армії Денікіна поховали і ці плани. Анексію Бессарабії Румунією було санкціоновано Паризьким протоколом від 28 жовтня 1920 р. УНР і УСРР не визнали цього акту.

Незважаючи на військову поразку, Перша світова війна принесла для Румунії значно більше, ніж можна було сподіватися: розпалися країни, до яких Бухарест мав територіальні претензії, причому як на боці Антанти, так і Центральних держав. Про приєднання російської Бессарабії вже було сказано, тепер простежимо долю австро-угорських Буковини і Трансильванії. У квітні-липні 1917 р. крайовим комісаром російського окупаційного Галицько-Буковинського генерал-губернаторства

був український історик і політик Дмитро Дорошенко. На цю посаду його призначив Тимчасовий уряд за рекомендацією Центральної Ради. Ця синекура не призвела до входження галицьких і буковинських територій до складу планованої автономної України. Після невдалого червневого наступу російської армії в Галичині війська Центральних держав контратакували і відновили контроль майже над всіма окупованими територіями Австро-Угорщини, у тому числі над Буковиною. Згідно з таємними домовленостями в рамках Берестейської угоди між Києвом та Віднем у лютому 1918 р., Австрія зобов'язувалася створити український коронний край на базі Східної Галичини і Герцогства Буковина. Однак влітку австрійський уряд відмовився від своєї обіцянки.

Нова активізація буковинського питання відбулася восени 1918 р., в момент очікуваного виходу Австро-Угорщини із війни та пов'язаних із цим внутрішніх перетворень Габсбурзької держави. 14 жовтня в Чернівцях були скликані Народні збори румунів Буковини, на яких створили Національну раду і Виконавчий комітет. А вже 3 листопада Велике народне віче буковинських українців ухвалило рішення про приєднання української частини Герцогства до ЗУНР. 6 листопада останній австрійський президент Буковини граф Йозеф Ецдорф передав владу представникам двох національних рухів. За взаємною згодою румунську частину герцогства очолив депутат австрійського парламенту Аурел Ончул, а українську — представник УНРади ЗУНР Омелян Попович.

Розподіл Буковини не входив у плани румунської Національної ради. Її делегати закликали до краю армію Румунії. У першій половині листопада королівські війська захопили Чернівці та встановили контроль над усім герцогством. Загальний з'їзд Буковини, проігнорований більшістю українських представників, одностайно ухвалив декларацію про об'єднання із Румунією. Аурела Ончула, який протестував проти окупації співвітчизниками української частини Буковини, румунські війська інтернували і відправили до Ясс.

Розпад Австро-Угорщини відкрив перед Румунією широкі перспективи: у листопаді 1918 р. королівство повернуло собі Бухарест і всі захоплені раніше землі Волощини. Протягом січня-квітня 1919 р. румунські війська окупували частини колишнього Угорського королівства: Трансильванію і більшу частину Закарпаття. Навесні цього ж року в Румунії з'явилися легітимні підстави для загарбання територій сусіда: Антанта благословила Бухарест на боротьбу проти вогнища світової революції в центрі Європи: Угорської Радянської Республіки. Тоді ж почали оформлюватися союзницькі відносини Румунії з Польщею: обидві держави боролися проти комуністів. Тактичним супротивником польсько-румунського альянсу виявилася ЗУНР, територія якої розділяла союзників. У квітні 1919 р. польський генеральний штаб заохочував Румунію розпочати бойові дії проти Галицької армії. Поляки пропонували, щоб румунські війська атакували тимчасову столицю ЗУНР Станіславів і вийшли на з'єднання з польськими силами у Львові. Румуни підтримували Польщу, але оглядалися на стриману позицію Верховної Ради Антанти. 25 травня 1919 р. румунські війська обмежилися окупацією галицького Покуття. Це зіграло певну роль у розгромі Армією Галлера ЗУНР. Румунська окупація Покуття тривала до серпня 1919 р., після чого цю територію передали Польщі.

Верховна Рада Антанти погодилася із включенням до Румунії більшості захоплених нею територій колишньої Австро-Угорщини. Приєднання Буковини було санкціоновано Сен-Жерменською угодою 10 вересня 1919 р., а Трансильванії — Тріанонським договором від 4 червня 1920 р. Північним сусідом Румунії на ділянці Закарпаття стала Чехословаччина. 1921 р. між цими державами відбувся обмін невеликими ділянками закарпатських територій. Таким чином оформилася західна ділянка майбутнього українсько-румунського державного кордону, вона ненадовго зникла лише під час Другої світової війни.

Припинення бойових дій на початку 1920-х рр. не означало розв'язання територіальних суперечностей на сході Європи.

Протягом усього міжвоєнного періоду СРСР не визнавав законності перебування колишньої Бессарабської губернії у складі Румунії. Свої територіальні зазіхання більшовики почали розглядати в контексті молдавського національного питання. 12 жовтня 1924 р. у складі Української СРР на лівобережжі Дністра була створена Автономна Молдавська СРР, пізніше перейменована на Молдавську АРСР. Столиця автономії перебувала в Балті, згодом у Тирасполі. Від імені Молдавської АРСР Москва висунула територіальні претензії на румунську Бессарабію.

Зміцнення Радянського Союзу не могло не турбувати Бухарест. 1938 р. в Румунії відбулася адміністративно-територіальна реформа. Держава була поділена на 10 цинутів. Для підкреслення неподільності румунської території кордони цинутів не збігалися з історичними кордонами областей і повітів та не відповідали етнічним або економічним реаліям. Цинут «Сучава» був утворений із територій, які до Першої світової війни входили до складу трьох різних держав: австрійської Буковини, російського Хотинського повіту Бессарабії та Дорогойського жудця Румунії. Кордон, що колись відділяв Румунію від Бессарабії, був розмитий створенням цинутів «Прут» і «Дунай» на обох берегах річки Прут. Повністю на бессарабській території вміщувався лише цинут «Дністер».

Побоювання Румунії виявилися недаремними. Згідно із секретним додатковим протоколом до Пакту Молотова—Ріббентропа 23 серпня 1939 р. Бессарабія належала до сфери інтересів СРСР. Практично одразу після завершення радянсько-фінської війни навесні 1940 р. Москва розпочала дипломатичний тиск на Бухарест. Німеччина, зберігаючи дружні відносини з СРСР, відмовилася гарантувати безпеку Румунії. У червні Молотов заявив німецькому послу в Москві Вернеру Шуленбургу про намір СРСР у найближчому майбутньому приєднати не тільки Бессарабію, але й Буковину, зважаючи на проживання там українців. Така постановка питання здивувала німецьке керівництво, адже Буковина, на відміну від

Бессарабії, ніколи не належала Росії, за винятком нетривалих періодів окупації під час Першої світової. У пошуках компромісу сторони погодилися, що Радянський Союз має право на Північну Буковину, де більшість населення справді становлять українці. 26 червня Молотов висунув румунському уряду ультиматум з вимогою передати СРСР Бессарабію та Буковину в кордонах згідно із доданою картою. Поступка Буковиною подавалася як «часткова компенсація за збитки», нібито заподіяні Радянському Союзу і населенню Бессарабії 22-річним румунським пануванням. У разі відмови від територіальних поступок Молотов погрожував війною. Генштаб Червоної армії і справді планував військове вторгнення, але за кілька годин до початку операції король Румунії Кароль II прийняв ультимативну ноту радянської сторони та передав Бессарабію і Північну Буковину СРСР.

Після окупації румунських земель влітку 1940 р. постало питання про їх інтеграцію в адміністративно-територіальну структуру СРСР. 2 серпня було проголошено створення на території Бессарабії Молдавської Радянської Соціалістичної Республіки. По суті, Молдавська АРСР у складі України виконала свою функцію. Її територію розділили між Одеською областю УРСР (околиці Балти) та Молдавською РСР (околиці Тирасполя). Таким чином, у складі Молдови опинилося лівобережжя Дністра, відоме пізніше як Придністров'я. 7 серпня на частині окупованих румунських територій були створені нові області УРСР: Чернівецька та Аккерманська. Чернівецька область була утворена на частині території цинуту «Сучава», який увійшов до складу УРСР. Крім Північної Буковини, у складі області опинилася частина Північної Бессарабії (Хотинщина) і район румунського міста Герца, який ніколи перед тим не належав ні Росії, ні Австрії. Аккерманську область (пізніше Ізмаїльська) створили на основі Ізмаїльського жудця цинуту «Дунай» та Аккерманського жудця цинуту «Дністер». Передача Україні частин Бессарабії (Буджаку на півдні та Хотинщини на півночі) відповідало традиції претензій на ці

території ще Центральної Ради 1918 р. У листопаді 1940 р. межі Чернівецької та Аккерманської областей з МРСР були уточнені: відбувся обмін деякими територіями, від якого більше виграла Молдова. Південна межа Чернівецької області, яка стала новим кордоном з Румунією, не відповідала традиційному поділу Буковини на українську і румунську частини. Її провели механічно, майже по прямій. У результаті по обидва боки кордону залишилися етнічні меншини.

На цьому територіальні втрати Румунії не припинилися. Згідно з рішенням Другого Віденського арбітражу, а фактично під тиском Гітлера, 30 серпня 1940 р. Бухарест мусив передати Угорщині північну частину Трансильванії. Королівство перестало межувати із Закарпаттям. У результаті радянської та угорської анексій Румунія повернулася приблизно до таких кордонів, які мала перед початком Першої світової. Принижена і послаблена, Румунія була змушена рухатись у фарватері гітлерівської політики. За це Берлін обіцяв їй повернення і примноження територій на сході.

Улітку 1941 р. Румунія серед інших союзників III Рейху атакувала Радянський Союз. Молдову і Правобережну Україну гітлерівські війська окупували досить швидко; до осені протрималися лише Одеса і Київ. Румунія повернула собі втрачені торік Північну Буковину і Бессарабію. На їх місці було створено два губернаторства з однойменними назвами. Губернаторство Буковина територіально повністю збігалося з довоєнним цинутом «Сучава». Губернаторство Бессарабія займало територію колишньої Бессарабської губернії Росії, за винятком Хотинського повіту, який опинився у складі Буковини. 30 серпня 1941 р., відповідно до румунсько-німецької угоди, під управління королівства перейшла територія між Дністром і Південним Бугом, яка охоплювала частини Одеської, Вінницької та Миколаївської областей УРСР, а також молдавське Придністров'я. Тут румуни утворили окупаційну адміністративну одиницю — губернаторство Трансністрія з центром в Одесі. Південний

Буг слугував кордоном Трансністрії з німецьким рейхскомісаріатом «Україна».

Навесні 1944 р. Трансністрію зайняли радянські війська. Передчуваючи воєнний розгром своєї держави, король пішов на сепаратні переговори з СРСР, і невдовзі Румунія приєдналося до Антигітлерівської коаліції. Під час боїв у Карпатах Румунія повернула собі контроль над Північною Трансильванією. Після передавання Закарпаття Радянському Союзу 1945 р. Румунія стала сусідити з УРСР і на цій ділянці. Згідно з Паризькими домовленостями 1947 р. північний кордон Румунії повертався до стану липня 1940 р. Бессарабія, Герца та Північна Буковина залишалися у складі СРСР. Подальші територіальні зміни вже не були такими масштабними. 4 лютого 1948 р. Румунія передала СРСР чотири острови в дельті Дунаю, а 23 травня того ж року віддала і острів Фідонісі (Зміїний). Острови відійшли до складу УРСР. 1954 р. територію Ізмаїльської області приєднали до Одеської області. Більше до 1991 р. контури кордонів у регіоні не змінювалися.

Після розпаду СРСР питання кордонів стало предметом дипломатичних відносин Румунії, України та Республіки Молдова. Несподівано в цій компанії з'явився ще один учасник — сепаратисти Придністров'я, які проголосили створення Придністровської Молдавської Радянської Соціалістичної Республіки (пізніше Придністровська Молдавська Республіка — ПМР). ПМР виявилася територіально затиснутою між двома державами, які її не визнають — Молдовою і Україною. Побоювання сепаратистів стосувалися широко оголошених планів деяких політичних кіл Кишинева інтегрувати Молдову до складу Румунії. Виразники придністровського сепаратизму воліли в такому разі залишатися незалежною республікою або приєднатися до складу Росії чи України. Варто зазначити, що Росія відкрито підтримувала керівництво ПМР, у тому числі військовими засобами: після розпаду СРСР тут перебувала 14-та армія РФ. Думку про необхідність повернення Придністров'я до складу України

поділяли деякі українські політичні кола. Під час війни 1992 р. проти Молдови на боці сепаратистів воювали представники націоналістичної організації Українська народна самооборона (УНСО). У результаті воєнної фази придністровського конфлікту адміністрація ПМР закріпилася на всьому молдовському лівобережжі Дністра, а також у правобережному місті Бендери. Врешті Кишинів погодився із можливістю самовизначення Придністров'я, але лише в тому разі, якщо Молдова об'єднається із Румунією. Останнє питання належить до найбільш дискусійних у молдовській політиці. У країні наявні потужні сили, які проголошують молдаван частиною румунського народу.

Державний кордон України з Молдовою, як і в інших випадках, наслідував лінію адміністративної межі відповідних радянських республік. За часів часи СРСР кордону на місцевості між УРСР і МРСР не існувало, тож його встановлення супроводжувалося вирішенням поточних територіальних проблем. Кордон проходив досить незручно. Майже 8 км ділянки автомобільної траси, що з'єднувала українські міста Одеса і Рені, проходила молдовською територією. З іншого боку, ділянка виходу Молдови до річки Дунай неподалік села Джурджулешти була недостатня для створення торговельного порту, щоб пов'язати цю державу із Чорним морем. Вирішенню цих проблем сприяло підписання двостороннього Договору про державний кордон 18 серпня 1999 р. У результаті Україна передала в державну власність Молдови необхідну ділянку дунайського узбережжя, а Молдова Україні на аналогічних умовах передала територію проходження траси в районі села Паланка Штефан-Водського району. Це не був класичний територіальний обмін, оскільки держави домовилися не змінювати лінії проходження кордону. Передані у державну власність території можуть бути повернуті. Фактичне передавання ділянки траси в районі Паланки затяглася до 2011 р., хоча питання порту Джурджулешти було вирішено раніше. Довжина українсько-молдовського кордону — 1222 км.

«Загальний план
Диких Полів,
інакше кажучи,
України з її провінціями»
Г. де Боплана, 1648 р.

VKRANIA
TERRA COSACCORVM
MOLDAVIA
WALACHIA
TRANSYLVANIA
BULGARIA
SERVIA
PONTUS

«Україна або козацька земля з прилеглими провінціями Волощини, Молдавії і Малої Татарії» Й. Гоманна, Нюрнберг, 1712 р.

SLOVANSKÉ
ZEMĚVID
DLE
P. J. ŠAFAŘÍKA.
V PRAZE.
MDCCCXLII.

Карта «Слов'янські землі» П. Шафарика, Прага, 1842 р.

ВИЛЕНСКАЯ Г.
МИНСКАЯ ГУБ.
ПЛОЦКАЯ ГУБ.
ВАРШАВСКАЯ Г.
РАДОМСКАЯ
ГРОДНЕНСК.
ВОЛЫНСКАЯ Г.
КІЕВСКАЯ
ПОДОЛЬСКАЯ
ГАЛИЦІЯ
ВЕНГРІЯ
ТРАНСИЛЬВАНІЯ
МОЛДАВІЯ
БЕССАРАБСКАЯ ГУБ.
ХЕРС
ИЗЪЯСНЕНІЕ ЗНАКОВЪ
Украинское наречіе.
Польское наречіе.
Червоно-Русское наречіе.

«Карта південноросійських наріч і говірок» П. Чубинського та К. Михальчука, 1872 р.

Простори заселені Українцями.
Де українських просторів не можливо докладно визначити, потягнено смужки тієї самої краски.

------ Границі держав

Розмір 1:7,800.000

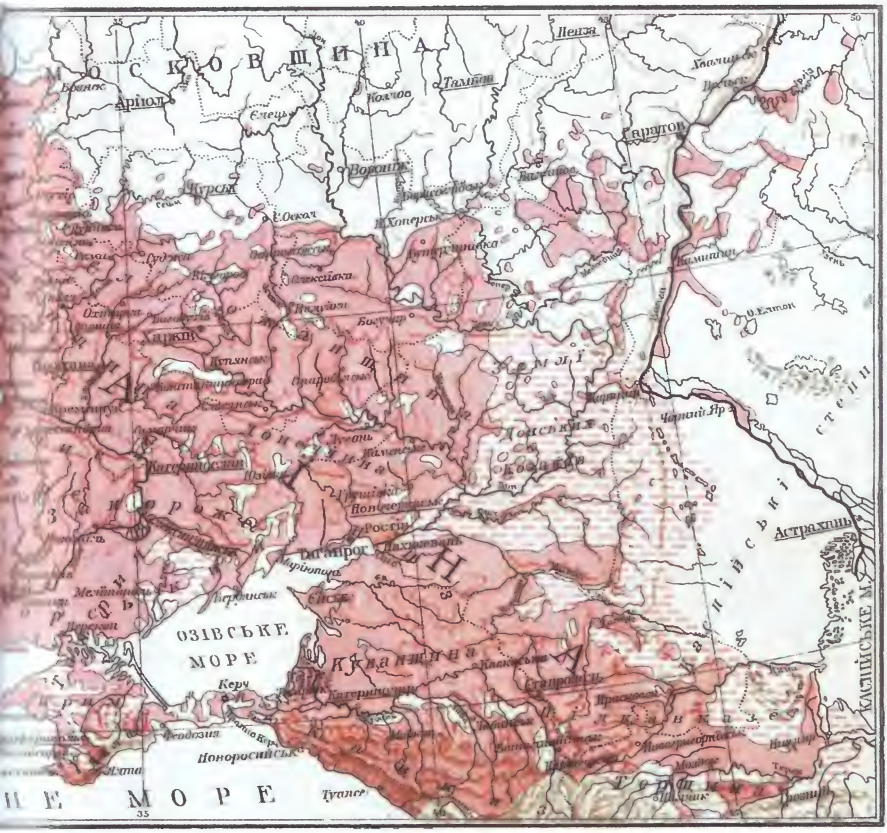

Границі губерній і країв. Столиці губерній і країв підчеркнені.

200 200 кільометрів

Картогр. завод Г. Фрейтага і Берндта (Фрейт. Берндт. нод. зад. у Відні.

«Оглядова карта українських земель» С. Рудницького, 1915 р.

КАРТА
СМОЛЕНСЬКА ГУБ
КАЛУЗЬ
МОГИЛЬОВСЬКА
ЧЕРНИГІВЩИНА
ПОЛТАВЩИНА
ХАРКІВЩИНА
ЧОРНЕ М
КРИМ

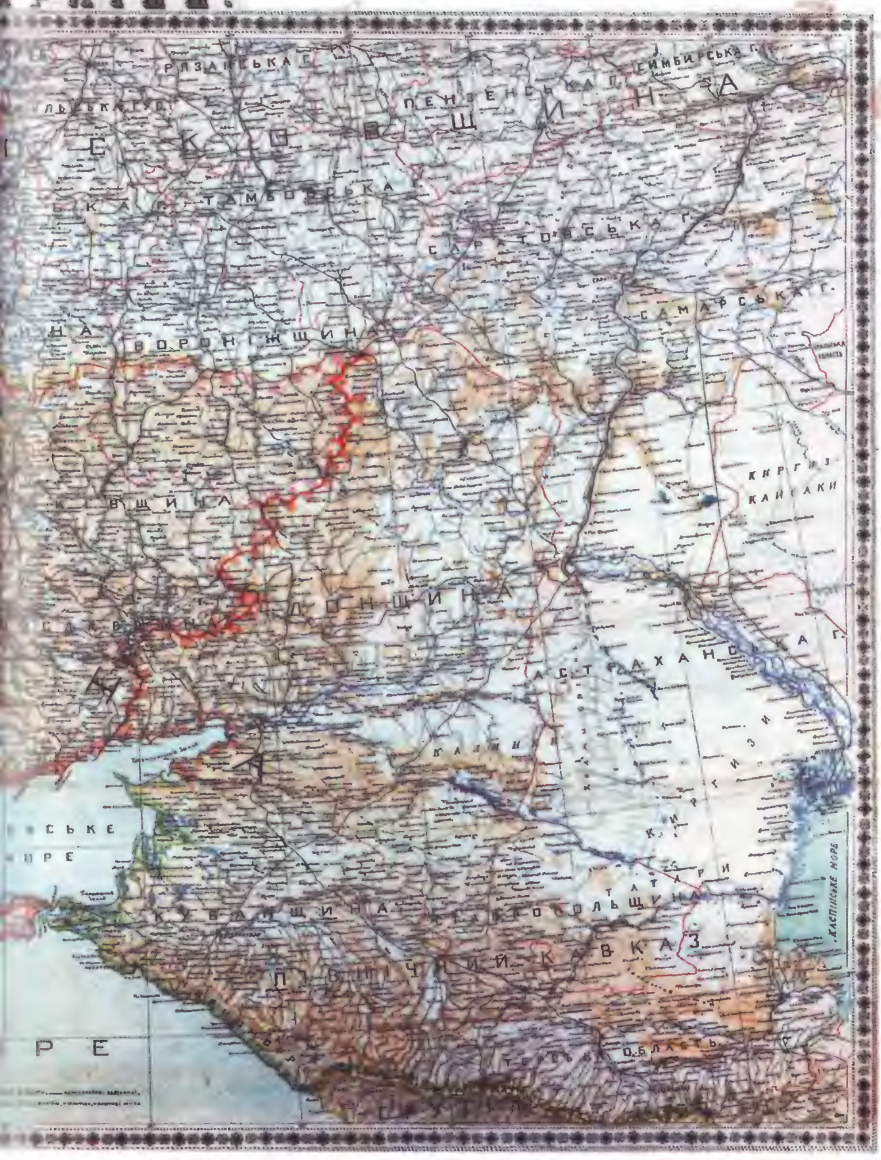

«Карта України» С.Рудницького, Відень, 1918/1919 р.

БАЛТІЙСЬКЕ МОРЕ
Мемель
Дінабург
ЛИТВА
ПОМЕРАНІЯ
Данциг/Гданськ
Кенігсберг
Вісла
СХІДНА ПРУССІЯ
Німан
Вільно
Кульм/Хелмно
Новогрудок
Мінськ
Познань
Плоцьк
РОСІЙСЬКА ІМ
Каліш
Варшава
Берестя
Пінськ
KONGRESÓWKA
Бреслау
Прип'ять
СИЛЕЗІЯ
Люблін
Горинь
Холм
Вепр
Луцьк
Вісла
Краків
Зх. Буг
ВОЛИНЬ
Сян
Перемишль
Житомир
ГАЛИЧИНА
Львів
АВСТРО-
СЛОВАЧЧИНА
ПОДІЛ
Касса/Кошице
Унґвар
ЗАКАРПАТТЯ
Збруч
Кам'янець
Мішкольц
Будапешт
УГОРЩИНА
Чернівці
БЕССАРАБІЯ
Дністер
УГОРСЬКЕ
КОРОЛІВСТВО
Хотин
МОЛДОВА
ТРАНСИЛЬВАНІЯ
Ясси

Території колишньої Речі Посполитої станом на 1772 р.:

- Kongresówka
- Zemie Zabrane
- Галичина

Території держав станом на 1914 р.:

- Російська імперія
- Австро-Угорщина
- Германська імперія
- Румунія

- Кордони Речі Посполитої станом на 1772 р.
- Межа території з українською більшістю населення (на 1860-ті роки, за О.Ріттіхом – К.Чернігом)

Українські і польські землі на початку XX ст.

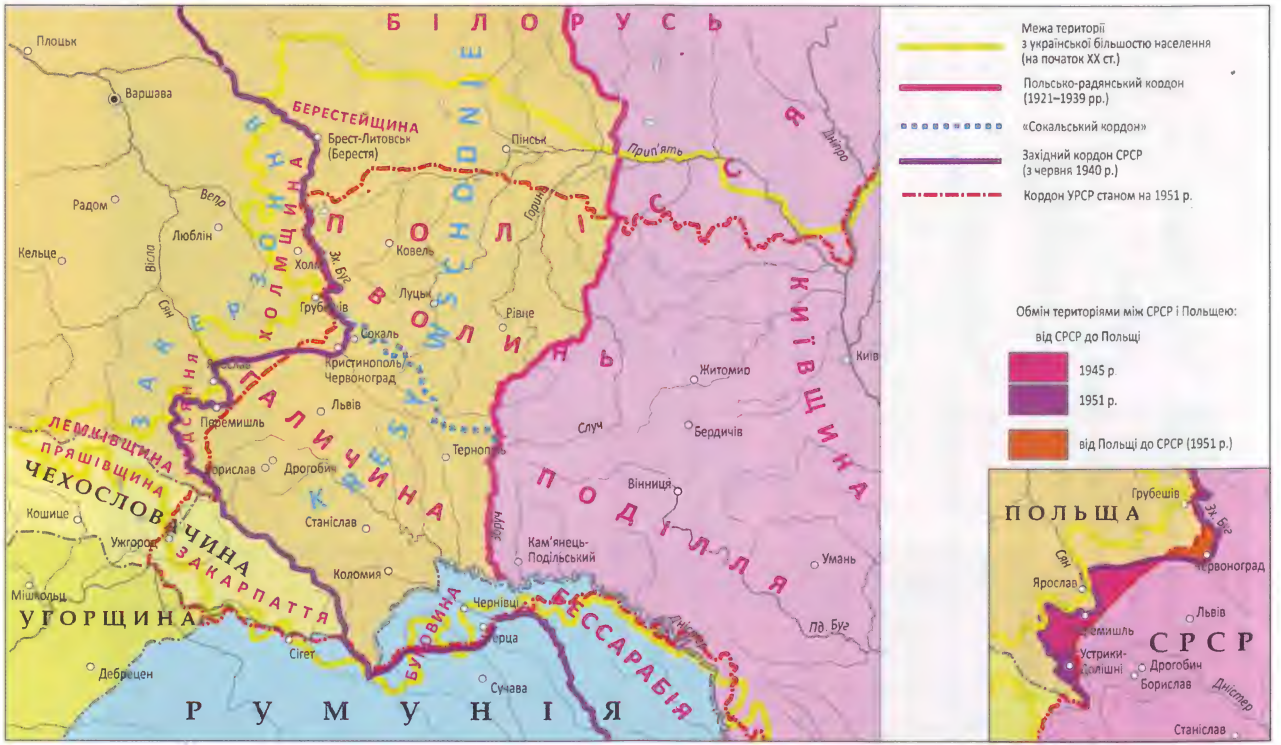

Формування українсько-польського кордону (1939—1951 рр.)

Більш складним виявилося територіальне врегулювання України із Румунією. Після повалення комуністичного режиму Бухарест поставив питання про скасування наслідків Пакту Молотова—Ріббентропа, а також післявоєнних договорів з СРСР щодо територій. Перші, максималістські, вимоги Румунії до України стосувалися всієї Чернівецької області та бессарабської частини Одещини. Пізніше Бухарест зосередився на питанні належності та статусу острова Зміїний. Румунська сторона не визнавала його островом (а лише скелею), оскільки статус острова дає підстави вважати українськими ще й навколишні територіальні води. По суті, це була суперечка за багатий на газонафтові родовища чорноморський шельф. 16 вересня 2004 р. Румунія подала меморандум до Міжнародного суду ООН з питанням про розмежування континентального шельфу в даному районі. 3 лютого 2009 р. Міжнародний суд в Гаазі одноголосно прийняв компромісне рішення з приводу морського кордону між країнами. Довжина українсько-румунського кордону становить 613,8 км.

Протягом століть населені східними слов'янами південно-західні схили Українських Карпат перебували під угорським пануванням. Після османського завоювання у XVI ст. Угорщина втратила самостійність і територіальну єдність. З того часу угорські землі потрапили у васальну залежність від різних іноземних володарів. Урешті-решт всю Угорщину об'єднали під своєю владою австрійські Габсбурги. Після поразки у австро-прусській війні Відень пішов на поступки угорській знаті й 1867 р. перетворив Австрійську імперію на двоєдину Австро-Угорщину. Угорська частина монархії (Транслейтанія) отримала широкі права і самоврядування. За новою конституцією Галичина і Буковина становили окремі автономні краї у межах Австрії (Цислейтанії) і мали власні сейми. Натомість

Закарпаття залишилося в Транслейтанії і не було ніяким чином виділено адміністративно. У межах Угорського королівства двоєдиної монархії населені русинами-українцями закарпатські землі належали в основному до комітатів (округів/повітів) Марамарош, Угоча, Береґ, Унґ. Західніше від них простягалися землі Пряшівщини, які займали північні частини комітатів Земплін і Шариш. Слов'янське населення Закарпаття майже повністю складалося із селян; проблиски українського національного відродження XIX ст. заледве потрапляли сюди із сусідньої Галичини.

Бойові дії Першої світової війни майже не зачепили території Закарпаття. «Срібна земля», як прозвали цей край поети і публіцисти, залишалася в ближньому тилу австро-угорських військ. На переговорах з УНР у Бересті (початок 1918 р.) Австрія пообіцяла створити окремий український коронний край зі Східної Галичини і Буковини. Натомість вимоги делегації УНР включити туди й Закарпаття австрійські дипломати відкинули. Ризикувати лояльністю Угорського королівства заради миру з Україною Відень не збирався.

Переломний для Закарпаття момент настав під час розпаду Австро-Угорщини восени 1918 р. У різних населених пунктах були створені народні ради русинів, які голосуванням ухвалювали рішення про майбутнє краю. Думки закарпатців розділилися. Частина рад, передусім на сході, де мешкали гуцули, тяжіла до об'єднання або принаймні до тісніших відносин із ЗУНР. 9 листопада рада в Ужгороді ухвалила рішення залишити Закарпаття в Угорщині з наданням йому автономії. На заході, на Пряшівщині русини шукали порозуміння із урядом молодої чехословацької держави, також створеної на уламках Австро-Угорщини[1].

Тим часом серед інших національних рухів «клаптикової імперії» активізувався і угорський. У результаті демократичної

[1] В імперський період землі Чехії належали до Австрії, а Словаччини — до Угорщини. Концепція автономної або незалежної Чехословаччини була сформульована на початку Першої світової війни. 28 жовтня 1918 р. Національний чехословацький комітет у Празі проголосив незалежність Чехословацької республіки.

Революції айстр 16 листопада Угорщина була проголошена незалежною республікою, на чолі якої став уряд Міхая Карої. У грудні в Будапешті відбувся Руський крайовий з'їзд, який більшістю голосів оголосив про свою довіру до нової демократичної влади. Під тиском русинського руху 21 грудня угорський парламент проголосив створення на Закарпатті автономії під назвою Руська Кра́їна, до складу якої зарахували комітати Марамарош, Угоча, Береґ, Унґ. Передбачалось, що після територіального розмежування з Чехословаччиною до складу Руської Країни можуть увійти заселені русинами землі комітатів Земплін, Шариш, Абауй-Торна та Спиш. 23 грудня, поки питання кордонів ще не було вирішене, Угорщина та Чехословаччина встановили демаркаційну лінію. На ділянці Закарпаття вона проходила річкою Уж: західніше встановлювалася чехословацька адміністрація, а східніше залишалася угорська Руська Країна. Землі Пряшівщини залишилися на чехословацькому боці.

У ході розпаду двоєдиної монархії Угорщина виявилася не єдиним претендентом на Закарпаття. 13 листопада 1918 р. Українська Національна Рада в Галичині ухвалила Тимчасовий основний закон про державну самостійність українських земель колишньої Австро-Угорщини. Закон проголошував ЗУНР у кордонах, що охоплювали українську етнографічну територію згідно з картою барона Карла Черніга 1855 р. Окремо в документі зазначено, що до складу ЗУНР належали угорські комітати Спиш, Шариш, Земляни (Земплін), Унґ, Береґ, Угоча і Марамарош. Плацдармом ЗУНР на Закарпатті була східна частина комітату Марамарош (населені пункти Ясіня, Рахів, Сигіт), де проживали гуцули. На цю територію не поширювалася адміністрація Руської Країни. Ще 8 листопада народні збори русинів селища Ясіня проголосували за об'єднання з Україною та обрали Гуцульську народну раду. Під час Руського крайового з'їзду в Будапешті делегати Гуцульської народної ради категорично відмовилися від включення краю до складу Угорської республіки.

Будапешт здійснив спробу встановити контроль над Східним Закарпаттям за допомогою зброї. 22 грудня до Ясіня прибув угорський жандармський батальйон. Однак окупаційна влада протрималася тільки два тижні. Унаслідок повстання, підтриманого експедиційним загоном Галицької армії, 8 січня 1919 р. гуцульська адміністрація в Ясіні та околицях була відновлена. 10 січня багатотисячне віче підтвердило прагнення закарпатської Гуцульщини до возз'єднання із ЗУНР. У наступні дні гуцульські загони за підтримки Галицької Армії взяли під контроль Рахів та Сигіт. Подальше просування українських військ зупинили румуни, які наступали на Закарпаття із півдня. 15—17 січня інший загін Галицької армії здійснив рейд через Воловець і Сваляву до Мункача (Мукачевого). Під враженням від успіхів українських військ на Закарпатті 21 січня 1919 р. у Хусті відбулися Всекарпатські збори, які ухвалили декларацію про приєднання краю до ЗУНР. Українське самоврядування в Ясіні згодом дістало неформальну назву Гуцульська республіка.

Однак ці успіхи були тимчасовими. В умовах відкритого збройного конфлікту з Польщею і потенційного з Румунією, керівництво ЗУНР побоювалося ускладнення відносин ще й з Угорщиною та Чехословаччиною. До 23 січня всі підрозділи Галицької армії були виведені із Закарпаття. Під натиском румунських військ загони Гуцульської республіки змушені були відступити з Сигета й Рахова на північ. У травні 1919 р. Румунія окупувала Покуття, а решту Прикарпаття захопили польські війська. Відрізана від ЗУНР Гуцульська республіка опинилася в ізоляції. 11 червня румуни вступили в Ясіню, яку за рішенням Гуцульської народної ради здали без бою.

Навесні 1919 р. зусилля уряду Каройї у напрямку демократизації та міжнародного визнання Угорської республіки виявилися марними. Антанта розглядала нову Угорщину (так само як і нову Австрію) як спадкоємицю переможеної Австро-Угорщини. Перед Будапештом поставили вимогу евакуювати свої війська з периферії колишнього Угорського

королівства. Переможці дали зрозуміти, що готові по максимуму задовольняти територіальні претензії Румунії, Чехословаччини та південних слов'ян за рахунок Угорщини. За таких обставин Каройї подав у відставку з посади президента і невдовзі влада у країні перейшла до комуністів. Проголошена ними Угорська Радянська Республіка розірвала переговори з Антантою і приєдналася до планів Леніна з реалізації світової пролетарської революції. Червоний Будапешт прагнув втримати підтримку закарпатських русинів, тому автономія Руської Країни була збережена. Більше того, комуністи ухвалили рішення про приєднання до автономії всіх міст і сіл з русинською більшістю. Проект конституції Руської Країни від 12 квітня 1919 р. визначав це адміністративно-територіальне утворення як «самостійний Країнський Союз, що входить на федеративних засадах до складу Радянської Республіки». У передчутті тріумфу в глобальних масштабах комуністи завжди були щедрими на поступки потенційним союзникам.

Угорська революція та європейські устремління російських більшовиків дали зрозуміти Антанті, чим варто зайняти своїх молодших партнерів у Східній Європі. Польща повинна була зупинити експансію на захід Червоної армії. Бухаресту, Празі та Белграду належало зайнятися угорськими комуністами. 16 квітня 1919 р. у наступ проти Угорської Радянської Республіки перейшли румунські частини, а 23 квітня — чехословацькі. Румуни окупували понад 65 % території Руської Країни з усіма ключовими центрами — містами Мункач (Мукачеве), Хуст, Береґсас (Берегове) і Севлюш (Виноградів). Решту зайняли чехословацькі війська. На початку травня останні угорські частини, у тому числі загони Русинської червоної дивізії, відступили із Закарпаття. У серпні 1919 р. з Угорською Радянською Республікою було покінчено остаточно.

Майбутнє Закарпаття вирішувала Верховна Рада Антанти у порозумінні зі своїми східноєвропейськими союзниками. Партнери звернули увагу на делегацію американських русинів з діаспори, які ще 12 листопада 1918 р. ухвалили рішення про

приєднання краю до Чехословаччини. Своє рішення вони підкріпили опитуванням, проведеним серед русинів США, за результатами якого чехословацький вектор інтеграції підтримали 67 % респондентів. На початку 1919 р. представник русинської діаспори Григорій Жаткович разом із пряшівським активістом Антоном Бескидом склали меморандум для Паризької мирної конференції. 23 квітня ініціатори звернулися безпосередньо до президента Томаша Масарика. Після проведення підготовчої роботи в краї 8 травня 1919 р. народні ради, об'єднані у Центральну руську раду, проголосили входження Закарпаття до Чехословацької республіки.

Батьки-засновники чехословацької державності спочатку не розглядали Закарпаття як власну територію. Їх вимоги на сході, представлені на Паризькій мирній конференції, обмежувалися Словаччиною. Отже, звернення місцевих і закордонних русинів з проханнями про приєднання стали для Праги сюрпризом. Для вивчення ситуації на місці президент Масарик створив комісію, яка після обстеження Закарпаття склала рапорт, у якому засвідчила крайню відсталість краю. Чехословацький уряд відмовив у задоволенні клопотання русинів, однак Верховна Рада Антанти майже змусила Прагу переглянути своє рішення. Союзники не бажали повертати Руську Країну Угорщині. Належність Закарпаття до Чехословаччини підтвердив Сен-Жерменський договір 10 вересня 1919 р. з Австрією, а пізніше Тріанонський договір 4 липня 1920 р. з Угорщиною.

Мирні договори та чехословацька конституція передбачали надання Закарпаттю автономного статусу, однак до 1938 р. відповідне рішення так і не було ухвалене. Закарпаття, яке дістало назву Підкарпатська земля, або Підкарпатська Русь, було однією з п'яти (з 1928 р. — чотирьох) земель — територіальних одиниць республіки на чолі із земськими губернаторами. Кордони Підкарпатської Русі проходили не так, як у Руської Країни. Південні частини колишніх комітатів Марамарош і Угоча відійшли до Румунії, південний край комітату Берег

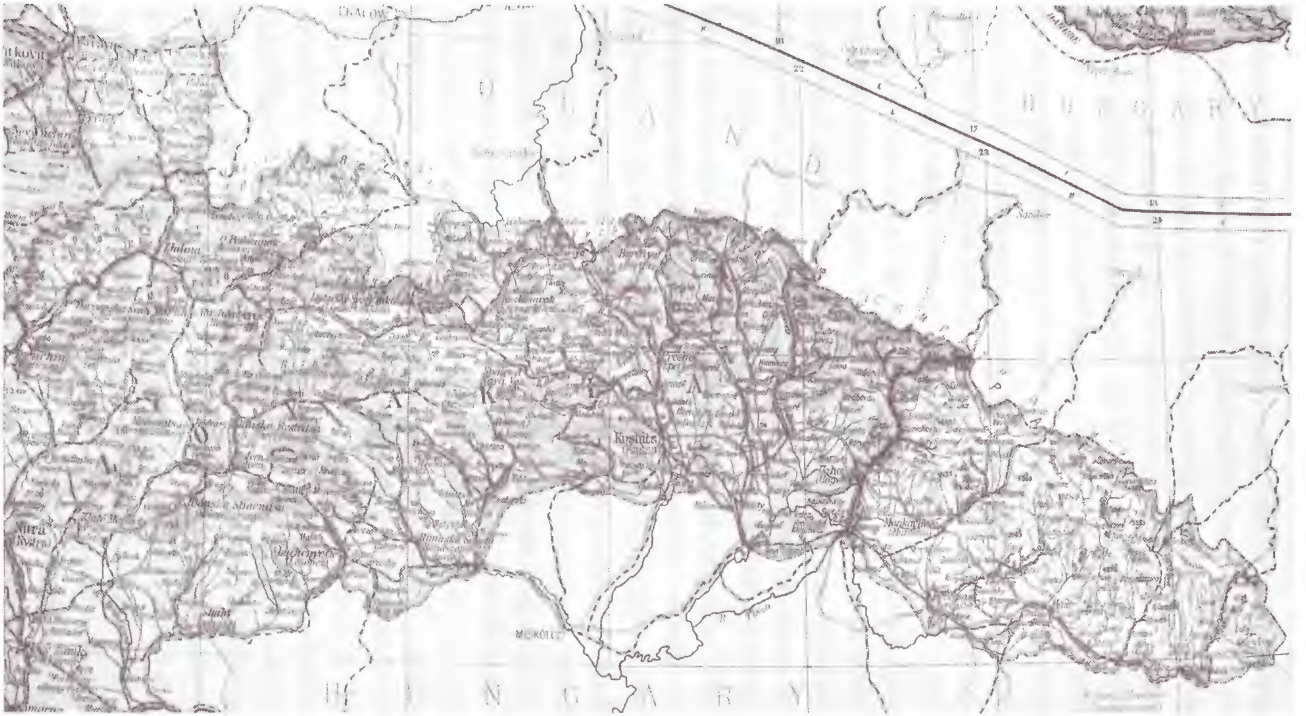

Поглинання Чехословаччиною Закарпаття. Атлас «Дейлі телеграф», 1920 р.

залишився в Угорщині, а західну частину комітату Унґ приєднали до Словаччини. 1921 р. між Чехословаччиною і Румунією відбувся обмін невеликими ділянками територій на Закарпатті. Протягом 1922—1925 рр. русини Словаччини безуспішно домагалися від празького уряду приєднання до Підкарпатської Русі Пряшівщини.

На початку 1938 р. нацистська Німеччина порушила питання про самовизначення німецької меншини Судетської області Чехословаччини. Сподіваючись на поступки Праги, з вимогами автономії виступили також словаки та карпатські українці. 29—30 вересня 1938 р. відбулася Мюнхенська конференція. Під тиском Берліна, Рима, Лондона й Парижа Чехословаччина передала Судетську область Німеччині. Тоді ж Польща захопила Тешинську Силезію, а Угорщина зажадала Словаччину і Закарпаття.

Кардинальне послаблення позицій Праги змусило її до подальших поступок національним рухам. Чехословаччину було перетворено на федерацію чехів, словаків та українців (держава змінила назву і стала Чехо-Словаччиною). 11 жовтня Прага визнала автономний уряд Закарпаття. Підкарпатську Русь було перейменовано на Карпатську Україну, лідери Закарпаття сподівалися, що ініційована Німеччиною ревізія результатів Першої світової війни може призвести в подальшому до об'єднання всіх українських земель у єдину соборну державу. Та майже одразу на омріяну українцями автономію чекали територіальні втрати. За рішенням 1-го Віденського арбітражу 2 листопада 1938 р. Карпатська Україна мусила передати Угорщині 12 % своєї території разом із найбільшими містами: Ужгородом, Мукачевим, Береговим. Столицю Карпатської України перенесли з Ужгорода до Хуста.

У березні 1939 р. Гітлер ухвалив рішення остаточно ліквідувати Чехо-Словаччину: чеські території підлягали німецькій окупації, Словаччина проголошувалася незалежною, а Карпатська Україна мала відійти Угорщині. На засіданні 15 березня Сейм Карпатської України проголосив її незалежною

державою. Водночас Августина Волошина обрали президентом. У несприятливих зовнішньополітичних умовах, не маючи внутрішніх ресурсів для забезпечення незалежності, Волошин сподівався на підтримку Німеччини й апелював до учасників Мюнхенської конференції. Та нова держава проіснувала недовго. Долаючи опір погано озброєних загонів Карпатської січі, за кілька днів край захопили угорські війська.

Під час останнього перебування у складі Угорщини (1939—1944 рр.) Закарпаття було єдиним у цій державі автономним регіоном, решта території поділялася на звичайні комітати. Ця автономія дістала назву Підкарпатський край. Його межі відрізнялися від кордонів незалежної Карпатської України. 4 квітня 1939 р., незабаром після окупації Закарпаття, Угорщина захопила також територію на сході Словаччини (райони населених пунктів Стакчин і Собранці) і приєднала її до Підкарпатського краю. Південна межа Підкарпатського краю відповідала кордону Карпатської України після 1-го Віденського арбітражу. Відторгнені ще в листопаді 1938-го території увійшли до складу комітату Унґ та об'єднаного комітату Береґ і Угоча. Подальші територіальні зміни були пов'язані із передачею Румунією Угорщині Північної Трансильванії за рішенням 2-го Віденського арбітражу 30 серпня 1940 р. У результаті всі території південніше Підкарпатського краю стали угорськими і відбувся новий перегляд адміністративних кордонів. На початку 1941 р. зі складу Підкарпатського краю вилучили населені пункти Севлюш і Тячів з околицями. Крім того, відновлений у Північній Трансильванії комітат Марамарош отримав зі складу Закарпаття глибокий виступ на захід від Рахова. На відміну від Руської Країни, автономія Підкарпатського краю мала декларативний характер. Місцеве українське населення зазнавало утисків і переслідувань. Не кращим було становище української меншини і в незалежній Словацькій республіці.

Боротьбу за відновлення Чехословаччини у своїх первинних кордонах очолив еміграційний уряд на чолі з президен-

том Едуардом Бенешем. До 1942 р. йому вдалося домогтися визнання існування Чехословаччини та анулювання Мюнхенської угоди всіма учасниками Антигітлерівської коаліції, у тому числі СРСР. У грудні 1943 р. Бенеш підписав у Москві договір про дружбу і союзні відносини з Радянським Союзом, намагаючись таким чином усунути можливі конфлікти після зайняття Чехословаччини Червоною армією. 8 травня 1944 р. була підписана додаткова двостороння угода, згідно з якою території республіки, визволені радянськими військами, мають передаватися під контроль чехословацької державної влади.

У жовтні 1944 р. Червона армія перейшла Карпати і наприкінці місяця вибила із Закарпаття угорські та німецькі війська. З 28 жовтня у Хусті почало працювати представництво чехословацького уряду, однак радянське керівництво заборонило його членам підтримувати по радіо зв'язок із Бенешем у Лондоні. Далася взнаки традиційна радянська шпигуноманія, а можливо, Москва вже тоді ухвалила рішення, що ця територія більше не належатиме Чехословаччині. 26 листопада в Мукачеві відбувся організований радянською адміністрацією З'їзд народних комітетів Закарпатської України. Серед ухвал зібрання був Маніфест про возз'єднання Закарпатської України з УРСР та створення Народної Ради: постійного представницького органу населення Закарпаття. Крім того, в березні 1945 р. була створена Українська народна рада Пряшівщини, яка ставила перед собою аналогічні завдання. Еміграційний уряд ніяк не міг протидіяти цим процесам на сході своєї країни.

У квітні 1945 р. у зайнятому радянськими військами словацькому місті Кошице створено уряд Національного фронту чехів і словаків, куди, крім представників Бенеша, увійшли чехословацькі комуністи з СРСР. З подачі Москви цей уряд висловив підтримку прагненню Закарпаття до приєднання до Української РСР. 29 червня 1945 р. Чехословаччина підписала з СРСР формальну угоду про передачу краю. Крім території колишньої Підкарпатської Русі, Прага передала Радянському

Союзу близько 250 км території в околицях Чопа-Селменець зі складу словацького Земпліна (Велькекапушанського і Кральовскіхлмецького районів). Указом Президії Верховної Ради СРСР від 22 січня 1946 р. на приєднаних територіях була утворена Закарпатська область УРСР.

Остання зміна кордону Закарпаття відбулася 4 квітня 1946 р., коли СРСР повернув Чехословаччині село Лекаровце як компенсацію за Чоп і околиці. Деякий час питання про приєднання до УРСР словацьких територій продовжувала порушувати Українська народна рада Пряшівщини, однак ще однин переділ кордонів не входив у плани комуністів. Врешті, на вимогу Праги цей представницький орган було розпущено 1952 р.

Післявоєнна Угорщина повернулася до кордонів, визначених Тріанонським договором 1920 р., і з того часу її територія не змінювалася. Довжина державного кордону України з Угорщиною — 136,7 км. Сучасна Словаччина отримала статус незалежної держави пізніше, ніж Україна, — 1993 р. Українсько-словацький кордон ідентичний державному кордону СРСР і Чехословаччини; його довжина становить 97 км.

До 1917 р. в політиці та публічному обговоренні не існувало проблеми українсько-російського кордону. Керівні кола Російської імперії не визнавали існування українців як окремого народу, визначаючи їх під назвою «малороси» як складову частину, «плем'я» російського («русского») народу. Під забороною була й українська мова, тобто заперечувалася сама можливість національно-культурного розвитку українців. Як наслідок, в адміністративно-територіальному поділі тогочасної Росії Україна жодним чином не була представлена.

У практичному сенсі питання про російсько-український кордон постало невдовзі після скидання самодержавства та прискореного цією подією потужного сплеску українського національно-визвольного руху. Тогочасну ситуацію образно

схарактеризував історик Іван Лисяк-Рудницький: «1917 р., коли чари імперії розвіялися, тисячі вчорашніх «малоросів» мало не за одну ніч перетворилися на національно свідомих українських патріотів і потенційних "сепаратистів"»[1].

Доба Української Центральної Ради (березень 1917 — квітень 1918 р.)

Українські громадські організації з перших днів Російської революції наголошували на потребі вирішення національного питання. Центрами висловлення таких вимог стали великі міста. Приміром, уже 15 (2) березня 1917 р. була написана відозва Петроградського українського революційного комітету «До українського громадянства, студентства, робітництва й українських офіцерів у Петрограді»[2]. Впливовість проголошених ним закликів продемонструвала владній верхівці 20-тисячна демонстрація, що відбулася в Петрограді 25 (12) березня на заклик цього комітету. Українські організації розгорнули активну діяльність також у Москві та в головних містах України. Однак безумовним центром українського руху став Київ.

Загальноросійські політичні сили після першої ейфорії, викликаної скиданням самодержавства, почали вбачати в українському русі загрозу. Партії, що увійшли до Тимчасового уряду, виявилися не готовими йти далі скасування особистих національно-культурних і релігійних обмежень. Для них у підходах до розв'язання національного питання була альфою і омегою можливих змін постанова Тимчасового уряду від 2 квітня (20 березня) 1917 р. «Про відміну віросповідних та національних обмежень». Цим документом скасовувалися

---

[1] *Лисяк-Рудницький І.* Четвертий універсал та його історичне значення // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. — К., 1994. — Т. 2. — К., 1994. — С. 6.

[2] Український національно-визвольний рух. Березень-листопад 1917 року. Документи і матеріали. — К., 2003. — С. 35—36.

усілякі обмеження для громадян, зумовлені національним походженням та вірою, та дозволялося вживати «інші, окрім російської, мови та говори в діловодстві приватних товариств, при викладанні в приватних навчальних закладах різного роду та при веденні торгових книг»[1].

Це рішення було необхідним, але в тих умовах уже недостатнім. Як згодом образно зазначив більшовицький діяч Семен Діманштейн, насправді це було скасування лише «зоологічної форми національного гноблення для окремих особистостей, національності в цілому прав не отримували»[2]. Ясна річ, що ця постанова не могла задовольнити очільників українського національно-визвольного руху, оскільки вони боролися за національно-культурні права українців як спільноти. Відразу стало зрозуміло: досягнути мети неможливо без визначення території, на якій такі права могли б реалізовуватися. Уже в резолюціях Українського кооперативного з'їзду, одного з перших після скидання самодержавства з'їзду громадських організацій, наголошувалося: «З'їзд вважає, що тільки демократична федеративна республіка в Росії з національно-територіальною автономією України, із забезпеченням прав національних меншин забезпечить права нашому народу»[3].

Питання про національно-територіальну автономію було одним із головних на Всеукраїнському національному конгресі, або, як його означено в автентичних документах, Національному з'їзді, який відбувся у Києві 19—21 (6—8) квітня 1917 р. У його резолюціях ішлося про потребу широкої

---

[1] Постановление Временного Правительства об отмене вероисповедных и национальных ограничений // Революция и национальный вопрос. Документы и материалы по истории национального вопроса в России и СССР в XX веке // под ред. С. М. Диманштейна. — Т. 3. — февраль-октябрь 1917. — М., 1930. — С. 53.

[2] *Диманштейн С.* Предисловие // Революция и национальный вопрос. Документы и материалы по истории национального вопроса в России и СССР в XX веке // под ред. С. М. Диманштейна. — Т. 3. — февраль—октябрь 1917. — М., 1930. — С. XXII.

[3] Постанови Українського кооперативного з'їзду в Києві. 27—28 (14—15) березня 1917 р. // Український національно-визвольний рух. Березень—листопад 1917 року: Док. і матеріали / Упоряд.: В. Верстюк (керівник) та ін. — К.: Видавництво імені Олени Теліги. 2003. — С. 55.

національно-територіальної автономії та перетворення Росії на федеративну республіку. Щодо території України, то у схвально прийнятих рефератах Федора Матушевського та Валентина Садовського простежувалася думка про те, що вона має визначатися за етнографічним критерієм. У Матушевського це звучало так: «Україною ми називаємо край, заселений поспіль нашим українським народом»[1]. Для обох доповідачів губернські межі не були чимось значущим у визначенні території України[2]. Це знайшло своє відображення у резолюціях з'їзду.

Саме цей конгрес перетворив Українську Центральну Раду (УЦР), яка, за словами її голови Михайла Грушевського, «хоча мала признання з усіх сторін, але вона була зложена спочатку тільки з представників київських організацій»[3], на загальноукраїнську організацію, на керівний орган українського національно-визвольного руху. Визначені конгресом норми територіального представництва свідчать про тогочасне бачення майбутньої території. Запропоновані Грушевським та затверджені з'їздом норми стосувалися губернського рівня. При цьому ні величина губерній, ні загальна кількість мешканців у кожній із них не впливала кількість представників до Центральної Ради. Єдиним критерієм було визначено етнічний склад населення. За основу розрахунків було взято результати Першого загального перепису Російської імперії 1897 р.

Усі губернії, де українці розселилися цілісним масивом, були поділені на чотири категорії. *До першої* були віднесені сім губерній *«що в цілости залюднені українською людністю»*:

---

[1] Реферат Ф. Матушевського «Права національних меншостей», прочитаний на Всеукраїнському національному конгресі // Український національно-визвольний рух. Березень-листопад 1917 року: Док. і матеріали / Упоряд.: В. Верстюк (керівник) та ін. — К.: Видавництво імені Олени Теліги. 2003. — С. 149.

[2] Детальніше про це див: *Бойко О.* Проблема визначення кордонів України в період Центральної Ради (1917—1918 рр.) // Український історичний журнал. — К.: «Дієз продукт», 2008. — Вип. 1, (1 478). — С. 33—34.

[3] Матеріали Українського національного з'їзду // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах. — Т. 1. 4 березня — 9 грудня 1917 р. — К., 1996. — С. 59.

Київська, Волинська, Подільська, Херсонська, Катеринославська, Харківська, Полтавська. Від цих губерній до УЦР делегувалося по чотири представники. За взятим за основу етнографічним критерієм, ці адмінодиниці в повному складі мали ввійти до складу національно-територіальної автономії України.

До другої категорії входили губернії, *«де є частини неукраїнські»*. Тобто ті, де більшість (абсолюту чи відносну) становили українці, але існували цілісні масиви, переважно в повітовому розрізі, у яких більшість становили інші етноси. Таких адмінодиниць було чотири: Чернігівська (українці не становили більшості в чотирьох північних повітах), Таврійська (у континентальній частині переважали українці, а в Криму — татари та росіяни), Холмська (значна кількість поляків), а також Кубанська область (значна кількість росіян). Від них до УЦР входило по три представники. Ці адмінодиниці (три губернії та область) теж бачилися в майбутньому складовою частиною України, але без неукраїнських повітів.

До третьої категорії входили губернії, *«де українці займали меншу частину»*. До цієї категорії було віднесено чотири адмінодиниці: Бессарабська, Чорноморська (кавказьке узбережжя Чорного моря) та Воронезька губернії, а також Область Війська Донського. Від них до УЦР мало увійти по два представники. Суміжні з іншою українською територією повіти, де українці становили більшість населення, мали увійти до складу України. У цих адмінодиницях українці становили хоч і меншу, але доволі значну частку населення.

До четвертої категорії були віднесені губернії, *«де є невелика частина українців»*. Таких губерній теж було означено чотири: Ставропольська, Курська, Мінська та Гродненська. Заселені українцями незначні частини цих адмінодиниць також бачилися у складі України.

Поряд із вимогами української національно-територіальної автономії УЦР позиціонувала себе як представниця усіх українців. В ухвалених на конгресі рішеннях було передбачене

ще й представництво від «колоній українських» — тобто місць, де українців було багато, але вони не становили цілісного масиву із вказаними вище територіями. Так, наприклад, *«від великих колоній українських — Москви та Петрограда»* — було передбачено по два представники, від менших українських колоній — по 1 представникові. Звичайно, ці «колонії» не вбачалися складовою частиною української національно-територіальної автономії, натомість було затверджено вимогу, щоб там «українському народові були забезпечені права меншості на таких же умовах, на яких на Україні забезпечуються права меншості неукраїнців»[1].

У травні до Петрограда відбула делегація Української Центральної Ради на чолі з Володимиром Винниченком, члени якої відстоювали ідею утворення автономної України. Її територіальне наповнення було обґрунтоване у складеній Грушевським та ухваленій УЦР декларації у справах Крайового комітету, яку делегація і пред'явила Тимчасовому уряду. У цьому документі територія автономної України визначалася в межах «губерній Київської, Подільської, Волинської, Чернігівської, Полтавської, Харківської, Катеринославської, Херсонської і Таврійської». Водночас наголошувалось, що «виділення неукраїнських частин із цих губерній і, навпаки, включення в склад української області українських частин із суміжних губерній, якими є Холмська, Гродненська, Мінська, Курська, Воронезька, Кубанська область та ін., надається Крайовій Раді, по узгодженню з Тимчасовим урядом та населенням цих територій»[2]. Цю територію і відстоювала українська делегація. Таким чином, у цій пропозиції було закріплено перелік 9 губерній, які визнавалися «українськими», та відзначено, що це не є остаточним розв'язанням територіального

[1] Матеріали Українського Національного з'їзду // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. — Т. 1. 4 березня — 9 грудня 1917 р. — К., 1996. — С. 59.

[2] Текст декларації у справі утворення Крайового комісаріату. // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. — Т. 1. — 4 березня — 9 грудня 1917 р. — К., 1996. — С. 86.

питання. Зосередження саме на 9 губерніях було викликане практичною необхідністю — потребою надати реальне адміністративне сприяння національно-культурному розвитку українців. Результатом такого звернення українська сторона не вбачала надання автономії у законодавчому порядку (діяла поширена тоді «мантра» про волю майбутніх Установчих зборів). Ішлося лише про ухвалення якогось документа з позитивним ставленням Тимчасового уряду до українських потреб.

Тимчасовий уряд відхилив пропозиції української сторони. Щоправда, відповідь була надана не відразу. Щоб зволікти час, була утворена урядова комісія на чолі із заступником міністра внутрішніх справ Дмитром Щепкіним. Її роботу згодом образно схарактеризував один із членів делегації УЦР Винниченко: «Виміряючи територію майбутньої автономії України, вони торкнулись Чорного моря, Одеси, Донецького району, Катеринославщини, Херсонщини, Харківщини. І тут від одної думки, від одної уяви, що донецький і херсонський вугіль, що катеринославське залізо, що харківська індустрія одніметься в них, вони до того захвилювались, що забули про свою професорську мантію, про свою науку, про високі Установчі збори, почали вимахували руками, розхристались і виявили всю суть свого руського гладкого, жадного націоналізму. О, ні, в такому розмірі вони нізащо не могли признати автономію. Київщину, Полтавщину, Поділля, ну, хай ще Волинь, ну, та й хай уже й Чернігівщину, це вони могли б ще признати українськими. Але Одеса з Чорним морем, з портом, з шляхом до знаменитих Дарданелл, до Європи? Але Харківщина, Таврія, Катеринославщина, Херсонщина? Та які ж вони українські? Це — Новоросія, а не Малоросія, не Україна. Там і населення в більшості не українське, то, словом, руський край. Бідні професори навіть науці своїй наплювали в лице й, як нетактовне цуценя, одшпурнули від себе ногою, коли вона підбігла до них зі своєю статистикою, з посвідченням Російської академії наук. Яка там, к лихій годині, Академія

наук, коли однімаються Дарданелли, вугіль, залізо, сіль? Руський буржуа батька рідного одшпурнув би ногою, коли б він перешкоджав йому тримати й не пускати ці багатства»[1].

Незабаром ситуація змінилася. 10 червня 1917 р. Українська Центральна Рада, заручившись підтримкою II Всеукраїнського військового з'їзду і виконуючи його волю, проголосила I Універсал, у якому було задекларовано намір запровадити автономію України явочним порядком. 15 червня було утворено Генеральний секретаріат, який мав стати крайовим урядом України. Зрозуміло, що перед початком його діяльності потрібно було вирішити питання про територію, на яку поширюється його влада.

Для вирішення питання до України прибула делегація Тимчасового уряду. За результатом перемовин Генеральний секретаріат було визнано крайовим урядом України. Але, як зауважує Олена Бойко, «урядова сторона переконала українську тимчасово не фіксувати в угоді кордони української території, визнавши за усною домовленістю предметом управління Генерального секретаріату територію дев'яти основних українських губерній — Волинської, Катеринославської, Київської, Подільської, Полтавської, Таврійської, Харківської, Херсонської та Чернігівської. Малодосвідчені українські політики легко погодилися на цю пропозицію, яка досить швидко обернулася для України негативними наслідками»[2].

Відсутність документально затвердженої території України використав уже новий склад Тимчасового уряду. Згідно з «Тимчасовою інструкцією Генеральному секретаріатові Тимчасового уряду на Україні» від 4 серпня, підвладними Генеральному секретаріатові визнавалися лише 5 губерній — Волинська, Подільська, Київська, Полтавська, Чернігівська (без чотирьох північних повітів — Суразького, Мглинсько-

---

[1] *Винниченко В. К.* Відродження нації. Частина I. — К., Відень, 1920 (препринт: К., 1990). — С. 167—168.

[2] *Бойко Олена.* Проблема визначення кордонів України в період Центральної Ради (1917—1918 рр.) // Український історичний журнал. — К.: «Дієз продукт», 2008. — Вип. 1, (№ 478). — С. 35.

го, Стародубського, Новозибковського)[1]. За великим рахунком, це були приблизно ті землі, з якими українська держава гетьмана Хмельницького увійшла до складу Російської держави 1654 р. Тобто Тимчасовий уряд уважав за можливе використовувати лише «історичний» критерій у визначенні меж української автономії, автоматично переносячи кордони України XVII ст. на XX ст. Етнічний склад населення цілковито ігнорувався. Взаємної згоди в питанні про територію, підпорядковану Генеральному секретаріату, не було досягнуто. Однак на конфронтацію з Тимчасовим урядом Генеральний секретаріат певний час не наважувався і спробував використати хоча б ту куцу автономію, яку отримав.

Після падіння Тимчасового уряду Центральна Рада проголосила 20 (7) листопада 1917 р. III Універсал. Кордони України в ньому були визначені так: «*До території Народньої Української Республіки належать землі, заселені в більшости Українцями: Київщина, Поділля, Волинь, Чернігівщина, Полтавщина, Харківщина, Катеринославщина, Херсонщина, Таврія (без Криму). Остаточне визначення границь Української Народньої Республіки, як щодо прилучення частин Курщини, Холмщини, Воронежчини, так і сумежних губерен і областей, де більшість населення українська, має бути встановлене по згоді організованої волі народів*»[2].

Таким чином, Центральна Рада ще раз підтвердила свою прихильність до етнографічного принципу у визначенні кордонів України. Такий підхід зумовив виключення зі складу УНР частини Таврійської губернії — півострова Крим, де українці становили меншість населення, і лише в двох повітах — Євпаторійському та Перекопському їх кількість трохи перевищувала 20 % і перевищувала частку росіян. У III Універсалі

[1] Тимчасова інструкція Генеральному секретаріатові Тимчасового уряду на Україні. // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. — Т. 1. — 4 березня — 9 грудня 1917 р. — К., 1996. — С. 214.

[2] Третій Універсал Української Центральної Ради. // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. — Т. 1. — 4 березня — 9 грудня 1917 р. — К., 1996. — С. 398—399.

нѐ згадувалася також і Кубанська область, де на той час утворився окремий крайовий уряд. Водночас українська влада наполягала на застосуванні такого ж критерію і до заселених переважно українцями частин «неукраїнських» ґуберній. Росія на той час вбачалася як федеративна республіка, у рамках якої здавалося можливим з'ясувати «організовану волю народів». Очікувана федералізація за етнічним критерієм дозволяла Центральній Раді не вимагати негайного об'єднання усіх українців лише в одній адміністративній одиниці. Але це виявилося ілюзією.

Етнографічний критерій визначення кордонів українських територій був використаний на переговорах представників УНР з Німеччиною та Австро-Угорщиною у Брест-Литовську. (нині м. Брест, Білорусь). Вимога надати Україні право брати участь у таких перемовинах (на той час — ще «майбутніх») окремою делегацією вперше була виголошена ще в резолюції Всеукраїнського конгресу у квітні 1917 р. і відтоді залишалася незмінною. Вона реалізувалася у процесі перемовин з Четверним союзом, на які УЦР відправила своє представництво. 12 січня 1918 р. (30 грудня 1917 р.) повноваження української делегації були визнані переговірними сторонами, в тому числі — вустами Льва Троцького — їх визнала радянська Росія[1].

Позиція української делегації на переговорах зміцнилася після проголошення IV Універсалом незалежності УНР. Слід відзначити, що проблема кордонів у цьому Універсалі не порушувалася, тому «за замовчуванням» ними вважалися визначені раніше 9 губерній. 9 лютого (27 січня) 1918 р. українська делегація підписала в Бресті мирний договір із Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією та Туреччиною. Таким чином Україна стала суб'єктом міжнародного права. Цим договором визначалися західні кордони України. Уже 3 березня 1918 мирний договір із цими країнами підписала радянська

[1] Інформація делегації Центральної Ради про визнання УНР на мирних переговорах в Бресті // Документи і матеріали у двох томах. — Т. 2. — 10 грудня 1917 — 29 квітня 1918 р. — Київ: Наукова думка. — 1997. — С. 82

Росія. За його умовами Росія мала визнати УНР, а кордони між двома державами мали визначитися в ході переговорів.

Після проголошення незалежності УНР зазнала певних змін і позиція українського керівництва щодо кордонів з Росією. Про виявлення «організованої волі народів» у таких умовах уже не могло йтися, оскільки воно було гіпотетично можливим лише в рамках єдиної держави. Натомість 6 березня 1918 р. Центральна Рада ухвалила закон про новий адміністративно-територіальний поділ України, яким і було продемонстровано її позиції в територіальному питанні. Згідно з цим законом уся Україна мала поділятися на 32 землі. При цьому зазначалося: «*Остаточним розмежуванням Української Народної Республіки з сусідніми державами число земель може бути змінено*»[1].

За цим законом, окрім території дев'яти «українських» губерній (Таврійська — без Криму), до складу України мала бути включена низка повітів із «великоросійських» Воронезької та Курської губерній. Мова йшла про Рильський, Суджанський, Грайворонський, Білгородський, Корочанський, Новооскільський та Путивльський повіти Курської губернії та Бирюченський, Богучарський, Валуйський, Острогозький повіти Воронезької губернії. Про приєднання до України українських етнічних земель на південному сході (Область Війська Донського та Кубань) у цьому законі не йшлося. Пояснення тут доволі просте: новий закон ухвалювався на тлі укладення Брестського мирного договору України й Росії та країнами Четверного союзу. Територію Воронезької та Курської губерній у УЦР вважали належними радянській Росії, і тому застосували етнографічний критерій у визначенні кордону з нею. Натомість землі на південний схід від «українських» губерній (Дон та Кубань) мали свої уряди, які не брали участі

[1] Закон Центральної Ради про адміністративно-територіальний поділ України, прийнятий Малою радою // Українська Центральна Рада. // Документи і матеріали у двох томах. — Т. 2. — 10 грудня 1917 — 29 квітня 1918 р. — Київ: Наукова думка. — 1997. — С. 181—182.

в перемовинах у Бресті, тому з ними про кордони потрібно було домовлятися окремо.

Історик Олена Бойко склала таблицю нового адміністративно-територіального поділу, яку ми наводимо далі. Зірочкою ми позначили в таблиці ті землі, території яких більшою чи меншою частиною мали складатися із повітів, які раніше перебували в складі Курської та Воронезької губерній[1].

Таблиця 1. **Адміністративно-територіальний поділ УНР за законом від 6 березня 1918 р.**

№ з/п	Назви земель	Території, що входять до складу земель	Адміністративні центри земель
1	2	3	4
1	Підляшшя		Берестя
2	Волинь	Володимирський, Ковельський, Луцький, частина Дубенського повітів	Луцьк
3	Погорина	Ровенський, Острозький, Заславський, Кременецький, південна частина Дубенського, західна частина Старокостянтинівського повітів	Ровно
4	Болохівська земля	Житомирський, Новоград-Волинський, частина Бердичівського, Літинського і Вінницького повітів	Житомир
5	Деревська земля	Радомишльський і Овруцький, Київський без південної частини, північна частина Ровенського, частина Мозирського повіту	Іскорость
6	Дреговицька земля		Мозир
7	Київ з околицею 20—30 км	Київ з околицею до Ірпеня і Стугни і за Дніпром приблизно на 20 верст	Київ
8	Поросся	Васильківський, Сквирський, Таращанський повіти, південна частина Київського і східна частина Бердичівського повітів	Біла Церква

[1] *Бойко О.* Проблема визначення кордонів України в період Центральної Ради (1917—1918 рр.) // Український історичний журнал. — К.: «Дієз продукт», 2008. — Вип. 1, (1478). — С. 42—43.

Продовження табл. 1

1	2	3	4
9	Черкащина	Черкаський, Канівський, Чигиринський, частина Звенигородського повіту	Черкаси
10	Побожжя	Уманський, Гайсинський повіт, частини Липовецького, Балтського і Єлизаветського повітів	Умань
11	Поділля	Кам'янецький, Проскурівський, Ушицький, Летичівський, більша частина Могилівського і Старокостянтинівського повітів	Кам'янець-Подільський
12	Брацлавщина	Вінницький, Брацлавський, частини Літинського, Липовецького, Могилівського і Ямпільського повітів	Вінниця
13	Подністров'я	Ольгопільський, Тираспільський, частини Ямпільського, Балтського та Ананьївського повітів	Могилів-Подільський
14	Помор'я	Одеський (крім західної частини), частини Ананьївського, Єлизаветградського і Херсонського повітів	Миколаїв
15	Одеса з околицею	Одеса в території до Дністровського лиману	Одеса
16	Низ	Більша частина Єлизаветградського, Олександрійського і частина Верхньодніпровського повітів	Єлизаветград
17	Січа	Катеринославський, частини Верхньодніпровського й Херсонського і прибережна смуга Новомосковського та Олександрівського повітів	Катеринослав
18	Запоріжжя	Мелітопольський і Бердянський повіти	Бердянськ
19	Нове Запоріжжя	Херсонський (без західної і східної частини), Дніпровський повіти	Херсон
20	Азовська земля	Маріупольський, Павлоградський і Олександрівський (без західної і східної частини) повіти	Маріуполь
21	Сіверщина	Мглинський, Суразький, Новозибківський, Стародубський та Новгород-Сіверський повіти	Стародуб

Продовження табл. 1

1	2	3	4
22	Чернігівщина	Чернігівський, Городянський, Остерський та Сосницький, частини Козелецького, Ніжинського і Борзенського (по лінії залізниці приблизно) повітів	Чернігів
23	Переяславщина	Переяславський, Прилуцький, Пирятинський, частини Козелецького, Ніжинського, Борзенського і Золотоніського повітів	Прилуки
24	Посем'я*	Кролевецький, Глухівський, Конотопський, Путивльський, частина Рильського повіту	Конотоп
25	Посулля	Роменський, Лохвицький, Гадяцький, частини Лубенського і Миргородського повітів	Ромни
26	Самара	Кременчуцький, Кобеляцький, Новомосковський, частини Золотоніського й Хорольського повітів	Кременчук
27	Полтавщина	Зіньківський, Полтавський, Костянтиноградський, частини Миргородського й Хорольського, Валківського, Охтирського та Богодухівського повітів	Полтава
28	Слобідщина*	Сумський, Лебединський, більша частина Охтирського й Богодухівського, Суджанський, Грайворонський повіти	Суми
29	Харків з околицями*	Харківський, частини Валківського і Білгородського повітів	Харків
30	Донеччина*	Зміївський, Ізюмський, Вовчанський, Куп'янський повіти, частини Корочанського та Білгородського повітів	Слов'янськ
31	Подоння*	Новооскільський, Бирюченський, Острогозький та Богучарський, частини Корочанського й Старобільського повітів	Острогозьк
32	Половецька земля	Старобільський, Слов'яносербський і Бахмутський повіти	Бахмут

Певний час після укладення Брестського мирного договору російська сторона спробувала погратися в «громадянську

війну» в Україні, стверджуючи, що військові загони під командуванням більшовика Володимира Антонова-Овсієнка їй не підпорядковані. Однак то була таємниця Полішинеля. Як зауважив 2 травня у розмові з Антоновим-Овсієнком відправлений Кремлем на перемовини з українсько-німецькою стороною Християн Раковський, «фронт по суті єдиний і формальне розділення, яке ми робимо, корисне для дипломатичної кореспонденції з німецьким урядом, для німецького штабу воно не має значення»[1]. Українсько-німецькі війська невпинно витискали росіян з міст та сіл України. Напрямок руху об'єднаних військ дає підстави стверджувати, що була поставлена мета долучити до єдиного державного цілого ті повіти, які були складовою частиною України на підставі закону від 6 березня 1918 р. Російська сторона намагалася цьому завадити. Приміром, ще за існування Центральної Ради в постанові СНК РСФРР від 17 квітня зазначалося: «Губернії: Курська, Орловська, Тульська, Воронезька, Область Війська Донського та Крим навіть за односторонньою заявою Київської ради, яка була відтворена та засвідчена в радіо германського уряду від 29 березня, входять до складу Російської Федеративної Радянської Республіки. З огляду на це на їх територію не повинні розповсюджуватися військові дії, які ведуть на Україні»[2].

Аналіз цього та низки інших рішень керівництва Росії дає підстави стверджувати, що Кремль реально побоювався подальшого наступу українсько-німецьких військ. У дипломатичних зусиллях він зробив ставку на межі України, окреслені III Універсалом. Тобто етнічний чинник визнавався лише в наявному на той час губернському розрізі. Підстави для таких аргументів надала згадана вище радіограма німецького МЗС від 29 березня 1918 р., у якій, зокрема, відзначалося, що до остаточного встановлення російсько-українського кордону

---

[1] *Антонов-Овсеенко В. А.* Записки о гражданской войне: В 3-х т. — М.: Высш. воен. ред. совет, 1924—1933. — 4 т. — Т. 2. — 1924. — С. 293.

[2] Декреты Советской власти (далі — ДСВ) — Т. II. 17 марта — 10 июля 1918 г. — М., 1959. — С. 123.

«Імператорський Німецький уряд вважає, що власне до України належать такі дев'ять губерній: Волинська, Подільська, Херсонська, Таврійська (без Криму), Київська, Полтавська, Чернігівська, Катеринославська і Харківська». Однак, використовуючи цей аргумент, у Москві воліли не згадувати, що в цій же радіограмі, текст якої опублікований поряд із відповіддю на неї, йшлося і про напрямок, у якому треба рухатися в розв'язанні територіального питання. Закінчувалася вона такими словами: «...сюди треба ще додати частини Холмської губернії, які відходять до України за мирним договором союзників з нею». Інакше кажучи, йшлося про втілення в життя етнографічного критерію і, відповідно, збільшення території України за рахунок населених переважно українцями повітів радянської Росії.

Підсумовуючи перебіг вирішення проблеми кордону між Україною та Росією у добу Центральної Ради, слід відзначити наполягання української сторони на етнографічному принципі, який і був покладений в основу визначення українсько-російського кордону як у III Універсалі, так і в законі від 6 березня 1918 р. Однак якщо в III Універсалі цей критерій було застосовано в губернському розрізі, то в законі від 6 березня 1918 р. — в повітовому. Окрім того, ухвалення закону від 6 березня по суті засвідчило відмову від намірів здійснити попереднє опитування в «неукраїнських» Курській та Воронезькій губерніях щодо визначення лінії кордону. Інакше бути й не могло, оскільки про опитування в умовах війни з Росією, та ще й на контрольованих нею територіях, говорити не доводилося.

Свого часу Тимчасовий уряд не погоджувався з етнографічним принципом. Більшовики формально його не заперечили, але вести перемовини з УНР не поспішали. Натомість вони здійснили спробу захопити Україну за допомогою створеної у грудні 1917 р. і підконтрольної їм «радянської УНР», про що йтиметься далі. Після гетьманського перевороту, що стався в Україні 29 квітня 1918 р., турбота про визначення кордону України з Росією лягла на плечі керівництва Української Держави.

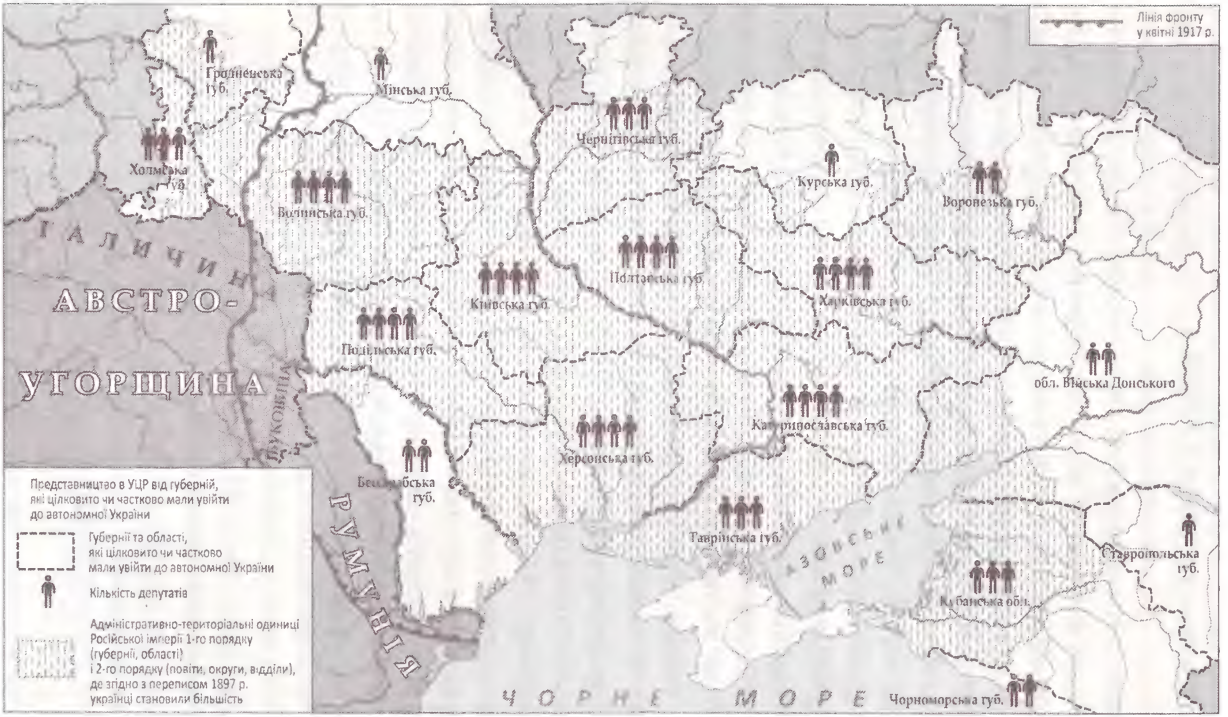

Проект автономної України, квітень 1917 р.

Доба Української Держави (квітень-грудень 1918 р.)

Невдовзі після приходу до влади гетьмана Павла Скоропадського активна фаза війни між Україною та Росією була припинена. Ініціатором такого кроку виступив Кремль, у якого вже не було змоги продовжувати гру в «громадянську війну» в Україні. Раковський у датованому 2 травня зверненні до Антонова-Овсієнка зауважував: «Ми дійшли останніх меж своїх можливостей. Боюся, що післязавтра, якщо наші загони, розбиті при Коренєво, будуть продовжувати відступ, Курськ буде зайнятий німцями. Те саме загрожує Севастополю, Воронежу та Ростову. [...] Необхідно запобігти, щоб німецька армія, втягнута нашими загонами, не рухалася далі»[1]. Виконуючи отримані настанови, Антонов-Овсієнко 4 травня віддав наказ підлеглим йому військам про припинення «військових дій проти німецько-гайдамацьких військ» та заявив про складання повноважень «Верховного головнокомандувача Південних республік». Того ж дня Кремль поширив цей документ своїми військовими та дипломатичними каналами, наполягаючи на тому, що «ліквідовано який би то не було привід для перенесення боротьби на територію Російської республіки»[2]. Після оприлюднення цих документів того ж дня у Коренєво між українсько-німецькою та російської стороною було укладено угоду про перемир'я. За її умовами військові дії на Курському фронті мали негайно припинитися. Встановлювалася нейтральна зона завширшки 10 км. З українсько-німецького боку ця зона мала йти по лінії Суджа — Любимівка — Коренєво і залізниці Коренєво — Рильськ[3]. Остаточно питання

[1] *Антонов-Овсеенко В. А.* Записки о гражданской войне: В 3-х т. — М.: Высш. воен. ред. совет, 1924 — 1933. — 4 т. Т. 2. — 1924. — С. 293.

[2] Гражданская война на Украине. 1918—1920. Сборник документов и материалов в 3-х т., 4-х кн. Редкол.: С. М. Короливский /отв. ред. / и др. К.: Наук. думка. — 1967. — Т. 1. — С. 134—135.

[3] Гражданская война на Украине. 1918—1920. Сборник документов и материалов в 3-х т., 4-х кн. Редкол.: С. М. Короливский /отв. ред. / и др. К.: Наук. думка. — 1967. — Т. 1. — С. 136.

про кордон між Російською Соціалістичною Федеративною Радянською Республікою (РСФРР) та Українською Державою мало вирішитися під час мирних переговорів.

Перше засідання переговірних сторін відбулося 23 травня 1918 р, останнє — 7 жовтня. Делеговані від РСФРР Християн Раковський та Дмитро Мануїльський затягували переговори. Російська сторона небезпідставно сподівалася на поразку Німеччини в Першій світовій війні, що дало б змогу відмовитися від умов Брестського мирного договору, а потім і від визнання незалежності України. Образно позицію російської сторони можна схарактеризувати рядками з уже згаданого звернення Раковського до Антонова-Овсієнка: «Нам потрібно ліквідувати справу з Україною, принаймні тимчасово, очікуючи сприятливіших історичних обставин»[1]. У такому руслі й діяла російська делегація.

Формально договору так і не було укладено. Однак фактична територія України була збільшена. Цей приріст Олена Бойко схарактеризувала так: «Порівняно з добою Центральної Ради на сході українська влада за гетьманату розповсюдилася на ряд нових територій: Путивльський, Суджанський, Грайворонський, Рильський, Білгородський, Корочанський, Новооскільський повіти Курської губернії, Валуйський повіт Воронезької губернії. На цих землях була створена українська адміністрація. Згідно з постановою Ради Міністрів від 14 серпня 1918 р. Путивльський та Рильський повіти увійшли до Чернігівської, решта — до Харківської губерній»[2].

Хоча практичного (у вигляді угоди між Україною і Росією) результату роботи комісії не було, наведені сторонами під час переговорів аргументи заслуговують на увагу. Російська сторона спробувала, говорячи сучасними термінами, «потролити» українську. Нічим іншим неможливо пояснити її проект

---

[1] *Антонов-Овсеенко В. А.* Записки о гражданской войне: В 3-х т. — М.: Высш. воен. ред. совет, 1924 — 1933. — 4 т. Т. 2. — 1924. — С. 293.

[2] Бойко Олена. Територія, кордони і адміністративно-територіальний поділ Української Держави гетьмана П. Скоропадського (1918) // Регіональна історія України. Зб. наук. ст. — 2009. — Вип. 3. — С. 223—224.

Українська Народна Республіка, весна 1918 р.

кордонів, за яким до Росії мали відійти 5 повітів Волині, 4 повіти Чернігівщини, а також українські частини Курщини, Воронежчини, Харківщини та Катеринославщини. Ця лінія відступала від української етнографічної межі на 125—200 верст. Оцінюючи російський проект, голова української політичної комісії Олександр Шульгин відзначав, що «в тому визначенні кордонів не малось на увазі ніякого принципу, яким би можна було виправдати ці кордони. З точки зору політичної, як і з точок зору етнографічної, стратегічної й економічної ці кордони є цілком безґрунтовні й безпринципні»[1].

Значно реальнішим аргументом російської сторони проти ретельного слідування етнографічному критерію був текст III Універсалу, у якому належними Україні проголошувалася 9 губерній (Таврійська — без Криму) та відзначалося, що подальше коригування мало здійснюватися з урахуванням «організованої волі народів». 22 червня 1918 р. між сторонами було досягнуто домовленості, що після укладення Договору між Україною і Росією та визначення на основі етнографічного принципу лінії кордону «в окремих зазначених в тім договірі спірних місцевостях, і в зазначений у тім же договорі термін обидві сторони згодні розпочати організоване і вільне запитання населення задля остаточного установлення державного кордону в тих місцевостях. Запитання повинно відбуватися під контролем змішаних україно-російських комісій після ратифікації договору і при умові увільнення спірних місцевостей від військ як одної, так і другої сторони»[2].

У дискусіях російська сторона раз по раз повторювала тезу про те, що Україна відокремилася від Росії, причому під «Росією» розумілася РСФРР, яка була утворена щойно внаслідок більшовицького перевороту. Голова української делегації Сергій Шелухін на засіданні комісії 24 серпня відповів на це

[1] Цит. за: Мирні переговори між Українською Державою та РСФСР. 1918 р.: Збірник документів і матеріалів. — Київ — Нью-Йорк — Філадельфія, 1999. — С. 15.

[2] Мирні переговори між Українською Державою та РСФСР. 1918 р.: Збірник документів і матеріалів. — Київ — Нью-Йорк — Філадельфія, 1999. — С. 305.

так: «Ви казали, що Україна одпала од Росії. Вибачайте, ви завжди посилаєтеся на третій Універсал. Яка шкода, що Ви не знаєте української мови. Якби ви його почитали, то ви б знали, що Україна хотіла, щоби Росія була федеративною республікою. Ви цього не визнали і пішли проти України війною. Значить, ви відпали від майбутньої федерації перші. Після цього Україна оголосила себе самостійною державою. Вам треба зватися не Росією». Цю ж тезу Шелухін повторив на засіданні комісії від 26 вересня: «Московська держава, що зве себе Російською, Українською Державою не володіла ніколи. Я вам про се вже казав». Спираючись на Брестський мирний договір як ознаку міжнародного визнання, він зазначив: «Ми раніше були суверенні, ніж ви»[1].

Таким чином, представниками Української Держави губернські межі за III Універсалом не розглядалися як висхідна точка для перемовин, оскільки саме радянська Росія першою завдала удару по декларованій там федерації державних об'єднань на терені колишньої Російської імперії. Такий підхід дав змогу де-факто поширити українську адміністрацію на кілька повітів Курщини і один Воронежчини. Однак відсутність формальної угоди, яка б ці зміни закріпила, дозволила згодом Москві без особливих проблем відібрати ці повіти вже в радянської України.

Одночасно з переговорами щодо кордонів з РСФРР український уряд розпочав перемовини щодо кордонів Української Держави з урядом Всевеликого Війська Донського. Висхідним пунктом українських позицій у них був той самий етнографічний принцип. Але в цьому випадку уряд Української Держави пішов на поступки. Бажаючи мати спільника в боротьбі з більшовизмом, він, незважаючи на наявність у Донській області значної кількості українських етнографічних земель, погодився на те, щоб кордоном між державами стала дореволюційна межа Донської області з Харківською та Катеринославською

[1] Мирні переговори між Українською Державою та РСФСР. 1918 р.: Збірник документів і матеріалів. — Київ — Нью-Йорк — Філадельфія, 1999. — С. 209, 247.

губерніями з невеликим відступом на користь України в районі Маріуполя[1].

Інші труднощі виникли у відносинах із Кубанню, з якою Українська Держава не мала спільного кордону. 28 травня 1918 р. до Києва прибула делегація Кубанської Ради на чолі Миколою Рябоволом. Як свідчив міністр закордонних справ гетьманського уряду Дмитро Дорошенко, під час переговорів між Скоропадським і Рябоволом була укладена таємна угода про возз'єднання України і Кубані. Однак утілити її в життя не вдалося. 23 серпня 1918 р. у Новочеркаську голова Кубанського уряду Лука Бич підписав договір про союз із Добровольчою армією, керівництво якої принципово не визнавало за Україною жодних державних прав. Втім, зв'язки Кубані та України не переривалися. У жовтні 1918 р. до Києва прибула надзвичайна місія Кубанської Ради на чолі з В'ячеславом Ткачовим. Одне з її завдань полягало в з'ясуванні обставин, за яких могло відбутися об'єднання. Проте повалення гетьманської влади завадило реалізувати ці плани.

Складними були взаємовідносини з Кримом. Оскільки в III Універсалі Центральної Ради Крим не був зазначений як територія України, німецький уряд створив крайовий уряд на чолі з генералом Сулейманом Сулькевичем, що взяв курс на побудову незалежної держави, а в майбутньому — на об'єднання з небільшовицькою Росією. Скоропадський, однак, вважав, що Крим має бути приєднаним до Української Держави на засадах автономного краю. Не знайшовши взаєморозуміння з Сулькевичем, він оголосив економічну блокаду півострова. Сулькевич капітулював і вислав до Києва делегацію для обговорення умов приєднання Криму до Української Держави. Наприкінці вересня 1918 р. умови були узгоджені, але скидання влади гетьмана завадило включенню Криму до складу України[2].

---

[1] *Боєчко В., Ганжа О., Захарчук Б.* Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. — К., 1994. — С. 31.

[2] *Боєчко В., Ганжа О., Захарчук Б.* Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. — К., 1994. — С. 31. — С. 34.

Хоча владу в Україні після скидання гетьманату здобула Директорія УНР, говорити про її кордон з Росією не доводиться, оскільки відновилися воєнні дії з боку РСФРР. Надалі українська державність із визначеними кордонами збереглася лише в совітській[1] формі.

Перші ради: радянська УНР та Донкривбас (грудень 1917 — квітень 1918 р.)

У період діяльності Тимчасового уряду керівники більшовиків нерідко ставали на захист національно-культурних прав українців і навіть української автономії, але про її територіальне наповнення відкрито не говорили. Проте фактично на час захоплення влади в Петрограді позиція ЦК РСДРП(б) у питанні про кордони була тотожною з підходами Тимчасового уряду. Відповідно територія України бачилася в межах п'яти губерній — Київської, Волинської, Подільської, Полтавської і Чернігівської (без північних повітів). Саме ці території й охоплювала восени 1917 р. обласна організація РСДРП(б) Південно-Західного краю[2]. Однак необхідність боротьби з Центральною Радою змусила більшовиків змінити своє ставлення до цієї проблеми і фактично визнати кордони України у визначених III Універсалом межах.

Сподіваючись опанувати Україну, 30 (17) листопада 1917 р. Йосип Сталін (керівник Наркомату в справах національностей радянської Росії) наполягав на тому, що Київський обласний комітет РСДРП(б) повинен стати ініціатором скликання Всеукраїнського з'їзду рад, причому за справу повинні взятися

[1] Назва цих органів влади походить від російського слова «советы», а не українського «ради». В Україні існувала Центральна Рада, яка була конкурентом совітів. Тому термінологічно правильніше було б вживати термін «совітський». Принаймні для 1917—1919 р., коли такою була навіть україномовна самоназва цих органів у повсякденному вжитку, в тому числі в україномовних публікаціях більшовиків. Однак з огляду на усталену звичку сучасного читача у праці замість понять «совіти», «совітський» вживаються терміни «ради», «радянський» тощо.

[2] *Волін М.* Історія КП(б)У в стислому нарисі. — Харків, 1931. — С. 70—71.

«кияни, одесці, харківці, катеринославці й ін.»[1], тобто йшлося про всі 9 губерній. Незабаром вже навіть у внутрішньому листуванні керівництва радянської Росії зі своєю делегацією на Брестських переговорах (кінець грудня 1917 р.) Харківщина, Катеринославщина і, зокрема, Донбас, як і південь України з усіма чорноморськими портами неодноразово означалися як територія України[2]. Це вочевидь заперечує поширені в російській пропаганді міфи про те, що південний схід України і, зокрема Донбас, був у якийсь спосіб їй «подарований» під час буремних подій 1918—1920-х рр. більшовицькими вождями — чи то Леніним, чи то Сталіним.

Спроба більшовиків захопити владу на скликаному в Києві в грудні 1917 р. Всеукраїнському з'їзді рад зірвалася. Тоді вони пішли іншим шляхом: пробільшовицькі депутати цього з'їзду виїхали до Харкова та приєдналися до обласного з'їзду рад Донецько-Криворізького басейну, який там саме відбувався. Новий з'їзд був проголошений Всеукраїнським, на ньому було обрано Центральний виконавчий комітет рад Української (радянської) народної республіки, який 30 (17) грудня 1917 р. утворив уряд — Народний секретаріат. Цей уряд, як зауважував у квітні 1918 р. його голова Микола Скрипник, від початку свого існування ставив за мету за свою мету об'єднати «для боротьби з Центральною Радою трудящих усіх територій, на які претендує Центральна Рада»[3].

Цікава деталь: до 15 березня, коли ЦК РКП(б) вирішив створити окреме адміністративне утворення в Криму[4], керівництво радянської УНР розглядало півострів як складову частину України. Таке ставлення простежується в низці

---

[1] Переговори по прямому дроту представника ЦК УСДРП М. Порша та члена Київського обласного комітету РСДРП(б) С. Бакинського з представником Раднаркому Росії Й. Сталіним. // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. — Т. 1. 4 березня — 9 грудня 1917 р. — Київ, 1996. — С. 458.

[2] РГАСПИ. — Ф.558. — Оп. 1. — Спр. 3282 — Арк. 1 зв.; Там само. — Спр. 83. — Арк. 1.

[3] Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 57. — Оп. 2. — Спр. 170. — Арк. 8.

[4] Большевистские организации Украины в период установления и укреплении Советской власти (ноябрь 1917 — апрель 1918). Сб док. и мат. — К., 1962. — С. 66.

Українська держава, літо 1918 р.

тогочасних рішень радянської УНР. Зокрема, у постанові Народного секретаріату від 7 березня йшлося про «Україну в кордонах III і IV Універсалів, тобто в тому числі й ті частини України, які складають Донську, Донецьку, Кримську та Одеську Радянські Республіки»[1].

Майже відразу після укладення Україною мирного договору з країнами Четверного союзу поряд з радянською УНР 12 лютого (30 січня) 1918 р. у Харкові була проголошена Донецько-Криворізька республіка (ДКР) (іноді — просто «Донецька»). Говорити про яку-небудь її територію неможливо, оскільки фактично в кожному радянському регіоні влада належала місцевим радам, які нікому не підкорялися. Тобто, кажучи про «територію ДКР», слід розуміти, що йдеться лише про бачення кордонів керівництвом цього утворення. Про реальний контроль над цією територією чи хоча б умовне визнання таких зазіхань якою-небудь іншою стороною мова не йшла. Керівництво ДКР претендувало на такі території: «Західні кордони Харківської і Катеринославської губ., включаючи залізничну частину Криворіжжя Херсонської губ. та повіти Таврійської до перешийка — завжди були і будуть західними кордонами нашої республіки. Азовське море до Таганрогу і кордони вугільних округів Донської області по лінії залізниці Ростов — Воронеж до станції Ліхая, західні межі Воронезької і південні Курської губерній замикають кордони нашої республіки»[2].

Таким чином, окрім українських губерній керівництво ДКР збиралося включити до свого складу ще й частину Області Війська Донського. І це цілком закономірно, якщо взяти до

[1] Декларація Центрального виконавчого комітету рад України із закликом утворити військово-політичний союз радянських республік півдня Росії. 7 березня 1918 р. // Документи трагічної історії України (1917—1927). /ред.-упорядник П. П. Бачинський. — К., 1999. — С. 63.

[2] Против правительства Центральной Рады. «По всем линиям и радио Москва, Киев, Симферополь, Берлин, Вена, Париж, Лондон и всем, всем, всем...» // Матеріяли та документи про Донецько-Криворізьку республіку. / Літопис революції. — 1928. — № 3. — С. 277—278. Уперше надруковано в газеті «Донецкий Пролетарий» від 7 квітня 1918 р.

уваги той факт, що в основу вказаних територіальних фантазій було покладено економічний чинник при повній відмові від етнічного. Інакше кажучи, ця «республіка» не мала національного коріння. Ось, наприклад, слова Віктора Філова, одного з найбільш затятих апологетів ДКР та одного з її керівників: «Виділення Донецького та Криворізького басейнів в автономну одиницю — Донецьку Республіку Рад знаменувало собою торжество економічного принципу федерації на противагу принципу національному». Причому в цій же статті він зазначає, що наміри включити ДКР на правах автономії до складу радянської України були по суті спробою знайти компроміс між національним і економічним критеріями[1]. Інакше кажучи, Філов, по суті, визнавав, що якби в основу виділення регіонів брався національний критерій, що його незабаром Кремль визнав як єдино можливий у федерації, то не лише про виокремлення Донкривбасу, а й навіть про його автономію у складі України не мало б ітися. Переважання українців в умовній ДКР не заперечувалося й іншими керівниками ДКР. Цей критерій просто не брався до уваги. Формально керівники ДКР свої підходи обґрунтовували «марксистським» світобаченням: мовляв, час національних держав минув.

Більшовицький центр трактував марксизм інакше. Загальною була настанова на централізацію. Якщо через обставини там і погоджувалися на відокремлення, «федерування» чи автономію якоїсь частини колишньої Російської імперії, то за критерій такого відособлення визнавався лише національний чинник. У зверненні контрольованого більшовиками III Всеросійського з'їзду рад від 28 (15) січня відзначалося: «Всеросійський з'їзд рад робітничих, солдатських і селянських депутатів вітає і всіляко схвалює національну політику Уряду Народних Комісарів, спрямовану на впровадження в життя принципу самовизначення народів, що розуміється

[1] *Филов В.* Кого судить? // Матеріяли та документи про Донецько-Криворізьку республіку. / Літопис революції. —1928. — № 3. — С. 279—280. Уперше надруковано в газеті «Донецкий Пролетарий» від 2 квітня 1918 р.

в дусі самовизначення трудових мас усіх народностей Росії»[1]. Уявлюваний результат такого відособлення відобразився у відповідній резолюції з'їзду: «Російська Соціалістична Радянська Республіка утворюється на основі добровільного союзу народів Росії як федерація радянських республік цих народів»[2].

Цікаво, що складовою частиною цієї федерації на з'їзді вбачалася не лише Україна, а й Фінляндія. У заключному слові на III Всеросійському з'їзді рад Володимир Ленін зауважував: «Ми бачимо, що наші ідеї перемогли в Фінляндії, на Україні [...] найвеличніший результат очевидний — перемога революції і об'єднання переможців з нами в одну могутню революційну федерацію»[3].

На перший погляд, згадана вище резолюція вказувала на те, що федерування чи автономія мають відбуватися саме на національній основі. Але таке розуміння федерації не було єдиним. Адже в тексті документа містилися ще й вказівки на незаперечні повноваження місцевих рад, вказувалося, що центральною владою «не повинні бути порушуваними права окремих областей, що вступили у федерацію». Не додали чіткості й слова Сталіна про те, що «запропонована резолюція не є законом, а лише окреслює загальні засади майбутньої конституції Російської Федеративної Республіки»[4]. Інакше кажучи, суб'єкти федерації потрібно було ще створювати, а принципи створення не були чітко

[1] Обращение, приятое 3-м Всероссийским съездом в национальных делах // Третий Всероссийский съезд советов рабочих, солдатских и крестьянских депутатов / Рос. социал.-демократ. рабочая партия. — Петербург, 1918. — С. 94. Слово «козачих» до назви з'їзду було додане пізніше, під час роботи з'їзду.

[2] Про федеральні установи Російської Республіки // Історія Радянської Конституції в декретах і постановах Радянського уряду 1917—1936. — К.: Радянське будівництво і право, 1937. — С. 59.

[3] Заключне слово В. Леніна перед закриттям з'їзду// Третий Всероссийский съезд советов рабочих, солдатских и крестьянских депутатов / Рос. социал.-демократ. рабочая партия. — Петербург, 1918. — С. 89.

[4] Заключне слово Й. Сталіна при обговоренні проекту постанови «Про федеральні установи Російської Республіки» // Третий Всероссийский съезд советов рабочих, солдатских и крестьянских депутатов / Рос. социал.-демократ. рабочая партия. — Петербург, 1918. — С. 78.

визначені. Власне, внаслідок такої невизначеності й стало можливим утворення ДКР.

Але Донкривбасом при такій нечіткості справа обмежитися не могла. Зокрема, постало питання утворення Московської області як суб'єкта федерації. Такі наміри були рішуче заперечені більшовицьким центром, який «економічний» принцип федерування категорично не сприймав. Ось як наприкінці березня 1918 р. цю ситуацію схарактеризував член Наркомату колегії внутрішніх справ радянської Росії Мартин Лацис: «Згідно з постановою III Всеросійського з'їзду рад Росія визнана Федеративною Радянською Республікою. Це згідно з постановою. Насправді ні під час з'їзду, ні тепер хоч якось ясно ця форма управління не склалася. Кожен тлумачить справу так, як йому заманеться, оскільки з'їзд не дав конкретних вказівок. І ось тепер справа доходить до абсурду. Вкажу на приклад Московської області. Ця область, за планом організаторів, сама складає федерацію 14 губернських рад. Кожна губернія має свій радянський уряд — Раду народних комісарів. А сама Московська область входить до складу Російської Федеративної Радянської Республіки. Виходить федерація — федерацій. Якщо ми до цього додаємо довільність об'єднання цих 14 губерній, то отримаємо абсурд федералізму»[1].

ДКР як суб'єкт федерації мав такі самі перспективи, як і Московська область. Але, незважаючи на несприйняття пропагованого «донкривбасівцями» економічного федералізму, ленінський Раднарком, сподіваючись, що розпочатий наступ Німеччини не зачепить сходу України, у лютому — на початку березня 1918 р. не давав беззаперечних вказівок щодо території радянської України. У своїй праворті з територіального питання були переконані як представники радянської УНР, так і керівництво ДКР.

---

[1] *Лацис М. (Судрабс Я. Ф.)* Абсурд федерализма // Несостоявшийся юбилей. Почему СССР не отпраздновал своего 70-летия? /Сост.: А. П. Ненароков (руководитель), В. А. Горный, Л. Н. Доброхотов, А. И. Кожокина, А. Д. Котыхов, А. И. Ушаков. — М.: ТЕРРА, 1992. — С. 73.

Ситуація змінилася після укладення Брестського мирного договору. Однією з його умов було виведення російських військ з території України та укладення миру з УНР. Гра в окрему ДКР втратила сенс і могла завадити Кремлю. ЦК РКП(б) на засіданні від 15 березня 1918 р. дав чітку директиву: Донецько-Криворізький басейн входить до складу України[1]. Це рішення за участі голови уряду ДКР Артема (Федора Сергєєва) було затверджено на II Всеукраїнському з'їзді рад у Катеринославі (17—19 березня 1918 р.). Тоді ж була проголошена й незалежність радянської України[2]. Незабаром після цього радянська влада на території України була остаточно ліквідована.

Примара реальної федералізації лякала керівництво РКП(б). Надалі воно рішуче клало край будь-яким спробам втілення в життя економічної регіоналізації, адже це суперечило централізаторській суті більшовицького режиму. Формальні підстави для таких спроб були ліквідовані з ухваленням Конституції радянської Росії у липні 1918 р. Зокрема, стаття 2 цього документа звучала так: «Російська Радянська Республіка засновується на вільному союзі вільних націй, як федерація радянських національних Республік»[3].

Поширене в публіцистиці твердження про те, що ДКР було ліквідоване начебто рішенням Ради праці та оборони РСФРР від 17 лютого 1919 р. не має реальних підстав. Та резолюція звучала так: «Прохати тов. Сталіна через бюро ЦК провести знищення Кривдонбаса»[4]. «Бюро ЦК», тобто оргбюро ЦК РКП(б), займалося партійними та кадровими справами і його рішення аж ніяк не могли щось безпосередньо змінити в державному будівництві. Та й поняття «прохання» і «постанова»

---

[1] Большевистские организации Украины в период установления и укреплении Советской власти (ноябрь 1917 — апрель 1918). Сб док. и мат. — К., 1962. — С. 66.

[2] Про державний устрій // Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР. — Т. 1. — 1917—1941. — С. 76—77.

[3] Конституция (Основной закон) Российской Социалистической Федеративной Советской Республики. Опубликована в № 151 «Известий Всерос. Центр. Исполн. Комитета» от 19 июля 1918 г. — М.: Издательство ВЦИК, 1918. — Ст. 2. — С. 5.

[4] Ленинский сборник. — Т. XXXIV. — С. 102.

чи «резолюція» (тобто законодавчий акт), м'яко кажучи, далеко не тотожні. Для порівняння: того ж дня було ухвалено рішення «прохати ЦК розробити директиву для знищення Наркомату шляхів сполучення України» [1]. Таким і мав бути перший крок до втілення відповідного рішення в життя: спочатку розроблялася директива, яка обговорювалася і схвалювалася партійними органами і лише потім затверджувалася радянськими. А тепер факт: ліквідовано Наркомат шляхів сполучення було лише 15 серпня 1919 р., і то насамперед через масове скорочення усіх радянських організацій у Києві.

Загалом, аби щось «ліквідувати», його потрібно «мати». Не існує жодного факту, що свідчив би про існування чи хоча б проголошення ДКР після другого опанування більшовиками України. Такого, приміром, як створення наприкінці 1918 р. ТРСУУ (див. нижче), де низку ключових посад обіймали колишні керівники ДКР. Це, звичайно, не означає, не існувало ідеї поновлення ДКР. Відповіддю на такі наміри й були слова з адресованої представнику України Ізраїлю Кулику в Курськ телеграми Сталіна, датованої 22 грудня 1918 р.: «Жодного Кривдонбасу не буде і не має бути. Час кинути займатися дурницями»[2]. Таким чином, питання ДКР було зняте ще навесні 1918 р. саме через позанаціональний характер такого об'єднання.

Другий прихід більшовиків (грудень 1918 — серпень 1919 р.)

13 листопада 1918 р., після того як Німеччина визнала поразку в Першій світовій війні й там відбулася революція, Всеросійський Центральний Виконавчий Комітет (ВЦВК) видав постанову про анулювання Брест-Литовського мирного до-

[1] Ленинский сборник. — Т. XXXIV — С. 102.

[2] Российский государственный архив социально-политической истории (далее РГАСПИ). — Ф. 558. — Оп. 1. — Спр. 463. — Арк. 1.

говору. У ній, зокрема, наголошувалося, що «зобов'язання, які стосуються сплати контрибуції або територіальних поступок, оголошуються недійсними». Разом із ним зазначалося: «За основу справжнього миру між народами можуть слугувати лише ті принципи, котрі відповідають братерським відносинам між трудящими всіх країн та націй і які були проголошені Жовтневою революцією і відстоювалися російською делегацією в Бресті. Усі окуповані області Росії будуть очищені. Право на самовизначення повною мірою буде визнано трудящими націй усіх народів»[1]. Зазначимо, що в цій постанові знову акцентувалася увага на праві націй на самовизначення, яке на той час уже не було популярним серед більшовиків щодо України.

Початок повстання проти гетьмана Скоропадського під проводом Директорії засвідчив, що Українська Держава, незважаючи на її пропоміщицький характер, не знищила національної складової революції, як це здавалося спочатку. Більшовицьке керівництво знову вирішило використати національний чинник із користю для себе. Кремль погодився на те, щоб формально боротьбу за панування над Україною очолив Тимчасовий робітничо-селянський уряд України (ТРСУУ), який з дозволу Кремля було створено 28 листопада 1918 р. у вагончику на залізничному вокзалі Курська. Це рішення і слід вважати початком «других рад». Згодом ТРСУУ було реорганізовано в Раду народних комісарів (РНК) УСРР.

На першому ж засіданні новоствореного уряду було вирішено, що він буде перебувати в Суджі. Рішення було цілком логічне: український уряд мав базуватися на території України. Керуючись цим же принципом, ТРСУУ 27 грудня 1918 р. ухвалив рішення про переїзд до Білгорода[2]. Щоправда, там уряд не затримався — завдяки сприятливим обставинам,

---

[1] Постановление ВЦИК об аннулировании Брест-Литовского договора. 13 ноября 1918 г. // Документы внешней политики СССР. — М., 1959. — Т. 1. — С. 565.

[2] Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 14. — Арк. 7, 9.

в тому числі й допомозі німецького гарнізону, вже 3 січня 1919 р. більшовики опанували Харків і уряд перемістився до цього міста.

Ще 11 грудня 1918 р., тобто під час перебування у Суджі, на засідання уряду було винесено питання про кордони. Однак його було знято з порядку денного «до визнання Тимчасового робітничо-селянського уряду України Радою народних комісарів РСФРР»[1]. Про те, що такої формальності український уряд справді потребував, але не отримав, свідчить мотиваційна частина однієї із телеграм до Леніна від 21 січня 1919 р.: *«З огляду на те, що Українська Соціалістична Радянська Республіка ще не визнана Росією…»*[2] Незважаючи на відсутність такого визнання, уряд радянської України одразу після свого утворення формально позиціонував УСРР як окрему державу.

Оскільки у вирішенні питання про кордони керівники радянської України завжди відштовхувалися від позиції українських національних урядів, владу яких вони і поборювали, то цілком логічно, що всі вказані вище «нові території» вони вважали українськими, а тому «своїми». Про те, що такий погляд був серед урядовців УСРР загальноприйнятим, свідчить, зокрема, текст звичайного поточного документа — рішення особливої комісії при Комісаріаті фінансів, яке було заслухане на засіданні РНК УСРР 3 березня 1919 р. У ньому йшлося про клопотання виконкому Валуйського повітового з'їзду рад з проханням надати фінансування за листопад 1918 р. освітянам повіту. Мотиваційна частина згоди на таке фінансування з боку УСРР виглядала так: *«З огляду на те, що Валуйський повіт постановою гетьманського уряду був віднесений до території України і нова постанова з цього приводу радянського українського уряду, за якою Валуйський повіт визнаний таким, що відійшов Російській Радянській Республіці /Воронезька губ./ була ухвалена лише 10 лютого…»*[3]

---

[1] ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 14. — Арк. 5.
[2] ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 14. — Арк. 54.
[3] ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 18. — Арк. 12.

Подібне клопотання викладачів Білгородського духовного училища залишили без задоволення лише через те, що їхня праця «не відповідає основним принципам радянської влади»[1], а не тому, що училище перебувало в Білгороді.

Саме Білгородський повіт став тим каменем спотикання, який актуалізував територіальну суперечку на початку січня 1919 р. Радянська Росія після опанування більшовиками Харкова не поспішала віддати Україні вказаний повіт, який українські урядовці вважали своїм. Це спричинило ухвалення 13 січня (опубліковано 16 січня) спеціальної постанови ТРСУУ, в якій наголошувалося: «*З огляду на природне тяжіння Білгородського повіту до Харківської губернії, Тимчасовий робітничо-селянський уряд України постановив: Згідно з клопотанням Білгородського ревкому приєднати Білгородський повіт до складу Харківщини*»[2]. Втім, ця постанова була з боку УСРР швидше нагадуванням про «справжній» (в уяві уряду) стан речей, а не формальним перепідпорядкуванням цієї території. Щодо інших повітів, що стали українськими за гетьманату, таких гучних нагадувань не лунало.

Це рішення українського уряду викликало негативну реакцію керівництва Курської губернії, до складу якої Білгородський повіт входив до революції. 27 січня питання про кордони з Росією знову розглядалося на засіданні українського уряду. Приводом для нього, окрім питання Білгородського повіту, стали спроби Орловського військового комісара підпорядкувати собі у військовому відношенні Чернігівську губернію та питання про Грайворонський повіт. Було ухвалено рішення: «*Унаслідок заплутаності питання подати запит через т. Чичеріна до Раднаркому РСФРР про включення Білгородського та Грайворонського повітів до складу Харківської губернії і передачу всіх повітів Чернігів-*

[1] ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 18. — Арк. 12.

[2] Про приєднання Білгородського повіту до Харківщини // Збірник узаконень та роспоряджень робітничо-селянського уряду України за 1919 р. — Ст. 27.

ської губернії (до складу України. — *Авт.*) *як тимчасовий кордон*»[1].

До отримання чіткої директиви з Кремля керівництво УСРР вважало названі повіти частиною УСРР. Про згоду між сторонами говорити не доводилося, тривало жорстке протистояння. Так, 22 січня 1919 р. курський губернський чрезвичком (термін походить від російського ЧК — «Чрезвычайная Комиссия». — *Авт.*) надіслав до українського уряду телеграму такого змісту: «*Згідно з постановою ЦВК Рад повіти, що звільняються, підпорядковуються своєму губернському центру* (така постанова була опублікована в московських «Известиях» 12 січня — *Авт.*). *Відповідно повіти Курської губернії, які звільняються, підпорядковуються Курську, а не Харкову. Прошу вас негайно зробити розпорядження* **Білгородській, Путивльській, Грайворонській та іншим повітовим ЧК** (виділення наше. — *Авт.*) *Курської губернії, які до цього часу підпорядковувалися українському уряду, про те, що вони підпорядковуються Курську, а не Харкову. Про здійснені вами заходи прошу повідомити Курський Чрезвичком*»[2]. Інакше кажучи, як названі в телеграмі, так і деякі інші повітові ЧК на той час підпорядковувалися Харкову.

Це звернення було розглянуто в Харкові 29 січня і результату не мало. 29 січня та 2 лютого 1919 р. у надісланих з українського центру на місця телеграмах вказувалося на те, що Грайворонський повіт перебуває у складі України. За день розгляду цього звернення завідувач відділу внутрішніх справ Василь Аверін у відповідь на запит поштового відомства зазначав: «*Грайворон, Білгород і Ворожба належать Харківській губернії*»[3].

31 січня телеграма подібного змісту була направлена з Білгородського повітового ревкому до Курська. У ній відзначалося: «*Унаслідок телеграми сповіщаю, що Білгородський*

---

[1] ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 15. — Арк. 26.
[2] ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 47. — Арк. 12.
[3] ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 47. — Арк. 5.

повіт, відповідно до постанови робітничо-селянського уряду України, входить до Харківської губернії. Дивуюся вашій непоінформованості»[1].

Таким чином, український уряд бажав *залишити* (а не забрати в РСФРР) ці повіти у своєму складі. Оскільки ж у Росії з цим не погоджувалися, то в Харкові вирішили, що питання кордонів між радянськими республіками має бути вирішеним на конференції усіх існуючих на той час таких республік (Росії, Естонії, Литви, Латвії, Білорусії, України), принципова згода на проведення, судячи із офіційного листування, була досягнута.

Урядовці з УСРР Георгій П'ятаков та Яків Дробніс, які в той час перебували в Москві, отримали з Харкова таку телеграму: «*Постановою Тимчасового уряду від 31 січня ви делеговані на конференцію радянських республік, котра повинна зібратися найближчими днями в Москві для визначення кордонів між радянськими республіками*»[2]. 2 лютого в телеграмі до голови Всеросійського ЦВК Якова Свердлова Раковський відзначав: «*П'ятаков і Дробніс є одночасно представниками і центрального Українського комітету* (тобто ЦК КП(б)У), *й уряду. Вважайте мою заяву підтвердженням їхніх повноважень*»[3].

До ухвалення відповідних рішень на конференції українська сторона збиралася залишити спірні повіти за собою. Про це, зокрема, свідчить телеграма керівника справ Мойсея Грановського до Грайворона: «*До вирішення питання про Грайворонський повіт на з'їзді окраїнних республік найближчим часом ваш повіт підпорядковується Харківському губвиконкому*»[4].

Однак така конференція не відбулася. Натомість керівництво України отримало пряму вказівку Кремля відмовитися від названих повітів. З огляду на те, що, як наприкінці січня вказував Раковський, «*Тимчасовий робітничо-селянський уряд*

---

[1] ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 47. — Арк. 12.
[2] ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 47. — Арк. 16.
[3] ЦДАГО України. — Ф. 57. — Оп. 2. — Спр. 304. — Арк. 1.
[4] ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 47. — Арк. 21.

створено постановою ЦК РКП, є його органом і здійснює усі його розпорядження та накази безумовно»[1], можливість відмови виконати пряме розпорядження Кремля в очолюваному ним уряді навіть не розглядалася. Зрозуміло, що думки представників тих повітів теж ніхто не питав.

7 лютого 1919 р. була затверджена постанова РНК УСРР «Про адміністративне управління на території прифронтової смуги України»[2]. Хоча вона лише дублювала відповідне рішення Всеросійського ЦВК від 12 січня, але відтепер і для українського керівництва термін «губернський поділ» став ідентичним поняттю «дореволюційний губернський поділ». Про це, зокрема, свідчить телеграфне повідомлення Грановського до Москви, Курська, Білгорода та Грайворона: «На засіданні 7 лютого Тимчасовий робітничо-селянський уряд постановив: вважати Білгородський і Грайворонський повіти такими, що входять до складу Курської губернії»[3]. Після цього керівництво радянської України вже не називало українськими ті повіти, які до революції не належали до дев'яти «українських» губерній.

Формально, однак, питання ще не було вирішено остаточно. 14 лютого український уряд делегував Мальцева та Іванова до Москви для офіційного розгляду питання в українсько-російській комісії при наркоматі закордонних справ РСФРР. Саме до такого рівня була знижена запланована спочатку чи то конференція, чи то з'їзд представників усіх радянських республік. Щоправда, у внутрішньому українському листуванні цю нараду продовжували іменувати «з'їздом окраїнних республік» ще навіть 26 лютого[4]. Перед Івановим та Мальцевим було поставлено завдання відстоювати передавання

---

[1] Цит. за: *Кульчицький. С. В.* Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919—1928). — К., 1996. — С. 76.

[2] Про адміністративне управління на території прифронтової смуги України // Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1919 р. — Ст. 102.

[3] ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 47. — Арк. 27.

[4] ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 47. — Арк. 41.

Грайворонського та Білгородського повітів до складу України[1]. Але майже одночасно із цим голова уряду УСРР у телеграмі Георгію Чичеріну від 16 лютого зазначив: «*Український робітничо-селянський уряд відмовляється від якої б там не було юрисдикції над цими повітами*»[2]. І хоча наступного дня уряд УСРР підтвердив делегування представників України до Москви, реально після такої настанови не було жодного шансу для вирішення цього питання на користь України.

Засідання комісії під офіційною назвою «Міжвідомча нарада з питання про виділення Гомельської губернії та встановлення кордонів з Україною» відбулося 25 лютого 1919 р. Представник України Іванов наголошував на тому, що Білгородський та Грайворонський повіти тяжіють до України економічно та культурно. Не заперечуючи цю аргументацію, представник Росії Давид Гопнер підкреслив, що доцільніше підходити «*з економічної і тактичної точки зору: в економічному відношенні Білгородський повіт, як багатий хлібний центр, має велике значення лише для Великоросії, залишаючись незначним для України. У тактичному відношенні, у випадку військових невдач України, Великоросія, раз відмовившись від претензій на Білгородський повіт, тим самим втратить можливість висування претензій у майбутньому*»[3].

Остаточно аргументи на користь українського підпорядкування цих повітів були знешкоджені головою наради посиланням на названу нами телеграму Раковського від 16 лютого.

Рішенням наради кордони між Україною та Росією, за винятком чотирьох північних повітів Чернігівської губернії та Криму, були затверджені довоєнні, міжгубернські, тобто в межах тих губерній, які визначила українськими Центральна Рада своїм III Універсалом. Перекопський перешийок мав стати

[1] ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 15. — Арк. 100.
[2] ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 47. — Арк. 38.
[3] ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 47. — Арк. 38.

кордоном між Україною та Кримом[1]. Ці положення і стали змістом Договору про кордон із РСФРР, який був затверджений українським Раднаркомом 10 березня 1919 р.[2]

Віднайти такого ж формального рішення уряду РСФРР про кордон з Україною нам не вдалося. Це й не дивно. Адже підхід Кремля до цього питання засадниче відрізнявся — УСРР там не розглядали як щось відокремлене від Росії, а оприлюднення договору могло дати зайвий поштовх таким нелюбим у Кремлі «самостійницьким» настроям в Україні. Ймовірно, саме з цієї причини договір не був опублікований і в УСРР.

Формальності з передаванням до РСФРР чотирьох північних повітів Чернігівської губернії (Мглинський, Суразький, Стародубський та Новозибківський) дещо затяглися. Лише 24 квітня 1919 р. відбулося ще одне засідання міжвідомчої наради при економічно-правовому відділі Наркомату закордонних справ РСФРР, за рішенням якої було нарешті визначено межі новостворюваної Гомельської губернії. До її складу відійшли ці повіти[3] . 28 квітня 1919 р. політбюро ЦК КП(б)У в свою чергу ухвалило фінальну резолюцію щодо названих повітів: «Остаточно залишити їх у складі Росії» [4]. І хоча в листуванні навіть у травні — на початку червня 1919 р. часом ще виникало питання про північні повіти Чернігівщини як щось не до кінця з'ясоване, відповідь Києва була завжди однозначна: вони належать РСФРР.

Підсумовуючи питання про кордони між УСРР та РСФРР 1919 р., можна зробити висновок, що загалом Кремль не відмовився від визначення лінії кордону за етнографічним принципом, обмеживши чітке дотримання цього критерію губерніальним рівнем. Але вказане обмеження стосувалося лише українських претензій: ***жодного етнографічно українського регіону з РСФРР до складу УСРР не було передано,***

[1] ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 47. — Арк. 38.
[2] ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 15. — Арк. 70.
[3] ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 47. — Арк. 71.
[4] ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 1. — Арк. 96.

тоді як етнографічно неукраїнські Крим і чотири повіти Чернігівської губернії були виключені зі складу УСРР[1]. Інакше кажучи, очевидною була нерівноправність радянських республік і невідповідність декларацій реальним діям.

Зміни лінії кордону між УСРР та РСФРР після остаточного опанування України більшовиками (1920—1928 рр.)

1920 р. радянська Україна практично втратила наявну 1919 р. управлінську автономію, що, серед іншого, знайшло своє підтвердження в рішенні Всеукрревкому від 27 січня 1920 р. об'єднати діяльність основних наркоматів УСРР та РСФРР[2]. Входження України до складу радянської Росії у Кремлі здавалося фактично вирішеною справою. Відповідно до кордону між республікам більшовицькі керманичі нерідко цілком логічно ставилися як до внутрішнього адміністративного розмежування. При їх зміні навіть формально головним критерієм визнавалася економічна доцільність, тобто національний чинник до уваги не брався.

У результаті таких змін територія України на сході нарешті збільшилася: весь Донбас, тобто райони з розвиненою важкою промисловістю, об'єднали в одній адміністративній одиниці. Для цього була створена Донецька губернія. Оскільки більша частина Донбасу й до цього часу входила до складу УСРР, то новостворена губернія стала складовою частиною радянської України. УСРР приросла такими територіями (їх перелік

---

[1] Протокол Междуведомственного совещания по вопросу о выделении Гомельской губернии и установлении границ с Украиной 25 февраля (1919 г.) при экономическо-правовом отделе Народного комиссариата по внутренним делам // *Боєчко В. Д., Ганжа О. І., Захарчук Б. І.* Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. — К., 1994. — С. 123—125. У публікації допущено помилку: вказаний відділ був при Наркоматі закордонних справ.

[2] Про об'єднання діяльності УСРР та РСФРР. Постанова Всеукраїнського революційного комітету від 27 січня 1920 р. // Збірник узаконень та роспоряджень всеукраїнського революційного комітету. — 1919—1920. — № 1. — Ст. 7.

надаємо з тексту узгодженої з Кремлем постанови ВУЦВК від 16 квітня 1920 р.): «Від краю Донецького війська: а) Донецької округи: станиці Гундорівська, Камінська, Калитвинська, Усть-Білокалитвинська, волость Карпово-Обривська; б) Черкаської округи: станиці Володимирська, Олександрівська, далі на захід умовна: станція Козачі Лагери, Мало-Несвітайська, Нижньо-Кременська» й далі до межі з Таганрозькою округою; Таганрозький повіт увесь у цілості»[1]. Попри те, що при цій зміні національний чинник не брався до уваги, частина приєднаної території (Таганрозький округ) безперечно належала до української етнографічної території.

У серпні 1920 р. до складу Донецької губернії була додана станиця Луганська. Основною підставою слугував адміністративно-географічний критерій: станиця була в безпосередній близькості від тогочасного центру Донецької губернії міста Луганська[2]. Національний чинник у цьому випадку не враховувався, адже в цьому районі більшість становили донські козаки.

Зведення статусу України до автономії у складі РСФРР ледь не зумовило ще одне збільшення її території. Відразу після захоплення Червоною армією Криму на засіданні ВРНГ РСФРР від 29 листопада 1920 р. було вирішено створити Кримську раду народного господарства (Кримраднаргосп) та підпорядкувати його Промбюро України (головний економічний органи УСРР). Голова Промбюро Влас Чубар отримав завдання виділити в розпорядження Кримраднаргоспу в авансовому порядку певні кошти. Останній пункт рішення звучав так: «Зобов'язати всі главки й центри, що відряджають своїх уповноважених до Криму, спрямовувати їх через Укрпромбюро»[3]. Провівши аналогію, зауважимо, що на початку 1920 р. підпорядкування Українській раді трудової армії (Укррадтрударм)

[1] Про усталення меж і складу Донецької губернії // ЗЗ УСРР. — 1920. — Ст. 121

[2] Государственный архив Российской Федерации. — Ф. Р-1235. — Оп. 95. — Спр. 628. — Арк. 10.

[3] Протоколы Президиума Высшего Совета народного хозяйства. 1920 год. Сб. док. — М., 2000. — С. 318.

«Олександрівсько-Грушевського вугільного району» стало першим кроком до включення цієї території, а потім і Таганрозького округу, до складу УСРР.

Підпорядкованість кримських господарчих органів українським зберігалася лише місяць. Під тиском міжнародних і частково внутрішніх обставин Кремль наважився на формальне визнання незалежності України. Реакція на це президії ВРНГ РСФРР була миттєвою. Уже на наступному після такого визнання засіданні, яке відбулося 31 грудня 1920 р., було вирішено підпорядкувати Кримський раднаргосп безпосередньо президії ВРНГ РСФРР. Можливо, якби Крим вдалося опанувати в ситуації, схожій з початком 1920 р., коли УСРР бачилася як невід'ємна складова РСФРР, то півострів став би складовою частиною радянської України — вагомих економічних підстав для цього вистачало. Однак політичні обставини змінилися. Україна дещо підвищила власний статус.

Отже, саме в таких кордонах — з Шахтами й Таганрогом, але без Криму, — РСФРР ***уперше на державному рівні визнала незалежність радянської України***. Це сталося у «Союзному робітничо-селянському договорі між РСФРР та УСРР» від 28 грудня 1920 р., у перших рядках якого йшлося про те, що уряди РСФРР та УСРР визнають «незалежність і суверенність кожної зі сторін, що домовляються». У преамбулі до договору, який 2 березня 1921 р. було ратифіковано V Всеукраїнським з'їздом рад, ішлося про «передбачену договором підставу повної рівності поміж обома республіками». Важливим є також п. 2 договору, у якому, зокрема, наголошувалося, що «з самого факту старої приналежності УСРР до колишньої Російської імперії не витікає ніяких зобов'язань до кого б там не було»[1]. Таким чином, цей договір вказував на відсутність будь-яких претензій, в тому числі й територіальних, між республіками. Зник як аргумент «дореволюційний губернський поділ», використовуючи який РСФРР завадила приєднанню до України

[1] Резолюція 5-го Всеукраїнського з'їзду рад «Про союзний договір поміж УСРР та РСФРР» // ЗЗ України. — 1921. — Ст. 93.

значних масивів українських етнографічних земель у 1918—1919 рр. Саме з цими кордонами УСРР увійшла до складу Радянського Союзу, офіційне рішення про створення якого було затверджено не в звичну для наших уявлень про минуле дату 30 грудня 1922 р., а лише *6 липня 1923 р.*[1]

Незабаром проблема кордонів постала знову. Адже, як відзначалося у датованому 29 листопада 1924 р. зверненні до керівництва СРСР за підписами Афанасія Буценка та Михайла Полоза (представники УСРР у спеціально створеній влітку 1924 р. комісії ЦВК СРСР з питання про зміну кордонів між УСРР та РСФРР), «ще при створенні Української Соціалістичної Радянської Республіки постало питання про неспівпадіння етнографічних кордонів України з кордонами 9 губерній, у яких українці становили більшість і через це віднесених до складу УСРР. Але в той гострий період громадянської війни, що відбувалася на території УСРР, було не до уточнення кордонів. Було вирішено це питання перенести на пізніший час, коли, по закінченню війни та зміцненню радянського ладу, його можна буде вирішити в усій повноті після детального і спокійного висвітлення збоку етнографічних та економічних даних»[2].

Такий час, здавалося, настав після утворення СРСР. І формальних заперечень з цього приводу не було. Так, голова згаданої комісії з питання про зміну кордонів Олександр Черв'яков у написаному наприкінці 1924 р. листі до політбюро ЦК РКП(б) визнав, що комісія одноголосно вирішила «в основі урегулювання кордонів між УСРР та РСФРР покласти принцип етнографічний у розумінні приєднання до республіки території, що безпосередньо межує з нею і заселеної в абсолютній або відносній більшості населенням відповідної республіки»[3].

---

[1] Детальніше про 6 липня як дату створення СРСР тут: *Єфіменко Г.* 6 липня як «червоний день» календаря: Причини появи сталінського міфу про дату створення СРСР та потреба його деконструкції // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр. — 2007. — Вип. 16 (1). — С. 134—153.

[2] ЦДАВО України. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 1953. — Арк. 52.

[3] ЦДАВО України. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 1953. — Арк. 14—15.

Узявши за основу ці, здавалося б, давно схвалені радянською владою принципи, українська сторона запропонувала приєднати до УСРР частину Курської й Воронезької губерній РСФРР з населенням 1 966 000 осіб, 65 % яких становили українці[1]. Представники РСФРР виступили проти більшості територіальних претензій української сторони. Комісія ЦВК СРСР винесла компромісне рішення — приєднати до УСРР території із загальною чисельністю 901 000 осіб, з яких українці становили 53 %[2]. Серед територій, що підлягали приєднанню, були й уже згадані вище Білгородський та Грайворонський повіти. Рішення комісії опротестували як українська, так і російська сторони.

Голова комісії Черв'яков усі заперечення вважав немотивованими. Але якщо в аргументах, якими він у листі до політбюро ЦК РКП(б) спростовував позицію української сторони, лунала апеляція до економічних критеріїв (у «неприєднуваних» територіях українці становили навіть більшу частку ніж у «приєднуваних»), то у випадку з російською стороною Черв'яков змушений був визнати: «Протести та особливі думки представників РСФРР безпідставні, оскільки вони, на відміну від українських, жодного принципового обґрунтування не мають. Якщо задовольняти ці протести, то краще переглянути питання в бік об'єднання в складі УСРР усіх територій, на яких українці становлять більшість. Це буде і принципово, і політично»[3]. Однак у Кремлі виявили прихильність до інших принципів, декларувати публічно які було політично невигідно.

Більшовицьке керівництво вчинило всупереч рішенню комісії та рекомендаціям її голови. Були враховані пропозиції лише російської сторони, тобто ті, що, «на відміну від українських, жодного принципового обґрунтування не мають». Інак-

[1] ЦДАВО України. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 1953. — Арк. 16. Усі цифри взяті зі згаданого листа О. Черв'якова.
[2] ЦДАВО України. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 1953. — Арк. 20.
[3] ЦДАВО України. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 1953. — Арк. 21—23.

ше кажучи, формально начебто не заперечуючи етнографічний критерій, підтримка якому пролунала навіть у резолюції Комінтерну від 24 грудня 1924 р.[1], компартійне керівництво СРСР відмовилося його застосовувати. Фактично відбулося лише часткове виправлення кордону на користь УСРР.

Ігнорування формально схваленого етнографічного критерію під час розгляду питання про територіальну належність населених переважно українцями районів Курської та Воронезької губерній Кремлю здалося замало. Там вирішили відібрати в України більшу частину Шахтинської та Таганрозької округ (в останній українці становили абсолютну більшість).

Керівництво УСРР тривалий час не погоджувалося на такий обмін, у якому ігнорувався етнографічний критерій — проголошений публічно як основний принцип територіального розмежування. І лише з приїздом навесні 1925 р. до України Лазаря Кагановича Кремлю вдалося дотиснути Харків на «добровільне» зменшення території УСРР. Крапка в цьому питанні була поставлена ухвалою ЦВК СРСР від 16 жовтня 1925 р. До складу УСРР було передано територію, на якій мешкало 278 тис. осіб, а до складу Росії з України — територію з населенням 478,9 тис. осіб.

Українська сторона, апелюючи до національного чинника, намагалася знову поставити в порядок денний відносин з РСФРР територіальне питання. Тези червневого (1926 р.) пленуму ЦК КП(б)У «Про підсумки українізації» закінчувалися адресованим політбюро ЦК дорученням такого змісту: «Провадити далі роботу в справі об'єднання в складі УСРР всіх межуючих з нею територій з українською більшістю населення, що входять до складу Радянського Союзу». Це доручення було оприлюднено за свіжим слідом подій, зокрема, в газеті «Коммунист» 15 червня 1926 р., а також у брошурі,

[1] Резолюція Президії виконкому Комінтерну про розпуск УКП // Національні відносини в Україні в XX ст.: Зб. док. і матеріалів // Упоряд. М. І. Панчук (кер.), І. П. Гошуляк, С. С. Діброва та ін.; Редкол.: І. Ф. Курас (гол.) та ін. — К., 1994. — С. 120.

опублікованій за газетним текстом у Мінську 1926 р.[1] Пізніші публікації матеріалів червневого (1926 р.) пленуму ЦК КП(б)У друкувалися без процитованого абзацу.

У грудні 1926 р. відбувся другий після 1897 р. загальний перепис населення. Він зафіксував кордони «етнографічної України» всередині СРСР. Кількість українців (в тис. осіб) за межами УСРР та їх питома вага серед населення регіону проживання виглядали таким чином: Центрально-Чорноземна область (колишні Курська та Воронезька губернії, дані на 1929 р., екстрапольовані за переписом 1926 р.) — 1773,6 тис. українців (14,63 % від усього населення), у тому числі Розсошанський округ — 680,6 тис. осіб (89,1 %), Острогозький — 381,7 тис. (49,9 %), Білгородський — 315,4 тис. (36 %), Льговський — 144,9 тис. (14,76 %), Борисоглібський — 107,5 тис. (12,3 %)[2]. У 26 районах українці становили абсолютну більшість населення:[3]

Таблиця 2. **Частка українців у 26 районах Центрально-Чорноземної області станом на 1929 р.**

Назва району	%	Назва району	%
1. Каменський	99	14. Острогозький	70,6
2. Калачевський	97,5	15. Борисовський	70,3
3. Михайлівський	97	16. Волоконовський	65
4. Ровенський	94,8	17. Глушковський	63,8
5. Подгоренський	93,4	18. Вейделевський	63
6. Розсошанський	92,5	19. Воробйовський	61,2
7. Ольховатський	92	20. Грайворонський	59,3
8. Петропавлівський	87	21. Бутурліновський	58,7
9. Кантемирівський	81,9	22. Ракитянський	58
10. Новокалитвянський	80,5	23. Чернянський	57,5
11. Павловський	79	24. Будьоновський	56,6
12. Богучарський	78,1	25. Нікітовський	55,7
13. Олексіївський	73,1	26. Велико-Михайлівський	53,5

[1] Тезисы пленума ЦК КП(б)У об итогах украинизации. — Минск, 1926. — С. 14.
[2] *Островский З.* Проблема украинизации и белоруссизации. — М., 1931. — С. 19.
[3] Культурное строительство ЦЧО. — Воронеж, 1931. — С. 229.

У Північно-Кавказькому краї (за переписом 1926 р.) мешкало 3106,8 тис. українців (37,1 %), в т. ч. Кубанський округ — 915,4 тис. (61,5 %), Донський округ — 498,3 тис. (44,0 %), Армавірський округ — 305,1 тис. (32,9 %), Ставропольський — 245,7 тис. (38,8 %), Сальський — 207,2 тис. (43,9 %), Північно-Донецький — 206,5 тис. (55,1 %), Терський — 194,1 тис. (30,2 %), Таганрозький — 191,8 тис. (71,5 %), Чорноморський — 103,9 тис. (35,7 %), Майкопський — 94,3 тис. (28,6 %), Шахтинський — 70,8 тис. (13,1 %)[1]. Якщо проаналізувати районний розріз, то виявляється, що українці мали абсолютну більшість у 37 районах Північно-Кавказького краю. Ось вони (округлено до цілих чисел)[2]:

Таблиця 3. **Частка українців у 37 районах Північно-Кавказького краю**

Назва району	%	Назва району	%
1. Ремонтинський	93	20. Абинський	76
2. Таганрозький	93	21. Виноділенський	75
3. Кошарський	90	22. Гаряче-Ключівський	75
4. Леоно-Калитвенський	90	23. Єйський	74
5. Канівський	89	24. Сіверський	70
6. Темрюкський	89	25. Слов'янський	70
7. Старомінський	87	26. Дивенський	69
8. Арзгірський	86	27. Кримський	69
9. Курсавський	86	28. Коренівський	65
10. М.-Курганський	86	29. Єсентуксський	64
11. Азовський	85	30. Анапський	62
12. Брюховецький	85	31. Баталпашинський	60
13. Краснодарський	85	32. Заветинський	55
14. Павловський	85	33. Зимовниківський	55
15. Сальський	84	34. Невиномиський	55
16. Прим.-Ахтарський	82	35. Мечетинський	54
17. Кущівський	80	36. Геленджицький	52
18. Мілеровський	80	37. Апшеронський	51
19. Тимошівський	79		

[1] *Островский З.* Проблема украинизации и белоруссизации. — М., 1931. — 18.

[2] За українізацію радянську: Збірка постанов про українізацію на Північному Кавказі / Уклад. Ф. Чапала. — Краснодар, 1931. — С. 20.

Таким чином, значна частина української етнографічної території знаходилася в прилеглій до УСРР території РСФРР. Особливо рельєфно це було видно на прикладі Центрально-Чорноземної області, на півдні якої, згідно з даними перепису 1926 р., проживало 903 тис. українців, які становили в цілісному масиві прилеглих до радянської України земель абсолютну більшість населення, подекуди навіть понад 90 % від загальної кількості. Не чекаючи оприлюднення остаточних даних про національний склад населення, політбюро ЦК КП(б)У з ініціативи Скрипника вирішило повернутися до проблеми українсько-російського кордону. 21 травня 1927 р. воно розглянуло питання «Про приєднання до України земель»[1]. У Кремлі, однак, вважали справу з кордонами між Україною і Росією завершеною і розв'язаною.

У травні 1928 р. Скрипник знову звернувся в політбюро ЦК КП(б)У з офіційним поданням. Він писав, що українське населення територій, які межують з УСРР, цілком позбавлене можливості користуватися рідною мовою і приречене на обрусіння. Цілеспрямована русифікація мільйонів українців за межами УСРР, писав він далі, не відповідає «здійснюваній нами правильній ленінській національній політиці й послаблює її революційний вплив на пригноблені маси Західної України, Буковини, Бессарабії. У самій УСРР підіймають голову ворожі сили, які використовують ці факти курської, кубанської, таганрозької дійсності, що не залишаються невідомими. У роботі на Україні відчувається вплив тих помилок, тої неприпустимої лінії, яка проводиться на місцях, в Курській губернії, Таганрожчині й т. ін.»[2]

18 травня 1928 р. записка Скрипника була розглянута на політбюро ЦК КП(б)У. Кагановичу, Чубарю і Скрипнику було доручено остаточно її відредагувати і адресувати в ЦК ВКП(б)[3]. Редагування звелося головним чином до відмови від згадок про українські претензії на Північний Кавказ.

---

[1] ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2673.
[2] ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2673. — Арк. 94.
[3] ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2673. — Арк. 32.

У листі до генсека від 25 травня 1928 р. Каганович просив поставити на закрите засідання секретаріату ЦК ВКП(б) питання «Про передачу УСРР повітів з більшістю українського населення Курської і Воронезької губерній, у зв'язку з районуванням Центрально-Чорноземної області»[1]. У ході того районування з чотирьох губерній, включаючи Орловську і Тамбовську, була утворена нова одиниця — ЦЧО, але кордони України і Росії залишилися незмінними.

У лютому 1929 р. керівник делегації українських письменників на зустрічі з генеральним секретарем ЦК ВКП(б) Андрій Хвиля наважився порушити питання про кордони. Сталін дав відверту відповідь на пряме запитання: «Ми в ЦК двічі вивчали питання і залишили без наслідків. Ми повинні бути особливо обережні, тому що такі зміни провокують величезний спротив з боку деяких росіян»[2]. Тобто основну роль у невиконані вимог України зіграла відмова від етнографічного критерію на користь політико-ідеологічного — Сталіну потрібно було показати свою лояльність до росіян. Щоправда, 1928 р. було оформлено деякі «косметичні» зміни кордону. Втім, з національним складом населення вони не були пов'язані.

Підсумовуючи розповідь про формування російсько-українського кордону, зауважимо, що національний чинник (етнографічна територія) став основою під час визначення кордону між УСРР та РСФРР. Однак, погодившись на початку свого панування із проголошеною Центральною Радою територією України в губернському розрізі та з основними засадами подальшого розмежування, у відносинах з УСРР, Кремль цей критерій застосовував вкрай вибірково. Так, 1919 р. він був використаний лише в односторонньому порядку — від УСРР відійшли усі повіти з неукраїнською більшістю населення з «українських» губерній, натомість через політичну недоцільність подібного переходу населених переважно українцями

[1] РГАСПИ. — Ф. 81. — Оп. 3. — Спр. 120. — Арк. 57.

[2] *Terry Martin.* The Affirmative Action Empire. Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923 — 1939. — Cornell University Press, Ithaca and London, 2001. — P. 280 — 281.

Формування українсько-російського радянського адміністративного кордону в 1918—1928 рр.

Територіальні претензії Донецько-Криворізької республіки

територій зі складу РСФРР не відбулося. Під час зміни кордону 1920 р. основною було визнано ознаку економічної доцільності. Унаслідок цього територія УСРР збільшилася, в тому числі й за рахунок «українського» Таганрозького округу. Надалі, незважаючи на принципове визнання етнографічного критерію як основного в територіальному розмежуванні, у Кремлі під час зміни кордонів із радянською Україною його фактично ігнорували. Величезний масив суміжних з УСРР українських етнографічних територій так і залишився у складі РСФРР. Тобто національний чинник, незважаючи на всі декларації, при цих розмежуваннях виявився другорядним. 1954 р. від РСФРР до УСРР перейшов Крим, але обставини цієї зміни кордону висвітлені в іншому розділі.

Географічно Крим (історичні назви: для античності та середньовіччя — Таврика, для кінця XVIII — початку XX ст. — Таврида) є ромбоподібним півостровом у північній частині Чорного моря, площею приблизно 27 тис. км^2, з'єднаним із материком лише «верхньою» вершиною. Центр Криму розташований рівно посередині між екватором та Північним полюсом, що зумовлює помірний клімат у цілому, а різноманітний рельєф створює таку ж різноманітність природних умов.

В історично-геополітичному відношенні Кримський півострів являє собою окремий регіон, відносно єдиний всередині, але слабко пов'язаний із сусідніми територіями.

Головним чином Крим усередині поділяється на два регіони: Степовий Крим та Кримські гори. Попри «заяложеність»

цього формулювання, Крим справді знаходиться на перехресті шляхів та цивілізацій: завдяки органічній єдності півострівного степу з Великим євразійським степом, Таврика була включена в історичні процеси, що відбувалися аж у Монголії; через зручні порти здійснювався зв'язок із Середземномор'ям; невелика відстань від Криму до гирл Дніпра та Дону сприяла налагодженню контактів зі Східною Європою.

Античність

Першими народами Таврики, відомими нам за іменами, були кіммерійці й таври. Щодо походження і приналежності перших, а також відповідності «кіммерійцям» еллінських джерел, то з цих питань донині ведуться непримиренні дебати між фахівцями, всі погоджуються лише з тим, що вони були кочовиками і з'явилися в Криму приблизно в IX ст. до н. е. Другі явно були кримськими автохтонами, що сформувалися на основі місцевих спільнот бронзової доби та мігрантів із Кавказу приблизно в VIII ст. до н. е., саме від їхнього імені греки пізніше утворили назву всього півострова («Таврика»).

Кіммерійці, як і будь-які справжні кочовики, опанували степовий Крим — судячи з розкопаних курганів, вони розселилися на території від північного Присивашшя до майбутнього Сімферополя. Хоча є підстави припускати наявність у кіммерійців царів, про структуру їхньої держави нічого не відомо, так само білою плямою залишається внутрішній поділ обійнятої території. Сталих меж Кіммерія в Північному Причорномор'ї, очевидно, не мала, а Степовий Крим був невіддільною частиною материкових земель, опанованих номадами.

Ситуація з таврами відома трохи краще. На відміну від «класичних» варварів лісної смуги, вони майже не займалися землеробством, а скотарство мало специфічні гірські риси, що відрізняло їх від кочових сусідів; ще одним способом прибутку було розбійництво, хоча і в значно менших масштабах, ніж це

подавали античні автори. Отже, таври — це типові горяни, що їх можна знайти в будь-який час у будь-якому гористому куточку землі. Основна зона розселення — передгір'я, пізніше (VI ст. до н. е.) таври опанували всі придатні ділянки Кримських гір та вийшли на південне узбережжя. Відсутність конкурентів призвела до того, що група таврів у цей самий час змогла покинути «рідні» землі та оселитися на півночі Керченського півострова — в першому анклаві. У IV ст. до н. е. таври, ймовірно з екологічних причин, залишили гори та сконцентрувалися в передгір'ї, а щоб уникнути перенаселення, група переселенців утворила другий анклав — на берегах озер Сасик та Донузлав. Після переходу кримських скіфів до осілості в III ст. до н. е., таври були асимільовані ними, давши привід тогочасним еллінам перейменувати їх на тавроскіфів. Це було суто політичне визначення, позаяк хоча археологічно таври не відрізнялися від пізніх скіфів, вони не входили до складу скіфської протодержави. Останні таври з анклавів були асимільовані на рубежі ер. Подібно до інших осілих варварів, таври мали сталий терен мешкання, але не мали державності, а відтак — і кордонів.

Скіфи — кочівники, що прийшли на зміну кіммерійцям, — опанували Степовий Крим у VII ст. до н. е. Під «скіфами» античні автори розуміли величезний масив народів, що не були пов'язані із власне скіфським етносом (іранцями) ані походженням, ані господарськими зв'язками, але перебували від нього в політичній залежності. Серед таких були також т. зв. «скіфи-орачі» та «скіфи-землероби», в яких надміру патріотичні автори з СРСР та нинішніх України й РФ вбачали ранніх слов'ян, хоча це жодним чином не підтверджується археологічно. Тому етнічна приналежність цих спільнот лишається достеменно невідомою.

Ранні скіфи не створили справжньої держави: владу над багатьма «скіфськими» племенами мали т. зв. «царські скіфи», яких, у свою чергу, очолювало декілька правителів. Поки скіфи були зайняті походами на Близький Схід, вони не надто

переймалися облаштуванням внутрішнього простору та відносинами із причорноморськими сусідами, але в певний час усе змінилося. Царю Атею (бл. 358—339 рр. до н. е.) вдалося стати першим безальтернативним правителем скіфів та підкорити Західне Причорномор'я, але битва із македонським царем Філіпом, батьком Александра, коштувала йому життя.

Так звана «Велика Скіфія» не була державою — під її контролем перебували лише території, на яких кочівники спорадично випасали свої табуни. На відміну від кіммерійців, скіфи опанували весь Степовий Крим, включаючи Керченський півострів, хоча сталих кордонів, зрозуміло, не мали.

Перші грецькі колоністи з'явилися в Північному Причорномор'ї, імовірно, 647 р. до н. е. та майже відразу опанували ключові ділянки морського узбережжя — принаймні, в Криму. Незважаючи на відносно малі розміри зайнятої території, елліни продемонстрували максимально широкий спектр форм політичної організації. Греки принесли до Криму традицію писемності, містобудування, осілого землеробства, сталих торгових шляхів та багато інших корисних навичок, що суттєво вплинули на довколишні народи.

Херсонес, закладений на Гераклейському півострові бл. 527 р. до н. е., перші два століття мав купу дрібних військових клопотів із таврами і жодної великої війни зі скіфами. Тому там вдалося втриматися демократичному режиму, і навіть після того, як поліс (місто-держава) перейшов до зовнішньої експансії, імперії він не вибудував. Десь близько 325 р. до н. е. містечко Калос Лімен (Прекрасна Гавань) було взяте штурмом херсонеськими військами, а за півтора десятиліття під зверхністю Херсонеса (в межах сучасного Севастополя) опинилася Керкінітида (сучасна Євпаторія). Вона спочатку платила данину скіфам, але потім її ополчення за підтримки херсонеських військ між 315 та 305 рр. до н. е. розбило кочовиків. Наслідком цього стала залежність міста від свого союзника, але це було порівняно меншою проблемою. Але внутрішнє самоврядуван-

ня підкорені поліси зберегли, і навіть власну монету певний час карбували, відтак держава в західному Криму мала всі підстави називатися Херсонеським союзом.

Ситуація із полісами на берегах Керченської протоки була цілком іншою — вони лежали на шляху кочівлі скіфів між Кримом та Кубанню, а відтак постійно перебували під загрозою нападу номадів. Перманентний зовнішній тиск спричинив появу спочатку добровільного об'єднання частини полісів навколо Пантікапея (сучасна Керч; початок V ст. до н. е., династія Археанактідів), потім ще частину міст, зокрема Німфей, нові очільники, Спартокіди, примусили до миру, а решту, наприклад Феодосію, банально завоювали (бл. 365 р. до н. е.). Пізніше були захоплені землі варварів на Кубані аж до гирла Дону. Тож назва «Боспорське царство» цілком пасувала до позначення новопосталої держави.

Греки були першим у Криму народом, що мав свої держави, а відтак територію та кордони. Херсонесу стабільно належав Гераклейський півострів, а в кращі часи (IV—II ст. до н. е.) — ще й Західний Крим: неширока прибережна смуга від Севастопольської бухти до озера Сасик, простір між Сасиком і Донузлавом, а також Тарханкутська височина. Боспор на рубежі ер володів всім Керченським півостровом та шматком Степового Криму приблизно до сучасної лінії Кіровське — Старий Крим — Новій Світ. Також йому належали землі на Кубані від сучасного Новоросійська до Ростова-на-Дону. Гори (в широкому розумінні) були постійно населені таврами, а на решті території півострова кочували скіфи.

На початку III ст. до н. е. Понтійський степ вразила якась екологічна катастрофа, внаслідок чого чисельність скіфів-кочовиків значно скоротилася, а оточуючі народи випали з-під їхнього контролю. Тож, коли через кілька десятиліть зі сходу посунули сармати, їм уже ніхто не чинив помітного опору. Щодо сарматів, то справа з ними така сама, як зі скіфами: іраномовний етнос як ядро (плем'я роксоланів як точний відповідник «царських скіфів»), кілька споріднених етносів (аорси,

язиги) — на периферії, і маса чужого підкореного населення, на яке античні географи також поширювали це ім'я.

Велика Скіфія зменшилася до двох-трьох осередків, що їх називають «малими Скіфіями»: власне Малої Скіфії вздовж нижньої течії Дунаю, однойменної із пізнішою римською провінцією на тому ж місці, та Кримської Скіфії, центр якої знаходився на півострові. Нез'ясованим залишається лише одне питання — чи поселення скіфів у нижній течії Дніпра входили до складу Кримської Скіфії, чи були окремим політичним організмом («Дніпровською Скіфією»)? Позосталі степові терени між Скіфіями заселили сармати.

Але загибель імперії несподівано дала поштовх соціально-економічному прогресу. Пізні скіфи в Криму під впливом еллінської культури почали переходити від кочового скотарства до відгінного, а подекуди — навіть до землеробства, заходилися зводити справжні міста з мурами та палацами, заводити дипломатичні стосунки із сусідами, коротше кажучи — розбудовувати власну державність. І хоча Кримська Скіфія так і не перетворилася на справжню державу, залишившись у розряді «варварських королівств», але прогрес порівняно із Великою Скіфією був очевидним.

Перехід до (напів)осілого способу життя зміцнив силу кримських скіфів, дозволивши їм перейти в наступ на еллінські держави. Боспорське царство було занадто складною мішенню, тож під удар потрапив Херсонеський союз. У першій половині II ст. до н. е. Кримська Скіфія відібрала в Херсонеса Калос Лімен та Керкінітиду, і лише військова допомога сарматської цариці Амаги дозволила вистояти самій столиці.

У результаті завоювань пізніх скіфів геополітична мапа Криму суттєво змінилася. Кордони справжньої держави — Боспору — не змінилися, кордони ще однієї — Херсонеса — звузилися до Гераклейського півострова. Протодержава Кримська Скіфія обіймала все передгір'я, зовнішнє пасмо Кримських гір та колишній херсонеський Західний Крим. Територія Скіфії визначалася наявністю поселень, а от справжніх

кордонів, скоріш за все, не було. Таври продовжували заселяти більшу частину гір, а на Перекопі, в центрально-кримському степу та Присивашші спорадично кочували сармати без чітко окресленої території, держави та, зрозуміло, кордонів.

179 р. до н. е. понтійський (Понт — еллініcтична держава на території сучасної північної Туреччини) цар Фарнак уклав багатосторонній договір, одним із пунктів якого Херсонесу гарантувалася підтримка на випадок бойових дій із скіфами. Виконувати обіцяне довелося 110 р. до н. е. вже новому цареві — Мітрідату. Його полководець Діофант прибув до Криму із відбірним військом, посиливши його на місці за рахунок херсонеського ополчення, і відразу перейшов у наступ на скіфів.

Висадившись на узбережжі неподалік сучасних Сак, Діофант наголову розбив скіфську армію царя Палака і з ходу захопив ворожу столицю — Неаполь (на території сучасного Сімферополя). Уважаючи справу зробленою, полководець полишив півострів, але за його відсутності Палак уклав союз із роксоланами і відмовився визнавати зверхність Мітрідата. Повернувшись до Криму взимку того ж 110 р. до н. е., Діофант спочатку під Калос Ліменом вщент розгромив об'єднані війська кочовиків, а потім ще раз узяв ворожу столицю. Приблизно в цей же час престарілий цар Боспору Перісад V заповідав свою державу Мітрідату, і Діофант вирушив до Пантікапея, аби контролювати процес. Утім, боспорські скіфи на чолі зі Савмаком підняли у відповідь повстання, змусивши понтійського полководця тікати. Лише після третього походу Діофанта 107 р. до н. е., що закінчився підкоренням Боспору, Мітрідат оволодів Кримом. А ще під його контролем опинилися і Ольвія з Тірою (грецькі поліси в пониззі Південного Бугу та Дністра), і ціле кавказьке узбережжя.

На півострові війська Понту беззаперечно контролювали території, що належали Боспору, Херсонесу та Кримській Скіфії, а також, імовірно, землі таврів на Південному узбережжі Криму. Ступінь контролю Мітрідата над сарматами в Степовому Криму залишається невизначеною.

Але до повного замирення було ще далеко. Між 105 та 90 рр. до н. е. флотоводцеві Неоптолему довелося двічі розбивати варварів, що намагалися захопити Пантікапей з азійського боку Боспору[1], а 80 р. сам Мітрідат був змушений брати боспорську столицю штурмом, бо його власний намісник виявився сепаратистом. Та сама доля спіткала Пантікапей і 65 р. до н. е., тільки зрадником цього разу був син Мітрідата Махар.

Але це були «квіточки» порівняно з воістину титанічною боротьбою Мітрідата з Римом, перипетії якої ми описувати не будемо. Врешті-решт три війни, що тривали протягом чверті століття, Мітрідат програв, а сам сховався на Боспорі. Блокада портів римлянами та потужний землетрус спровокували повстання проти царя, тож він покінчив життя самогубством (63 р. до н. е.), не маючи сил для продовження боротьби. Херсонес та Кримська Скіфія повернули собі свободу, а зі складу Боспору було вилучено незалежну Фанагорію.

Фарнак, син-зрадник Мітрідата, що став новим царем, через десять років вирішив змінити політичну орієнтацію і почав війну за відродження Понтійського царства із завоювання Фанагорії (50—49 рр. до н. е.). Зрештою, він підкорив половину Малої Азії, допоки 47 р. до н. е. при Зелі сам Цезар розбив його війська, промовивши після того славнозвісне: «Veni, vidi, vici» («Прийшов, побачив, переміг»). Фарнак повернувся на Боспор, а там проти нього підняв повстання намісник Асандр. У ході швидкої війни бунтівник узяв гору і сам того ж року зайняв престол. Не довіряючи і цьому правителеві, Цезар відправив до Пантікапея флот із новим претендентом на Боспор, але в ході морської битви 46 р. до н. е. той флот був розбитий ущент. Межі народів та кордони держав набули домітрідатівського вигляду.

У I ст. н. е. на Боспор чекали кілька громадянських воєн (повстання Скрібонія, походи Полемона), та вдала експедиція проти Кримської Скіфії, внаслідок якої Неаполь був взятий

[1] В античні часи Боспор Кіммерійський (Керченська протока) вважався межею між Європою та Азією.

штурмом, аж нарешті 49 р. вже нової ери римляни остаточно утвердилися на берегах Керченської протоки, підтримавши одну із сторін під час міжусобиці.

У Пантікапеї сиділи правителі з династії Тіберіїв-Юліїв, на монетах карбували профіль імператора, а римська політика проводилася місцевими силами. Коли в Причорномор'ї чи на Кавказі виходили з покори тамтешні варвари, боспорці організовували проти них походи — щонайменше тричі між 98 та 150 рр.

Дещо подібною була й модель відносин Риму з Херсонесом — формально другий тішився незалежністю, але на практиці його спокій гарантували римські гарнізони. Не минуло й півтора десятиліття після утвердження римської зверхності над Боспором, як допомоги в боротьбі зі скіфами попросив Херсонес. Після походу 62—63 рр. Плавтія Сільвана територія Херсонеса стала протекторатом Риму, а для постійного гарнізону через кілька десятиліть була зведена фортеця Харакс.

У результаті геополітична мапа Криму набула нових рис. Боспор та Херсонес не тільки зберегли свої землі, але й на двох розділили контроль над Кримськими горами, фактично винищивши тамтешніх «тавро-скіфів», а над обома державами панував Рим. Власне імперії також належав невеличкий шматок землі на мисі Ай-Тодор із фортецею Харакс. Кримська Скіфія зменшилася до району передгір'я, поселення Західного Криму були спустошені римлянами, боспорцями та сарматами. Ареал останніх, імовірно, не змінився.

Між 186 та 193 рр. боспорські війська за підтримки римських легіонів провели останню кампанію проти кримських скіфів. У результаті їхня держава цілком втратила самостійність, а в Неаполі на трон сів намісник Пантікапея. Втім, крапку в багатолітній історії Кримської Скіфії поставили кочові алани. Між 218 та 224 рр. вони раптовим ударом знищили столицю, а також більшість населених пунктів поблизу. Характерно, що сарматські поселення в долинах річок не постраждали — алани не стали воювати з родичами. Загибель

пізньоскіфської держави відкрила на півострів шлях новим супротивникам, головними серед яких були готи.

Готи були безумовними провідниками, але далеко не єдиними учасниками германського наступу на Причорномор'я. Окрім них, у ці часи нам відомі герули, тайфали, борани та гепіди, а також племена змішаного походження, наприклад бастарни. На Крим готи та їхні союзники наступали двома шляхами: перша хвиля котилася зі сходу, друга — із заходу. Близько 239 р. під натиском германців упала Горгіппія, близько 253 р. — Танаїс (місто в пониззі Дону), між цими датами Боспор, швидше за все, втратив усі свої азійські володіння. Одночасно 251 р. готи увірвалися на півострів через Перекоп та спустошили вцілілі поселення в південно-західному Криму (між 252 та 255 рр.) і врешті-решт посунули на Пантікапей. 256 р. боспорська столиця впала, а залишки царства опинилися під владою варварів. Реквізувавши боспорський флот, готи кілька десятиліть здійснювали розбійницькі напади на Римську імперію. Остаточної поразки варвари зазнали від імператора Тацита в Кілікії 276 р. На зворотному шляху «германський», тобто боспорський флот був перехоплений римським біля самої Боспорської протоки та потоплений. Скориставшись фіаско інтервентів, боспорські царі відвоювали собі свою столицю та покінчили із готською зверхністю над Кримом.

Суперництво, а подекуди й ворожнеча між Херсонесом та Пантікапеєм були річчю звичайною, але до прямих зіткнень між грецькими державами дійшло лише наприкінці III ст. Близько 291 р. боспорці напали на Римську імперію, наслідуючи приклад готів, але херсонеські війська через рік захопили Пантікапей і змусили Боспор капітулювати. Двічі, близько 329 р. та між 242 р. та 360 р., боспорці намагалися взяти в херсонеситів реванш, але обидва рази невдало, в результаті чого територія царства скоротилася до половини Керченського півострова, а Феодосія відійшла Херсонесу. Остаточно мир між кримськими еллінами при посередництві Риму було укладено 362 р.

Між трьома цивілізаціями

375 р. на півострів ненадовго «зазирнули» гуни, спаливши й без того майже безлюдну Феодосію. Першого разу кочовики затрималися ненадовго, просуваючись у Західну Європу. Лише після смерті Аттіли частина гунів повернулася до Криму, але поблизу Керченської протоки бл. 460 р. несподівано зіштовхнулася із рештками кримських готів, відомих як трапези ти або тетраксити. Битва не виявила переможця, і обидві ворожі сторони разом переправилися на азійський бік Боспору. Царство потрапило під гунський протекторат, але відбулося це, швидше за все, мирним шляхом.

Отже, формально незалежний від Риму Херсонес, як і до того, контролював лише Гераклейський півострів. Боспорське царство потрапило під гунський протекторат: там укотре встановилося двовладдя, за якого елліністичний цар керував міським населенням, а численні варвари прямо підпорядковувалися своїм вождям. Боспор охоплював більшу частину Керченського півострова, але вже не сягав Феодосії, Кримські гори населяли рештки готів та алани, а Степовий Крим не мав постійного населення.

527 р. гунський царевич Боспору Ґрод надумав охреститися. Його хрещеним батьком став сам імператор Юстиніан, що, певна річ, означало зверхність Візантії над Боспором. У відповідь гунські жерці підняли гунів на повстання, вбили Ґрода, захопили низку міст та перебили візантійський почет царевича. У 533—534 рр. два імперські загони морем і суходолом дісталися Боспору та зайняли його столицю. Гуни без генеральної битви відійшли за Керченську протоку, а вся кримська територія колишнього царства увійшла до складу Візантії. Найімовірніше, та сама експедиція мирно приєднала до імперії Херсонес та південне узбережжя Криму, не зачепивши гото-аланських горян.

Розпад «гунського світу» призвів до піднесення в Євразійському степу безлічі кочових народів, найсильнішими з яких

спершу виявилися тюркюти — давні тюрки. 576 р. тюркська армія форсувала Керченську протоку, захопила та знищила візантійське місто Боспор (так тепер став називатися Пантікапей). 580 р. завойовники стали табором поблизу Херсонеса та перешкоджали вільному сполученню міста із рештою Криму, хоча бойових дій не розпочинали. Півострів став частиною кочової імперії, що сягала Алтаю. Наступного року під тиском внутрішніх проблем каганат розколовся і тюрки відступили до Азії, повернувши Візантії захоплені раніше території.

Хто такі хазари та звідки вони взялись — одне з одвічних питань історичної науки, але для нашого огляду його розв'язання несуттєве. Ким би не були хазари, вже в середині VII ст. вони опанували узбережжя Азовського моря, а 679/680 р. з'явилися в Криму. Дискусія, чи було це вторгнення мирним, чи хозари захопили і спалили Боспор та низку інших міст, далека від завершення. У будь-якому разі в перші десятиліття VIII ст. над Кримом встановився візантійсько-хазарський кондомініум: у юридично та культурно візантійських містах сидів намісник кагана — тудун, що контролював надходження данини хазарам.

До відкритого зіткнення дійшло в 710—711 рр. У Херсонесі спалахнув бунт, на його придушення були кинуті візантійські війська, але загони хазар взяли їх у кліщі та змусили перейти на сторону повстанців. У результаті короткочасної війни в Константинополі змінився імператор — ним став вождь бунтівників Філіпік-Вардан, — а в Криму зберігся існуючий баланс сил. Навіть гото-аланське повстання 787 р. в Доросі (так тоді називався Мангуп) проти хазар не зруйнувало кондомініуму. У момент найбільшого піднесення Хазарський каганат охоплював Поволжя, Північний Кавказ, майбутню Лівобережну Україну та східну частину Північного Причорномор'я.

Нова ситуація склалася вже в середині IX ст. Між 860 та 870 рр. кочові угорці здійснили декілька набігів на Крим, спустошили околиці Херсона, а також захопили та зруйнували Боспор, що, можливо, перебував під управлінням хазарської

адміністрації. Але вже 873 р. місто мирно повернулося під контроль Візантії.

Отже, в цей час безпосередньо за Візантією зберігалися володіння на Гераклейському півострові, на Південному березі Криму та на більшій частині Керченського півострова. Адміністративно вони були об'єднані в фему (окрему військову та податкову одиницю), що називалася спочатку Клімата, а потім, за назвою столиці, Херсон. Хозари мешкали на тому ж таки Керченському півострові й контролювали центральнокримський степ, спроби виокремити в східному Криму т. зв. «Кримську Хазарію» з центром у Судаку є безпідставними. Західна частина Кримських гір, населена гото-аланами та греками, перебувала в залежності від Візантії. Інші кочовики час від часу з'являлися в Степовому Криму, але не утворювали там сталих політичних структур.

У 940—941 рр. відчувалася візантійсько-русько-хазарська війна, під час якої хазари спалили Боспор, можливо — Сугдею (сучасний Судак) з Алустоном (сучасною Алуштою) та обложили Херсонес, але територіальних змін внаслідок зіткнення не відбулося. Те само стосується і походів руських князів на Херсонес, зокрема Володимира 988/989 р. — захоплене місто повернулося під владу Візантії.

Після загибелі Хазарського каганату внаслідок походу київського князя Святослава весь Степовий Крим, за винятком Гераклейського півострова, опанували класичні кочівники — печеніги, а потім половці, які не мали держави.

Початок XIII ст. приніс радикальні зміни на півострів. 1204 р. під ударами хрестоносців упав Константинополь і контроль над візантійськими володіннями номінально перебрала Трапезундська імперія. Між 1221 та 1226 рр. турки-сельджуки здійснили успішний десант під теперішній Судак, розбили половців та пограбували місто, але не стали включати його до складу своєї держави. 1223 р. Судак був спалений монгольським загоном, але також залишився під половецьким контролем. Лише після походу Батия 1239 р. більшість тери-

торій Криму, за винятком Херсонеса, була включена до складу Монгольської імперії. Після утворення Золотої Орди Крим став її частиною.

Невдовзі на півострові з'являються і західні європейці. Після IV Хрестового походу західного лицарства на Константинополь (1204) у Чорне море потрапляють кораблі італійських міст-держав. 1266 р. на місці колишньої Феодосії з'являється генуезька Каффа. Протягом наступного століття генуезці опанували весь Південний берег Криму, закріпилися на Керченському та Гераклейському півостровах, витіснивши звідти суперників-венеціанців. Колишні візантійські міста, неодноразово розорені під час монгольських міжусобиць, стали легкою здобиччю італійців. Формально Газарія (офіційна назва генуезьких володінь у Криму) знаходилася в італійсько-ординському кондомініумі — генуезці платили Золотій Орді данину, тудуни хана в італійських містах наглядали за дотриманням прав його підданих. Але фактично після появи навколо Каффи кам'яних стін Газарія була незалежною, а війни з ординцями були звичною справою.

Головою Газарії був консул Каффи, якого призначали на рік безпосередньо з Генуї, також «призначенцями» були консули Солдайї (Судака) та Чембало (сучасної Балаклави), що підпорядковувалися каффинському колезі. Голів Херсонеса та Воспоро (Керчі) призначали з Каффи. Ці п'ять міст напряму керували своїми околицями, натомість Алушта, Гурзуф, Партеніт та Ялта разом із сільськими поселеннями між ними виділялися у Капітанство Готію, на чолі якої стояв місцевий консул Гурзуфа.

Уцілілі греки із зруйнованих міст приєдналися до залишків готів та алан у західній частині Кримських гір — єдиному місці, де зберігалися візантійські культурні традиції. Кримська Готія (назва умовна) спочатку формально перебувала в підпорядкуванні Золотій Орді, але на самому рубежі XIV та XV ст. здобула повну незалежність під назвою князівства Феодоро.

Так маленький півострів протягом двох століть уперше (і востаннє) в історії був розділений не просто між трьома

державами, але і трьома цивілізаціями. Розташований у центрально-кримському степу Кримський улус із столицею в Солхаті (Старому Криму) був частиною Золотої Орди та належав до євразійського кола кочових культур. Розкинуті від Херсонеса до Боспору генуезькі володіння із столицею в Каффі були східним форпостом європейської цивілізації. Нарешті, Готія — Феодоро, із розташованою в горах столицею Мангупом, являла собою останній осколок колись могутньої візантійської цивілізації. Усі три держави постійно контактували та конфліктували між собою (найбільші війни відбулися у 1423 та 1433—1434 рр.), але жодна так і не здобула остаточної перемоги над сусідами.

Кримське ханство і Російська імперія

Географічна відокремленість Кримського півострова, віддаленість від ординської столиці — Сарая — та постійні контакти із західним світом робили з Кримського улусу розсадник сепаратизму. Кілька разів з кінця XIV до першої третини XV ст. Солхат (Старий Крим) був за півкроку від незалежності, але остаточно розв'язати це питання вдалося лише за часів одного із Чингізидів Хаджі-Герая. Тричі він оволодівав столицею та лише з третього разу (з 1441 р.) остаточно закріпився як місцевий правитель. Він став засновником Кримського ханства.

Щоправда, повний суверенітет втратив уже його наступник — Манглі-Герай. 1475 р. велика турецька армія висадилася поблизу Каффи, захопила місто, пройшла вогнем і мечем вздовж узбережжя та завершила кампанію взяттям Мангупа. Протягом одного року генуезька Газарія та Феодоро зникли, а їхні території були безпосередньо включені до складу Османської імперії. Завдяки втручанню в усобицю між спадкоємцями Хаджі-Герая, Стамбул явочним порядком утвердився як сюзерен Кримського ханства.

Нова держава в короткий період незалежності та в перші роки васалітету охоплювала лише Степовий Крим, частину Керченського півострова та невеликий шматок території в трикутнику між Перекопом і гирлом Дніпра. Але в результаті успішного походу 1502 р. ще одна із решток Золотої Орди Велика Орда в причорноморських степах була знищена, а переможець — Манглі-Герай — приєднав до Криму Приазов'я аж до гирла Дону, збільшивши територію ханства ледь не втричі. На додачу в першій третині того ж XVI ст. до Криму була приєднана значна частина Кубані, і ханство перетворилось на великого і впливового гравця у Східній Європі.

Якщо XVI ст. було часом піднесення Кримського ханства, то XVIII ст. стало часом його занепаду. У результаті російсько-турецької війни 1735—1739 рр. держава втратила половину Приазов'я. Після війни 1771—1774 рр. Крим оголошувався незалежним від Туреччини — «новій» державі передавалися всі колишні османські володіння в горах та на південному березі, території між Дністром та Південним Бугом (до 1779 р.), взамін околиці Керчі переходили до Росії. Але незалежність Криму не була потрібна Петербургу, тому 1783 р. територія півострова, разом із підконтрольними землями в Приазов'ї та на Кубані, була анексована Російською імперією.

До XVIII ст. адміністративний устрій ханства в цілому відповідав давній практиці кочівників розділяти землі між родами. Хану в Криму належали соляні озера — джерело монополії на сіль, та необроблювані землі — леват. Землі калги, першого спадкоємця престолу, що називалися калгалик, розтягалися тонкою смужкою від Чатир-Дагу до Ак-Мечеті (Сімферополя). Обидві категорії «державної» землі не могли передаватися в спадок, а переходили «за посадою».

Бейлик (родові володіння) Ширінів — наймогутнішого з кримських аристократичних родів — розташовувався на Керченському півострові та заходив у центрально-кримський степ за Старий Крим. Бейлик роду Кирк займав Присивашшя, роду Кипчак — Західний Крим, роду Яшлав — околиці

Бахчисарая, західне передгір'я та гирла Альми з Бельбеком, роду Мангит — Перекоп та північну частину центральнокримського степу, а південну частину степу діли між собою бейлики Баринів (захід) та Аргинів (схід). На родові землі черкеських князів були поділені володіння ханства на Кубані, а приазовські степи були зайняті повністю кочовими ордами без визначених меж: того ж роду Мангит та інших.

У XVIII ст. на основі родового поділу постав повноцінний адміністративно-територіальний устрій: 6 каймакамств із 48 (пізніше — 43) кадиликами. Каймакамами найчастіше були представники відповідних впливових родів, а кадиликами керували вчені-судді — кадії.

Після анексії території Кримського ханства Російською імперією Кубань (крім власне Таманського півострова) була віддана Чорноморському козацькому війську, а на решті земель 1784 р. була утворена Таврійська область із столицею в Карасубазарі (Білогірську), а пізніше — Сімферополі. Область була поділена на 7 повітів: 2 в Північній Таврії, 4 в Криму та 1 на Тамані. Нижче зберігався поділ на каймакамства. 1796 р. область була ліквідована, її повіти увійшли безпосередньо до складу Новоросійської губернії.

1802 р. була утворена окрема Таврійська губернія, що нараховувала ті ж 7 повітів. 1820 р. Тмутараканський повіт (Тамань) відійшов до області Війська Чорноморського. У середині століття відбулася ще одна адміністративна реформа, тож губернія набула такого вигляду: материкові повіти (Бердянський, Дніпровський, Мелітопольський) з площею 35 тис. км^2, півострівні (Євпаторійський, Перекопський, Сімферопольський, Феодосійський, Ялтинський) з площею 25,5 тис. км^2 та градоначальства (Керч-Єнікальське з 1821 р., Севастопольське з 1872 р., Ялтинське з 1914 р. та Феодосійське в 1802—1829 рр.) з площею 1,3 тис км^2. Повіти, в свою чергу, поділялися на волості.

Узятий 1855 р. під час Кримської (Східної) війни західними союзними військами Севастополь за умовами миру повертався

Російській імперії, тож на територіальний поділ ця подія не вплинула.

Революція та радянські часи

Перші півроку після початку революції 1917 р. Таврійська губернія виглядала острівцем спокою, лише губернатора змінив комісар Тимчасового уряду. Після більшовицького перевороту в листопаді того ж року Центральна Рада в Києві видала III Універсал, яким проголошувала Українську Народну Республіку та визначала, що до неї входить «Таврія (без Криму)». Протягом наступних трьох місяців на материковій Україні за Перекопом (відповідно в північній Таврії — сучасній південній Херсонщині) номінально встановилася українська влада.

У Криму в листопаді ж постала Рада народних представників (РНП) — вищий орган керівництва Таврійською губернією. Рада проголосила курс на збереження губернії в складі Росії та засудила поділ Криму й Таврії Центральною Радою. Влада РНП формально поширювалася на всю губернію, реально — тільки на Кримський півострів без Севастополя.

У грудні того ж року в Бахчисараї була проголошена Кримська Народна Республіка (КНР) на чолі з Номаном Челебіджиханом. Нову республіку на півострові визнала Центральна Рада.

У грудні 1917 р. в Севастополі постав Військово-революційний комітет, що координував діяльність місцевих більшовиків, есерів та матросів Чорноморського флоту. На місяць у Криму встановилося двовладдя: об'єднані сили РНП та КНР — з одного боку, «червоні» — з іншого.

У січні-лютому 1918 р., користуючись надзвичайною перевагою в силі, революційні матроси розбили загони демократичних сил, захопили півострів та вдалися до терору. Паралельно материкові повіти Таврійської губернії були захоплені червоногвардійцями Донецько-Криворізької республіки.

У березні того ж року на півострові була проголошена Радянська Соціалістична Республіка Тавриди, формально незалежно, фактично — в складі радянської Росії. Спочатку кримські більшовики включили до складу держави повіти Таврії, через два дні відмовилися від них як таких, що вже входили до складу радянської України. У квітні кримчани знову заявили про свою зверхність над Таврією.

Однак у березні німецько-українські війська звільнили усю колишню Таврійську губернію, і там після адміністративно-територіальної реформи постали Запорізька земля зі столицею в Бердянську, та Новозапорізька земля зі столицею в Херсоні. У часи Гетьманату П. Скоропадського (травень-грудень 1918 р.) обидві землі були об'єднані в Таврійську округу.

Унаслідок наступу на Крим групи військ УНР на чолі з Петром Болбочаном 18—27 квітня та спровокованого ним кримськотатарського повстання радянська влада впала від Перекопу до Бахчисараю, а 29 квітня кораблі Чорноморського флоту підняли українські прапори. Втім, півострів не увійшов до складу УНР, там постав Кримський край, яким послідовно керували два Кримські крайові уряди.

Перший Кримський крайовий уряд на чолі з Сулейманом Сулькевичем проіснував до листопада 1918 р. і мав пронімецьку орієнтацію. Між цим урядом та кабінетом гетьмана Павла Скоропадського велися постійні та малоуспішні перемовини про входження Криму до складу України, які завершилися митною війною та невеликим збройним прикордонним конфліктом (червень 1918 р.). Переговори припинилися через падіння влади гетьмана внаслідок повстання Директорії УНР.

Другий уряд на чолі із Соломоном Кримом постав після відходу німецьких військ, орієнтувався на Антанту та утримався на півострові до весни 1919 р.

У квітні більшовики вдерлися до Криму та захопили більшу його частину, крім Керченського півострова, де укріпилася Біла армія. На захоплених землях постала Кримська Радянська Соціалістична Республіка, що вже не претендувала на Таврію.

У червні того ж року ця держава впала під ударами білогвардійців. За їхньої влади в червні 1919 р. Таврійська губернія була відроджена в складі Новоросійської області.

У листопаді 1920 р. Крим був остаточно зайнятий червоними військами, губернія не була формально ліквідована, але обмежена лише кримськими повітами. Нова одиниця без визначеного статусу була поділена на 6 повітів та 17 районів. У жовтні 1921 р. на півострові постала Кримська Автономна Радянська Соціалістична Республіка.

У складі радянської Росії Крим перебував з 1921 до 1954 р., не враховуючи періоду нацистської окупації 1941—1944 рр. У цей період кордони автономної республіки не змінювалися, лише кілька разів упорядковувався адміністративно-територіальний устрій.

У червні 1945 р., через рік після депортації кримських татар, болгар, вірмен і греків, Президія парламенту СРСР своїм Указом ліквідувала кримську автономію, перетворивши її на звичайну область. Ще через рік, у червні 1946 р., це рішення було закріплено відповідним законом. 1948 р. Севастополь був виведений із складу Кримської області й перетворився на місто республіканського підпорядкування.

У період з осені 1941 до весни 1944 р. Крим був окупований Вермахтом. Формально Генеральний округ Таврія, межі якого приблизно збігалися з кордонами Таврійської губернії, входив до складу рейхскомісаріату «Україна». Фактично ж цивільна адміністрація в Мелітополі опікувалася лише материковими територіями, а півостровом, як найближчим тилом діючої армії, управляло військове керівництво.

1954 р. Крим був переданий із складу РРФСР до складу УРСР — у лютому указом Президії ВР СРСР, в квітні відповідним законом. Незважаючи на певні юридичні колізії, що мали місце під час передавання півострова, заперечувати легітимність цього акту неможливо. У квітні парламент не тільки підтвердив лютневий указ, але й вніс зміни до Конституції СРСР у частині адміністративного устрою. У нових

республіканських Конституціях Росії та України 1978 р. Крим і Севастополь були в переліку саме українських територій. Кордони Кримської області та міста Севастополя були незмінними, хоча внутрішній устрій кілька разів зазнавав змін.

Відновлення автономії також відбулося ще за радянських часів. 12 листопада 1990 р. Кримська обрада ухвалила декларацію про державний та правовий статус півострова, в якій заперечила легітимність указу та закону про ліквідацію автономії та оголосила про її відновлення шляхом референдуму. Перший у Радянському Союзі референдум відбувся 20 січня 1991 р., на якому більшість кримчан підтримали повернення автономного статусу. 12 лютого законом ВР УРСР Кримська Автономна Радянська Соціалістична Республіка була відновлена. Пізніше 54 % кримчан підтримали незалежність України.

Крим у незалежній Україні

У лютому 1992 р. місцева влада перейменувала КрАРСР у Республіку Крим, в квітні-червні того ж року Верховна Рада визнала її під такою назвою автономією в складі України. 1994 р. в Криму з'явився свій президент, півострів перетворився на центр проросійського сепаратизму. Восени парламент офіційно затвердив назву півострова — Автономна Республіка Крим (АРК), а навесні 1995 р. скасував кримську конституцію, що діяла з 1992 р.

Восени 1995 р. в Криму з'явилася ще одна конституція, що вже не передбачала існування посади президента, через рік вона була затверджена українським парламентом, а 1998 р. ухвалена остання конституція АРК, яка формально є чинною і сьогодні.

Після Революції Гідності кримська влада відмовилася визнавати легітимність нового українського уряду. 23 лютого в Севастополі був обраний перший «народний мер», 27 лютого будинки центральних органів кримської влади були

захоплені російськими військовими. Під їхнім «захистом» кримські депутати призначили нового «Голову Ради Міністрів АРК», не визнаного в Києві, і проголосили 11 березня декларацію про незалежність Криму і Севастополя. У відповідь 15 березня Верховна Рада розпустила кримський парламент.

Та проте наступного дня відбувся псевдореферендум, за «результатами» якого Крим був визнаний Росією незалежним. Протягом 18—21 березня півострів був юридично інкорпорований до складу Російської Федерації. 27 березня Генеральна Асамблея ООН ухвалила резолюцію 68/262, в якій було зазначено, що референдум не має законної чинності. За ухвалення резолюції проголосували 100 держав, проти проголосувало 11.

На сьогодні зберігається ситуація, про яку російська Вікіпедія нагадує читачам, що переглядають будь-яку статтю, пов'язану з Кримом: «[Це] розташовано на території Кримського півострова, більша частина якого є об'єктом територіальної суперечки між Росією та Україною. Відповідно до адміністративно-територіального поділу Російської Федерації, що фактично контролює Крим, на його території розташовуються суб'єкти федерації Республіка Крим і місто федерального значення Севастополь. Згідно з адміністративно-територіальним поділом України, на території Криму розташовані Автономна Республіка Крим і місто зі спеціальним статусом Севастополь, які входять до складу України».

Формування поняття «національних символів» і затвердження національних чи державних прапорів, гербів і гімнів для більшості сучасних держав (зокрема, й таких, як Німеччина, Італія, Франція чи США) припадає лише на період XIX—XX ст. Поява таких символів переважно тісно пов'язана з національно-визвольними рухами та державотворчими процесами. Проте немає жодних єдиних правил, за якими формуються національні символи. Вибір самих атрибутів індивідуальний у кожному окремому випадку: іноді з апеляцією до історичної традиції давніх форм державності, іноді за основу беруться традиції активнішого регіону, в якому ініціювався процес національного відродження, іноді на це впливають певні культурні, політичні, релігійні чи природні особливості.

Для формування українських національно-державних символів основною стала історична традиція, яка спиралася на знакову систему Давньої Русі та територіальну геральдику українських земель, а також сучасна інтерпретація цих атрибутів.

Упродовж століть людську діяльність повсякчас супроводили різноманітні символи, які відображали основні мотиви різних видів життєдіяльності (полювання, скотарство, землеробство тощо), означали владу, уособлювали тотеми чи інші об'єкти вірувань і поклонінь тощо. Вони з'являлися в усіх народів на стадії родового патріархального устрою також для позначення власності, що належить родові, а з виникненням приватної власності — окремим родинам. Здавна різні народи використовували під час військових змагань певні символи, що мали вказувати місце збору воїнів. Найчастіше це був шматок тканини, прикріплений до списа, що згодом утрадиційнився як стяг чи прапор. На князівських стягах давніх слов'ян імовірно зображували поганських богів, тотемні знаки, а після прийняття християнства — Ісуса Христа, різних святих, хрест[1]. Певного поширення набули й прийшлі етнічні символи, які, проте, не отримали свого втілення в геральдичних знаках[2]. Поняття «герб» як лаконічний графічний малюнок, що має певне символічне значення та скомпонований за встановленими правилами, виникло в Західній Європі в XI—XII ст. у період хрестових походів. Хоча про причини появи таких знаків ще й досі ведуться дискусії та існують різні думки, однак тоді постала й геральдика — мистецтво гербтворення і водночас наука, що регулює основні принципи складання і використовування гербів. Поступово сформувалося кілька різновидів гербів, зокрема й земельні — окремих земель або адміністративних територій, а згодом — і цілих державних утворень.

---

[1] *Рабинович М. Г.* Древнерусские знамена (X—XV вв.) по изображениям на миниатюрам // Новое в археологии. — Москва, 1972. — С. 176—180.

[2] *Дашкевич Я.* Етнічна символіка в україно-руській літературі XIII—XIV ст. // Знак. — 2009. — Ч. 49. — С. 5—6.

Очевидно, що на сучасних українських землях раніше теж функціонували різні знакові системи: і в античні часи[1], й особливо в період Давньої Русі[2]. Зрештою, на формування традиційних українських символів значний вплив мали не лише місцеві, але й привнесені знаки — передовсім емблематика народів степу, варягів, візантійської культури. Окремою темою є знаки Рюриковичів — двозуби та тризуби, які виконували функцію княжих символів. Хоча ця проблема й має значну літературу[3], але ще не можна однозначно сказати, що всі питання про походження, семантику та призначення таких символів остаточно з'ясовані. Проте знаки Рюриковичів ще не були класичними гербами — ні родовими, ні земельними. А про появу на українських землях перших гербів саме як постійних знаків можемо говорити лише з XIII ст.

Протягом останніх 25 років вдалося провести ґрунтовні дослідження історії становлення національних символів, виявити в архівах і музеях багато невідомих раніше матеріалів, спростувати окремі неточності, які з'явилися через брак доступу до цих матеріалів за радянських часів.

Символи Руського королівства

Поява та становлення символів у Руському королівстві (Галицько-Волинській державі) ще залишаються не до кінця

[1] Див. зокрема: *Соломоник Э. И.* Сарматские знаки Северного Причерноморья. — К., 1959; *Драчук В. С.* Системы знаков Северного Причерноморья (тамгообразные знаки северопонтийской периферии античного мира первых веков нашей эры). — К., 1975; та ін.

[2] *Рыбаков Б. А.* Знаки собственности в княжеском хозяйстве Киевской Руси X—XII вв. // Советская археология. — 1940. — Т. VI. — С. 227—257.

[3] Див. зокрема: *Пастернак О.* Пояснення тризуба, герба Великого Київського Князя Володимира Святого. — Ужгород, 1934 (перевидання: К., 1990; К., 1991); *Січинський В.* Український тризуб і прапор. — Вінніпег: Тризуб, 1953 (перевидання: Львів, 1995); *Рыпов О. М.* Знаки Рюриковичей и символ сокола // Советская археология. — 1968. — № 3. — С. 62—69; *Дашкевич Я.* Родовий знак Рюриковичів у Галицькому князівстві XIII ст. // Третя наукова геральдична конференція. — Львів, 1993. — С. 32—33; *Белов О., Шаповалов Г.* Український тризуб: історія дослідження та історичний реконструкт. — Запоріжжя, 2008; та ін.

з'ясованими. Причиною цього є досить слабка джерельна база як наслідок свідомого й несвідомого нищення тогочасних пам'яток. Особливий інтерес викликає те, які знаки використовувалися королем Данилом Романовичем (правив Галицько-Волинським князівством у 1238—1264 рр.). Виявлені в XIX ст. два типи печаток на княжих грамотах, що можна вважати радше щасливою випадковістю, дають змогу стверджувати існування постійної геральдичної традиції в Руському королівстві вже на початку XIV ст. Різні символи й раніше використовувалися як на західноукраїнських, так і на сусідніх землях. Але немає достатньо точних даних про зміст цих знаків, котрі дуже часто функціонували тільки протягом короткого періоду, а потім їх замінював новий символ. Тобто вони ще не мали притаманної гербам постійності.

Хроніки та літописи доволі часто подають відомості про використання різних прапорів. Скажімо, Я. Длуґош описує під 1209 р. епізод, коли русини в бою біля Галича захопили польську хоругву, підняли її вгору, а поляків, що збіглися до неї, знищили[1]. Галицько-Волинський літопис повідомляє про облогу 1229 р. Данилом і Васильком Романовичами разом із Конрадом Мазовецьким міста Каліша, коли міщани дорікали Конраду: «Якщо руська хоругва стане на заборолах, то кому честь учиниш? Чи не обом Романовичам?»[2] Після придушення смути в Галичі 1238 р. Данило на знак перемоги поставив на Німецьких воротах свою хоругву[3]. Проте жодних відомостей про вигляд цих прапорів джерела не подають.

У творі XVII ст. Б. Зиморовича є непевна звістка про нібито перенесення тіла Данила Романовича 1282 р. князем Левом із Галича до Львова. Хоч саме повідомлення й доволі сумнівне (за літописними згадками король Данило був похований 1264 р. у Холмі в церкві Різдва Пресвятої Богородиці, а не в Галичі,

---

[1] *Długosz J.* Opera omnia. — Cracoviae, 1873. — T. XI. — P. 186. У польському перекладі: *Długosz J.* Roczniki czyli Kroniki sławnego królestwa Polskiego. — Warszawa, 1973. — Ks. 5—6. — S. 259.

[2] Летопись по Ипатскому списку. — Санкт-Петербург, 1871. — С. 505.

[3] Там само. — С. 518.

й жодних відомостей про його пізніше перепоховання у Львові немає), однак на увагу заслуговує досить детальний опис жалóбної процесії, під час якої перед катафалком несли прапори, різні військові трофеї та дві корони — королівську і князівську[1].

Можна виділити символи, про можливе функціонування котрих як геральдичних територіальних знаків у період Галицько-Волинської держави ми маємо окремі згадки чи припущення: лев, галка, двоголовий орел і хрест. Серед інших можливих символів можна назвати популяризоване свого часу археологічними знахідками зображення грифона[2], яке хоч і відоме від XV ст. як герб Белзької землі, однак у давньому Галичі застосовувався на керамічних плитках разом із низкою різноманітних символів зовсім в іншому значенні, а також ще кількох гіпотетичних земельних символів — одноголового орла, хрест із півмісяцем і шапку чи корону (або 3 шапки чи 3 корони)[3]. Але в контексті майбутньої різної долі цих символів варто докладніше зупинитися на леві та двоголовому орлі.

Лев. Двом печаткам, що були прикладені до грамоти князів Андрія і Лева II за 1316 р., а друга ще й до документів Юрія II за 1325—1335 рр., присвячено досить багато різних публікацій та досліджень[4]. Як відомо, на першій печатці на одному боці зображений лев, на зворотному стоїть воїн у лицарському обладунку; на другій — на лицьовому боці фігурує володар на троні та латиномовна легенда «+ S • DOMINI • GEORGI • • REGIS • RUSIE» («Печатка пана Юрія короля Русі»), на зво-

---

[1] *Zimorowicz J. B.* Pisma do dziejów Lwowa odnoszące się. — Lwów, 1899. — S. 54.

[2] *Пастернак Я.* Старий Галич: Археологічно-історичні досліди у 1850—1943 рр. — Івано-Франківськ, 1998. — С. 206; *Ткачук Т. М., Тимус К. Л.* Галицькі керамічні плитки із рельєфними зображеннями та гончарні клейма: Каталог. — Галич, 1997. — С. 15. — № 17.

[3] *Гречило А.* Українська територіальна геральдика. — Львів, 2010. — С. 36—43.

[4] *Piekosiński F.* Pieczęcie polskie wieków średnich // Sprawozdania Komisji do badania historii sztuki w Polsce. — Kraków, 1900 [1897—1899]. — T. 6. — S. 293—294, 306; *Лапо-Данилевский А.* Печати последних галичско-владимирских князей и их советников // Болеслав-Юрий II Тройденович, князь Малой Руси: Сборник материалов и исследований. — Санкт-Петербург, 1907. — С. 211—310; *Дашкевич Я.* Геральдичне зображення Лева в період Галицько-Волинської держави (перша половина XIV ст.) // Знак. — 1998. — Ч. 16. — С. 6—8; та ін.

ротному — вершник на коні з прапорцем та щитом у руках, на щиті зображений лев, що спинається на задні лапи, по колу йде напис: «+ S • DOMINI • GEORGI • DUCIS • LADIMIRIE» («Печатка пана Юрія князя Володимирії»). На переконання Богдана Барвінського, перша печатка належала ще князеві Льву Даниловичу (1269—1301), а друга — його синові Юрію Львовичу (1301—1308), котрий уживав титул «король Русі»[1]. Приймаючи це твердження, можемо датувати появу знака з левом не пізніше 1301 р. Видається більш правдоподібним, що стабілізація постійного територіального знака мала б пов'язуватися ще з фактом коронації Данила Романовича в Дорогочині 1253 р. та прийняттям ним королівських атрибутів[2]. Хоча виявити королівську печатку чи інші свідчення про тогочасні знаки досі не вдалося, проте, як політичний бік цього факту, так і пізніша апеляція Данилових нащадків до королівської традиції, повинні були сприяти утвердженню єдиного знака Галицько-Волинської держави.

Цілком імовірно, що символ лева вживався ще раніше, наприклад Романом Мстиславовичем, котрий у 1199—1205 рр. об'єднав Галицьке і Волинське князівства. Розвиток цієї знакової традиції Данилом Романовичем міг утілитися і в імені одного з його синів, а також і в назві міста Львова.

Появу лева в геральдиці Галицько-Волинської держави зазвичай пов'язують із західноєвропейськими впливами. Зрештою, лев був дійсно одним із найпопулярніших геральдичних символів, у тому числі й на сусідніх Галичині землях. Проте не слід відкидати й можливих давньоруських традицій. Так, І. Крип'якевич звертав увагу, що літописці часто порівнювали з левом Романа Мстиславовича[3]. Символ лева з хрестом пізніше

---

[1] *Barwiński B.* Pieczęcie książąt halicko-włodzimierskich z pierwszej połowy XIV wieku // Wiadomości numizmatyczno-archeologiczne. — 1909. — № 6. — S. 99—104; № 7. — S. 127—130. Перевидання цієї публікації: *Барвінський Б.* Українські сфрагістичні пам'ятки XII—XIV століть // Записки НТШ. — Львів, 1996. — Т. CCXXXI. — С. 251—257.

[2] *Гречило А.* Земельна геральдика // Пам'ятки України. — 1991. — № 3. — С. 42.

[3] *Крип'якевич І.* Галицько-Волинське князівство. — С. 112.

також використовувався у Володимирі-Суздальському, і його вважали емблемою князя Андрія Боголюбського[1].

Наступники Казимира III і за його часів, і надалі використовували некоронованого лева: таке зображення маємо на «Монетах Русі» з другої половини XIV ст. короля Людовіка Угорського, князя Владислава Опольського та короля Владислава Ягайла, на маєстатових володарських печатках, на саркофазі Владислава Ягайла, на прапорі Львівської землі під час Грюнвальдської битви та інших пам'ятках. Опис прапора з 1410 р. подає нам колористику символу: жовтий (золотий) лев спинається на скелю на синьому фоні[2]. Таке кольорове рішення підтверджується всіма пізнішими джерелами.

У цей час паралельно функціонують два різновиди герба. Правдоподібно, що лев зі скелею мав би символізувати Львівську землю, а герб без скелі уособлював усю Галицько-Волинську Русь.

Двоголовий орел. Описуючи розбудову Данилом Романовичем холмських укріплень, літопис згадує про кам'яну вежу «за поприще від города», на котрій був вирізьблений орел[3]. На думку А. Петрушевича, яку підтримував й І. Крип'якевич, це зображення являло собою двоголового орла, якого мав би використовувати Данило[4]. На цей час орел — спершу одноголовий, а пізніше двоголовий — застосовувався у символіці Візантійської імперії, а десь між 1410—1433 рр. був оголошений імператором Сигізмундом І гербом Священної Римської імперії німецької нації (також замість одноголового орла)[5]. Хоча окремі джерела фіксують двоголового орла в Централь-

---

[1] *Каменцева Е. И., Устюгов Н. В.* Русская геральдика и сфрагистика. — Москва, 1974. — С. 148.

[2] *Długosz J.* Opera omnia. — Cracoviae, 1877. — T. XIII. — P. 39.

[3] Летопись по Ипатскому списку. — С. 559. Ідеться про оборонну вежу в Білавино, руїни якої збереглися досі.

[4] *Петрушевич А.* О городѣ Галичѣ за Луквой // Вѣстник Народного Дома. — 1887. — Ч. 52. — С. 467; *Крип'якевич І.* Галицько-Волинське князівство. — С. 154.

[5] *Kittel E.* Siegeln. — Braunschweig, 1970. — S. 215; *Maclagan M.* The Byzantine Empire and Heraldry // Genealogia & Heraldica. Actas do 17-o Congresso Internacional das Ciencias Genealógica e Heráldica: Heráldica. — Lisboa, 1986. — P. 345—347.

ній Європі й раніше[1]. Після захоплення турками Константинополя 1453 р. цей символ переймає великий московський князь Іван III. Двоголовий орел поширюється і на інші землі, що були під впливом Візантії та вважали себе до певної міри її правонаступниками[2].

Сильні політичні та культурні впливи Візантії на Київську Русь мусили позначитися й на символіці. Не випадково на ктиторській фресці Софії Київської зображення орлів у декоративних картушах прикрашають плащ Ярослава Мудрого[3]. Правдоподібно, що через Київ символ орла був принесений і на галицькі землі. Зрештою, місцеві князі постійно апелювали до київської традиції. Тоді цим можна досить легко пояснити і причини появи такого знака на західних рубежах Русі, і зміст, що вкладався у нього. Дослідник Р. О. Климкевич припускав, що двоголовий орел міг потрапити на ці землі ще за Романа Мстиславовича на початку XIII ст.[4], але ця версія не має належної аргументації.

На прапорі Перемиської землі під час Грюнвальдської битви 1410 р. був зображений жовтий двоголовий орел під однією короною на синьому полотнищі[5]. Проте в «Клейнодах» Длуґоша поле герба вказано червоним[6]. Серед учасників Констанцького собору 1413 р. у «Хроніці» Ульріха Ріхенталя згадується безіменний князь із Червоної Русі, гербом якого мав бути перетятий щит, у верхньому срібному полі три червоні хрести, а в нижньому чорному — половина золотого двоголового орла[7]. Однак усі пізніші джерела також подають зображення золотого

---

[1] Наприклад, Хроніка Матвія Паризького (середина XIII ст.) подає герб імператора Фрідріха II як «у золотому щиті дво- або одноголовий орел» та малюнок із двоголовим орлом (див.: *Ströhl H. G.* Heraldischer Atlas. — Stuttgart, 1899. — Taf. XVIII, No. 1; *Schurdel H. D.* Flaggen & Wappen Deutschland. — Augsburg, 1995. — S. 51).

[2] Ще й досі двоголовий орел є на державних символах Росії, Албанії, Сербії, Чорногорії, активно використовується в емблематиці Греції та Туреччини.

[3] *Высоцкий С. А.* Светские фрески Софийского собора в Киеве. — К., 1989. — С. 63, 84.

[4] *Климкевич Р. О.* Двоголовий орел Галицько-Володимирського Королівства // Музейні вісті. — Чикаго, 1959. — Ч. I—II. — С. 5—10.

[5] *Długosz J.* Opera omnia. — T. XIII. — P. 39.

[6] *Długosz J.* Insignia... — S. 16.

[7] *Piekosiński F.* Heraldyka polska wieków średnich. — S. 392.

орла на синьому фоні. Тому однозначно можна стверджувати, що двоголовий орел на початку XV ст. вже був стабільним територіальним знаком на західноукраїнських землях.

* * *

Геральдична традиція територіального знака в Руському королівстві існувала принаймні з початку XIV ст. Роль земельного герба відігравав символ лева, відомий у двох варіантах — спинаючись на скелю та без неї. Правдоподібно, що традиція цього знака зародилася після отримання Данилом Романовичем королівського титулу 1253 р. або й раніше. Низка інших джерел вказує на можливість використання на той час ще кількох символів для окремих уділів або земель — галки, двоголового орла та хреста. Усі ці знаки могли виникнути на місцевому ґрунті або під впливом культурних контактів із сусідніми народами. У символі двоголового орла простежується традиція візантійської емблематики. Після розпаду Галицько-Волинської держави ці символи вже однозначно на початку XV ст. стали відігравати роль територіальних гербів. Імовірно, ці давні знаки були перейняті новими володарями, включені до групи власних земельних символів і функціонували аж до кінця XVIII ст., зазнаючи протягом цього часу незначних змін, доповнень чи нашарувань.

Земельні символи українських адміністративних територій у складі Польщі й Великого князівства Литовського

Після смерті останнього князя Юрія II Тройденовича (1340) розпочалася тривала боротьба за галицько-волинські землі між Польщею, Угорщиною і Литвою. У цей час земельний герб із левом фігурує на печатках литовського князя Любарта (до якого відійшла частина Волині)[1], опольського князя

[1] *Piekosiński F.* Pieczęcie polskie wieków średnich... — S. 316—317.

Владислава (який правив у Галичині в 1372—1378 рр.)[1], на «монетах Русі», карбованих у Львові в 1350—1410 рр. королями Казимиром III і Людвіком Угорським, князем Владиславом Опольським і королем Владиславом Ягайлом[2]. Як уже зазначалося, Казимир III, який титулувався «володарем і спадкоємцем Русі», застосовував зображення лева, увінчаного короною, що можна розцінити як претензію до рідко використовуваного ним титулу «короля Польщі та Русі»[3] та апеляцію до колишнього статусу Галицько-Волинської держави як Королівства Русі. Після остаточного захоплення Галичини Польщею (1387 р.) цей герб стає неодмінним елементом маєстатових і великих коронних печаток польських королів[4]. Уже на середину XIV ст. золотий лев у синьому полі (саме в таких барвах постійно виступає цей герб у пізніших джерелах)[5] однозначно є саме земельним гербом, а не особовим чи родовим, оскільки використовується володарями, які не були прямими кровними нащадками Романовичів. Він відігравав роль державного символу Руського королівства (Галицько-Волинської держави) й увійшов як елемент до герба Львова, що тривалий час був його столицею[6].

Однією з функцій територіальних гербів було їхнє використання на земельних прапорах (хоругвах), які використовували під час військових походів і бойових дій, а також на різних урочистих та жалобних заходах. На той час була поширена

---

[1] *Vossberg F. A.* Siegel des Mittelalters... — Taf. 19; Akta grodzkie i ziemskie. — Lwów, 1870. — T. II. — S. 8; *Piekosiński F.* Pieczęcie polskie wieków średnich... — S. 318; *Одноріженко О.* Руські королівські, господарські та князівські печатки XIII — XIV ст. — Х., 2009. — С. 51—53, 195—196, № 14, 16, 17.

[2] *Крижанівський А.* Львівський монетний двір у XIV—XV століттях. — Львів, 2007. — С. 45—150.

[3] *Kuczyński S. K.* Polskie herby ziemskie: Geneza, treści, funkcje. — Warszawa, 1993. — S. 14.

[4] *Vossberg F. A.* Siegel des Mittelalters...; *Działyński A. T.* Zbiór praw litewskich od roku 1389 do roku 1529. — Poznań, 1841; *Żebrawski T.* O pieczęciach dawnej Polski i Litwy. — Kraków, 1871 — Zesz. II; *Gumowski M.* Pieczęcie królów polskich. — Kraków, 1910—1920; та ін.

[5] *Polaczkówna H.* Stemmata Polonica. — Lwów, 1926. — S. 30. На малюнку лев поданий без корони.

[6] *Гречило А.* Міські печатки Львова XIV—XVIII ст. — Львів, 2010.

практика застосування так званих «гербових прапорів», коли зображення на полотнищі повторювало сюжет із герба, або на хоругву наносився малюнок герба в щиті.

Писемні джерела XV ст. подають уже відомості про колористику гербів окремих земель. Важливими є передовсім праці Яна Длуґоша «Клейноди королівства польського»[1] та опис Грюнвальдської битви 1410 р., у якому подано інформацію про прапори всіх полків (у тому числі й з українських земель)[2]. А в XVI ст. з'являються перші друковані гербовники, серед яких необхідно виділити праці Б. Папроцького[3]. Крім згаданих раніше символів Львівської (лев), Галицької (галка) та Перемиської (двоголовий орел) земель і Волині (хрест) у цих джерелах маємо відомості й про герби інших адміністративних утворень.

У 1430-х рр. було утворене Руське воєводство, яке складалося з Львівської, Галицької, Перемиської і Сяноцької земель, а в другій половині XV ст. до нього приєднано й Холмську землю. Руське воєводство використовувало герб Львівської землі з левом, який спинається на скелю[4].

Для гербів чи прапорів Галицької землі основні джерела повідомляють про біле (срібне) поле. Лише О. Гваньїні подає доволі непевний опис для Галицької хоругви: коронована галка з розкритими крилами в червоному полі[5], який не підтверджується іншими джерелами.

---

[1] *Długosz J.* Insignia... — S. 17. Крім того, важливим джерелом є рукописний гербовник Еразма Камина 1575 р. (зберігається: Наукова бібліотека Львівського національного університету імені Івана Франка. Відділ рукописів і рідкісних видань. — Од. зб. 995 III: Liber insignorum Regionum atque clenodiorum Regni Poloniae summa cum diligentia elaboratus, 1575). До наукового обігу його ввів 1930 р. М. Фрідберґ, детально проаналізувавши та зіставивши цей твір разом із ще шістьма версіями «Клейнодів» Яна Длуґоша (*Friedberg M.* Klejnoty Długoszowe // Rocznik Polskiego towarzystwa heraldycznego. — 1930. — T. X. — S. 1—118).

[2] *Długosz J.* Opera omnia. — T. XIII. — P. 38—41.

[3] Передовсім: *Paprocki B.* Gniazdo Cnoty. — Kraków, 1578; *Ejusd.* Herby rycerstwa polskiego. — Kraków, 1584 (перевидання: Kraków, 1858).

[4] Ojczyste spominki w pismach do dziejów dawnej Polski / Wyd. *A. Grabowski.* — Kraków, 1845. — T. I. — S. 7; *Paprocki B.* Gniazdo Cnoty. — S. 1221, *Paprocki B.* Herby... — S. 709.

[5] *Гваньїні О.* Хроніка Європейської Сарматії. — К., 2007. — С. 413.

Якщо в повідомленнях Длуґоша про колористику символів Перемиської землі були розбіжності й жовтий (золотий) двоголовий орел під однією короною подавався то на синьому, то на червоному полі, то пізніші писемні джерела постійно фіксують синє поле, а гербовники Е. Камина та «Stemmata Polonica» ще подають і кольорові малюнки цього герба[1].

Сяноцька земля, яка виокремилася з Перемиської, використовувала такий самий герб: у синьому полі золотий двоголовий орел під однією короною[2].

На прапорі Холмської землі під час Грюнвальдської битви, за повідомленням Длуґоша, був білий ведмідь між двома деревами в червоному полі[3]. Однак усі пізніші основні джерела (у тому числі й «Клейноди королівства польського», і гербовник Б. Папроцького) подають ведмедя між трьох дерев, а поле щита вказують зеленим. Про заснування міста Холма (близько 1237 р.) літопис оповідає, що, коли князь Данило «їздив по полю і діяв лови, то побачив він на горі гарне і лісисте місце, оточене навкруги його полем, і запитав тамтешніх жителів: «Як іменується се місце?» І вони сказали: «Холм йому ім'я є». І, уподобавши місце те, надумав він, що поставить на ньому невеликий городок»[4]. Схоже, що ці мотиви відбилися в гербі Холма та Холмської землі[5]. У фламандському гербовнику «Armorial Gymnich (Lyncenich)» з першої половини XV ст. поданий правдоподібно також герб Холмської землі, але без підпису: у білому (срібному) полі чорний ведмідь між двох зелених листяних дерев[6]. Хоча в різних джерелах трапляються помилки та розбіжності, однак і в гербовнику Камина,

---

[1] Liber insignorum Regionum... — K. 9; *Polaczkówna H.* Stemmata Polonica. — S. 32. У другому джерелі обидві голови орла вкриті коронами.

[2] *Kucharski W.* Sanok i Sanocka ziemia w dobie Piastów i Jagiellonów. — Lwów, 1905. — S. 8. Папроцький не знав, який герб використовує ця земля (*Paprocki B.* Gniazdo Cnoty. — S. 1222).

[3] *Długosz J.* Opera omnia. — T. XIII. — P. 39.

[4] Переклад поданий за: Літопис Руський (за Іпатським списком). — К., 1989. — С. 418.

[5] *Гречило А.* Земельна геральдика // Пам'ятки України. — 1991. — № 3. — С. 44.

[6] *Heymowski A.* Herby polskie w brukselskim Armorial Gymnich, recte Lyncenich // Studia Źródioznawcze. — Warszawa, 1985. — Vol. XXIX. — S. 116.

й у Папроцького та в інших пізніших джерелах поле герба Холмської землі зазначене як зелене.

Подільська земля в Грюнвальдській битві виставила аж три полки під однаковими прапорами — із зображенням сонця в червоному полі[1]. В усіх пізніших польських джерелах (аж до кінця XVIII ст.) як герб Поділля подається золоте сонце в білому (срібному) полі. За нормами геральдичної колористики, які вже усталилися на той час, не дозволялося наносити геральдичний метал на метал (тут — золоте сонце на срібне поле). Хоча цих норм у деяких країнах, зокрема й у Східній Європі, не завжди дотримувалися. Гербовник Камина подає герб Подільської землі в синьому полі. Сонце тут виступає як символ багатства, добробуту та родючості Подільської землі. Цілком імовірно, що цей символ міг функціонувати в тут ще в дохристиянські часи, коли різні солярні знаки мали широке застосування.

Белзьке князівство, яке зі зміцненням Руського королівства залишалось у феодальній залежності від нього, протягом 1340—1377 рр. підпорядковувалося Великому князівству Литовському, а з 1388 р. перейшло до мазовецьких князів — васалів Польщі. Після смерті князя Земовита VI 1462 р. удільне князівство перестало існувати, було приєднане до Польщі й перетворене на Белзьке воєводство. Подаючи в «Клейнодах» герб (білий грифон із короною у червоному полі), Длуґош зазначив, що його нібито надав ще Казимир III у середині XIV ст.[2] Це твердження вельми сумнівне, бо польський король не зумів спершу закріпитися в Белзі, а 1352 р., зазнавши значних втрат, мусив відступити від міста. Зображення грифона було дуже поширене в давньоруській орнаменталістиці: воно трапляється на розписах Софійського собору в Києві (XI ст.), на археологічних знахідках у Галичі, Звенигороді та інших місцях. Фантастичний звір грифон у геральдиці є уособленням пильності й зіркості.

---

[1] *Długosz J.* Opera omnia. — T. XIII. — P. 39.

[2] *Długosz J.* Insignia... — S. 17; *Polaczkówna H.* Stemmata Polonica. — S. 32; *Friedberg M.* Klejnoty Długoszowe. — S. 54.

. У Фундації Чарторийських при Національному музеї в Кракові зберігся прапор Белзької землі, який датують другою половиною XVI ст.: на червоному шовковому полотнищі з білою вертикальною вставкою намальовано срібною фарбою щит, у якому коронований грифон[1]. Прапор зберігся доволі погано[2]. Можливо, що це той самий, який використовували під час похоронної процесії Сигізмунда I, лише там згадується грифон у короні в червоному полі[3]. Аналогічний опис подає й О. Гваньїні[4].

У Грюнвальдській битві в складі литовського війська брали участь і полки Київської, Стародубської, Сіверської та інших українських земель. Перед битвою великий князь Вітовт роздав 40 княжих корогов. На 30 було зображено вершника з мечем у руці на червоному полі — так звана «Погоня»[5]. Прапори різнилися тільки мастю коня (біла, чорна, гніда). На 10 прапорах у червоному полі були «стовпи Гедиміна» — знак литовських князів. Тобто всі полки виступали під великокняжими символами. Зображення вершника з піднятим мечем («Погоня») уперше відоме на печатці великого князя Ольгерда як символ Великого князівства Литовського 1366 р.[6], а надалі вживалося його синами Ягайлом і Вітовтом[7]. Пізніше герб Великого князівства Литовського незмінно зберігає свій зміст і колористику[8], а також використовується в різних

---

[1] Опубліковано в: Wawel 1000—2000: Wystawa Jubileuszowa. — Kraków, 2000. — T. 1. — S. 37; T. 3. — S. 5.

[2] Люстрація краківської скарбниці 1730 р. вже свідчила про поганий фізичний стан земельних хоругов (Zbiór pamiętników historycznych o dawnej Polszcze. — Warszawa, 1822. — T. III. — S. 118).

[3] Ojczyste spominki... — S. 7; *Bielski M.* Kronika... — L. 425.

[4] *Гваньїні О.* Хроніка Європейської Сарматії. — С. 414.

[5] *Długosz J.* Opera omnia. — T. XIII. — P. 41.

[6] The Heraldry of Lithuania. — Vilnius, 1998. — P. 9.

[7] Наприклад, на великій королівській печатці Владислава Ягайла з 1388 р. цей герб подано у щиті разом із гербами Польського королівства, земель Добринської, Сандомирської, Каліської та Куявської і Русі (*Vossberg F. A.* Siegeln des Mittelalters... — S. 12—13; Taf. 7).

[8] Див. зокрема: *Gumowski M.* Pieczęcie książąt litewskich // Ateneum Wileński. — 1930. — T. VII, Nr. 3—4. — S. 684—725; *Цітоў А.* Наш сімвал — Пагоня. — Мінск, 1992. — С. 16—30; *Шаланда А.* Пагоня // Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя. — Мінск, 2005. — Т. 2. — С. 382; *Rimša E.* Heraldry: past to present. — Vilnius, 2005. — P. 58—71; та ін.

кольорових варіантах для Берестейського, Підляського та інших воєводств[1]. Що стосується «стовпів Гедиміна», то фактично це був знак литовських князів (Длуґош повідомляє, що ним князь Вітовт таврує своїх коней)[2], але він регулярно подається в усіх джерелах серед земельних символів як другий герб Великого князівства Литовського.

Уже згадувалося, що на різних печатках великого князя Вітовта з документів 1401—1430 рр. фігурує хрест як герб Волині[3], а пізніші джерела подають його колористику як срібний хрест у червоному полі[4]. Після Люблінської унії 1569 р. (утворення Речі Посполитої) Волинь приєднано до Корони Польської. У привілеї для Волинської землі зазначалося, що тепер при всіх громадських справах та на земельних коругвах слід разом зі своїми давнішими гербами використовувати польського орла[5].

З частини території, яка доти адміністративно входила до складу Волинської землі, 1565—1566 рр. було утворено Брацлавське воєводство[6]. Сеймова конституція 1569 р. декларувала надання йому корогви[7]. Це воєводство також використовувало герб зі срібним хрестом у червоному полі[8]. Знаки обох воєводств 1589 р. зазнають змін. Формально ці зміни визначалися для земельних і повітових печаток, але їх почали застосовувати повсюдно. Щоб означити задоволення своїх претензій на Волинь, поляки додають у гербі червоний щиток зі срібним орлом, а герб Брацлавщини доповнено синім щитком і срібним півмісяцем, що має символізувати розташування воєводства в прикордонній із татарськими землями смузі[9].

---

[1] *Paprocki B.* Gniazdo Cnoty. — S. 1228—1229, *Paprocki B.* Herby... — S. 719.
[2] *Długosz J.* Opera omnia. — T. XIII. — P. 41.
[3] *Vossberg F. A.* Siegel des Mittelalters... — Taf. 22—23; *Semkowicz W.* Sfragistyka Witolda. — S. 12, 19—20; *Gumowski M.* Pieczęcie książąt litewskich. — S. 720—721.
[4] *Paprocki B.* Gniazdo Cnoty. — S. 1227, *Paprocki B.* Herby... — S. 717.
[5] Volumina legum. — Petersburg, 1859. — T. I. — S. 83.
[6] Архив ЮЗР. — К., 1907. — Ч. 8, т. 5. — С. 127; *Крикун М.* Брацлавське воєводство у XVI—XVIII століттях: Статті і матеріали. — Львів, 2008. — С. 11.
[7] Volumina legum. — Petersburg, 1859. — T. II. — S. 99.
[8] *Paprocki B.* Herby... — S. 719.
[9] Volumina legum. — T. II. — S. 295. Див. також: *Niesiecki K.* Herbarz Polski. — Lipsk, 1839—1846. — T. 1. — S. 177, 220.

. Київське князівство у складі Литви ще 1471 р. було перетворене на воєводство, а після тієї ж таки Люблінської унії відійшло до володінь польської корони. З кінця XV ст. відомий герб Київського воєводства: янгол, який тримає у руках меч та піхви, опущені додолу, у червоному полі[1]. Після переходу Київщини 1569 р. до складу Польського королівства сеймовим привілеєм визначалося використовувати разом із давнішими гербами й орла[2]. Натомість О. Гваньїні описує двокутну воєводську корогву зеленого кольору, з одного боку з гербом Великого князівства Литовського в червоному полі, а з іншого — чорного ведмедя у білому полі[3].

Зображення святих чи якихось інших релігійних символів (як хрест у Волині) на княжих стягах мало на Русі давні традиції ще від прийняття християнства. У XII—XIII ст. на печатках київських князів фігурує архангел Михаїл (з мірилом в одній руці та сферою — у другій). Зображений архистратиг як захисний символ і на шоломі князя Ярослава Всеволодовича, датованому 1206—1207 рр.[4] Загалом, культ Михаїла був дуже поширений в Україні — про це свідчать давні легенди, а також часте використання образу архангела в гербах українських міст[5]. Архангел Михаїл вважався патроном Київської землі, був символом захисту її від ворога.

Чернігівсько-Сіверська земля, приєднана в XIV ст. до складу Великого князівства Литовського, була на початку XVI ст. захоплена Московською державою. На великій печатці царя Івана IV (з другої половини XVI ст.) як «печать Черниговская» подано зображення шаблі чи меча[6]. Не зовсім зрозуміло, на підставі чого був вифантазуваний такий знак, оскільки ні до того, ні після подібний символ для цього краю не вживався.

---

[1] *Paprocki B.* Gniazdo Cnoty. — S. 1227, *Paprocki B.* Herby... — S. 718.
[2] Volumina legum. — T. I. — S. 87.
[3] *Іваньїні О.* Хроніка Європейської Сарматії. — С. 420.
[4] Russian arms and Armour. — Leningrad, 1982. — P. 35.
[5] Див. зокрема: *Гречило А.* Українська міська геральдика. — К., Львів, 1998. — С. 53, 63, 71—73.
[6] *Соболева Н. А.* Российская городская и областная геральдика XVIII—XIX вв. — Москва, 1981. — С. 17—18, 226—228; та ін.

Чернігівщина 1618 р. відходить до Польщі, а 1635 р. утворюється окреме Чернігівське воєводство, яке мало за герб чорного двоголового орла під короною[1]. Поле щита подавалося як срібне золоте або синє, а орел — чорний або невизначеної барви[2]. Мабуть, цей герб був прийнятий як видозміна символу Московії. Можна виводити його й від візантійського знака (як і герб Перемиської землі). На користь цієї версії свідчать зображення орла на археологічних знахідках, а також кам'яна різьба двоголового птаха на стіні Борисоглібського собору в Чернігові, спорудженого 1123 р. Проте якщо чернігівський орел і мав візантійське походження, то в XVI ст. він з'являється за московським посередництвом.

Козак із мушкетом. Герб Війська Запорозького з'явився як організаційний (корпоративний) знак. Із виникненням і розвитком запорозького козацтва поступово утверджується його символ — козак із мушкетом, який пізніше набуває значення земельного герба. За літописом гадяцького полковника Григорія Граб'янки, уперше клейноди Війську Запорозькому надав 1576 р. польський король Стефан Баторій: «постави им гетмана и присла им корогов, бунчук и булаву и на печати герб рицер з самопалом и на голові колпак перекривленній»[3] Цієї версії дотримувалося багато істориків (зокрема Дмитро Яворницький), хоч деякі вважали її гіпотетичною, бо літопис Граб'янки написаний на початку XVIII ст., а роль Баторія як «організатора» козацького війська в польській історіографії, як відомо, значно перебільшена. Так, Володимир Антонович уважав, що «ця реформа не була нічим незвичайним, епохальним; це була одна з багатьох спроб польського правління налагодити козацьку справу»[4].

---

[1] *Niesiecki K.* Herbarz Polski. — T. 1. — S. 230.

[2] Чорний орел у золотому полі: Ягайлонська бібліотека в Кракові (Biblioteka Jagiellońska). — Відділ рукописів. — Sygn. 7006 III. — K. 33.

[3] Лѣтопись Григорія Грабянки: Дѣйствія презѣльной и отъ начала поляковъ кровавшой небывалой брани Богдана Хмелницкого, гетмана запорожского, съ поляки. — К., 1854. — С. 21.

[4] *Антонович В.* Коротка історія козаччини. — К., 1991. — С. 27.

. Нещодавно І. Ситий опублікував коротку розвідку про зображення такого ж герба у «книзі Забіл»[1]. Окремі малюнки в книзі виконані 1745 р. Текст під гербом подає подібну інформацію про надання королем 1576 р. булави, корогви, бунчука і срібної печатки. Цілком можливо, що джерелом для «книги Забіл» слугував літопис Граб'янки. В усякому разі ця пам'ятка також повторює міф про надання Баторієм срібної печатки з гербом, що міцно укріпився в середовищі козацької старшини на початок XVIII ст. Цікаво, що в анонімній «Історії Русів» початку XIX ст. (доведеній автором до 1769 р.) Баторієві приписується надання козакам привілею 19 квітня 1579 р., яким дарується гетьману бунчук «на знакъ звитяжства его зъ войскомъ своимъ надъ народомъ Азіятичнымъ, одъ якого и клейнодъ сей добутъ працею Гетманскою и кровію Козацкою», але про печатку мови немає. Проте відомою є лише королівська постанова з 1578 р.[2] У листопаді того ж року козаки отримали велику королівську корогву[3]. На думку М. Грушевського, на корогві був зображений польський орел, а козаки могли отримати «може, й ще щось, що пізніше входило в понятє військових клейнодів, як бубни, труби і т. и.»[4] Можна додати, що французький автор П'єр Шевальє, повідомляючи про привілеї Стефана Баторія козакам, також не згадує нічого про печатку[5]. Тому «авторство» Баторія — вельми сумнівне й потребує критичного підходу. Зрештою, герб Війська Запорозького не фігурує в жодному тогочасному польському гербовнику. Мабуть, у разі надання герба монархом до цього символу було б зовсім інше ставлення.

Найдавнішою відомою печаткою, на якій фігурує козак із мушкетом на плечі та шаблею при боці, ще донедавна вважа-

---

[1] *Ситий І.* Герб України XVIII ст. // Знак. — 2006. — Ч. 38. — С. 2.

[2] Исторія Русовъ или Малой Россіи / Изд. *О. Бодянский.* — Москва, 1846. — С. 29; Akta historyczne do panowania Stefana Batorego króla polskiego. — Warszawa, 1881. — S. 336—338.

[3] Źródła dziejowe. — Warszawa, 1881. — T. IX. — S. 203, 217.

[4] *Грушевський М.* Історія України-Руси. — К., 1995. — Т. VII. — С. 155.

[5] *Шевальє П.* Історія війни козаків проти Польщі. — К., 1993. — С. 24—25.

ли відбиток на універсалі гетьмана Григорія Лободи 1595 р.[1] Але кілька років тому було опубліковано універсал гетьмана Криштофа Косинського з 15 листопада 1592 р., на якому поставлено ту саму печатку[2]. На листі гетьмана Гната Василевича (1596 р.) прикріплена печатка, де козак зображений тільки з шаблею; подібне зображення й на печатці Самійла Кішки (документ 1601 р.).

Панегірик Касіяна Саковича «Вірші на жалосний погреб зацного рицера Петра Конашевича Сагайдачного» (1622 р.) розпочинається гравюрою козака з самопалом та віршем «На герб силного Войска Є. К. М. Запорозкого»:

Кгды мензства запорозцовъ кролеве дознали,
Теды за гербъ такого имъ рыцера дали.
Который ото готов Ойчизнѣ служити,
За вольность еи и свой живот положити.
И як треба землею албо тыж водою,
Вшеляко он способный и прудкий до бою[3].

У вірші також маємо легендарне твердження, що герб надано королями. Те, що на найдавнішій відомій печатці козак з мушкетом поданий у щиті, й як випливає із заголовка та тексту вірша, не залишає жодних сумнівів, що Військо Запорозьке мало саме герб, а не якусь емблему чи знак на печатку або хоругву. Проте унікальність цього символу полягає в його функціональному призначенні за період XVI—XVII ст. З одного боку, його можна вважати корпоративним знаком, трактуючи Військо Запорозьке як мілітарну організацію, щось на зразок лицарського ордену. З іншого боку, від середини

[1] *Грабовецький В., Гавриленко В.* Невідомий універсал і найдавніша козацька печатка гетьмана Григорія Лободи з 1595 р. // Середні віки на Україні. — К., 1971. — Вип. 1. — С. 204—208.

[2] Фотокопія документа: *Сас П. М.* Герб Війська Запорозького: із минулого у сучасне. — К., 2010. — С. 83.

[3] *Сакович К.* Вѣршѣ на жалосный погребъ зацного рыцера Петра Конашевича Сагайдачного. — К., 1622. — С. 1 зв. Див. також: *Степовик Д. В.* Українська графіка XVI—XVIII століть: Еволюція образної системи. — К., 1982. — С. 301.

XVII ст. він поступово стає територіальним гербом для земель, підконтрольних Війську Запорозькому. Хоча аналогія з лицарським орденом тут дійсно виправдана — достатньо нагадати практику утвердження символів Тевтонського ордену чи Ордену Йоанітів для підвладних їм земель.

* * *

Характеризуючи найдавніші територіальні знаки України, потрібно наголосити, що українська земельна геральдика виникла й розвивалася на власному ґрунті. Процес герботворення в Польщі та Литві в XIV—XVII ст. не був централізованим. Для нових приєднаних територій не складали нові герби, а навпаки — їхні символи інкорпорували в геральдичну систему Польського королівства чи пізніше — Речі Посполитої. Немає жодних підстав уважати, що, скажімо, герб Київщини «польського походження» через біло-червону барву чи «покірну» поставу янгола. Передовсім, представник небесного воїнства в тогочасному світогляді людей не міг аж ніяк сприйматися як символ упокорення чи слабкості. Крім того, ще з часів Київської Русі сформувався сильний культ Архістратига Михаїла та його емблематична традиція, яка згодом і набула втілення у воєводському гербі. Територіальні знаки на наших землях формувались із давньоруських самобутніх символів.

Поява поняття «національний герб»

У результаті національно-визвольної війни 1648—1657 рр. під проводом Богдана Хмельницького відбулися значні політичні, економічні та соціальні зміни. Після вигнання польської адміністрації та шляхти в Гетьманщині сформувався новий адміністративний поділ на полки та сотні, а основним чинником у житті міст, поряд із міщанством, стало козацтво.

У березні 1654 р. українське посольство, очолюване військовим суддею Самійлом Богдановичем та переяславським

полковником Павлом Тетерею, вирушило до Москви. Наскільки московська сторона приділяла значну увагу дипломатичним моментам, свідчать укази про використання нових печаток із царським титулом. Уже 21 березня було доручено виготовити велику царську печатку з новими титулами, якою печатати грамоти Війську Запорозькому[1]. У царській грамоті від 27 березня із наданням нової печатки Богдану Хмельницькому вказувалося: «Да с теми же посланники вашими послали к тебе, гетману, и в Войско Запорожское нашу государскую печать с нашим государским имянованьем, потому что прежняя войсковая печать — с королевским имянованьем, и ныне тою прежнею печатью печатати не годитца»[2].

Козак із мушкетом фігурує пізніше також на печатках І. Виговського, П. Тетері, І. Брюховецького, П. Дорошенка, І. Мазепи та інших гетьманів[3]. Цей же символ залишається й на печатках Війська Запорозького Низового (нагадуємо, що поруч із Військом Запорозьким — Гетьманщиною Вольності Війська Запорозького Низового — землі Січі мали самостійний адміністративний статус. — *Авт.*), тільки побіч постаті козака з'являється увіткнутий у землю спис[4].

У XVIII ст. козак із мушкетом трактується вже як *національний герб.* Автор «Історії Русів», описуючи обрання гетьманів, зазначав, що 1708 р. Івану Скоропадському вручено «клейноды войсковые и національные, т. е. булава, бунчукъ и печать», Данилу Апостолу 1727 р. — «клейноды войсковые,

---

[1] Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. — Санкт-Петербург, 1878. — Т. X. — Ст. 487—490.

[2] Там само. — Ст. 501—504; Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в трех томах. — Москва, 1954. — Т. III. — С. 567.

[3] *Крип'якевич І.* З козацької сфрагістики // Записки НТШ. — Львів, 1917. — Т. CXXIII—CXXIV. — С. 1—16; *Ситий І.* Печатка Богдана Хмельницького (за матеріалами Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського) // Знак. — 1996. — Ч. 11. — С. 3; *Гавриленко В.* Сфрагістично-геральдичні аспекти козацької державності // Там само. — 2001. — Ч. 23. — С. 2—3; *Одноороженко О.* Українські державні, земельні та міські печатки козацької доби (кінець XVI—XVIII ст.). — Харків, 2003. — С. 31—47, 182—186; та ін.

[4] *Ситий І.* Печатки Війська Запорозького Низового та печатка Коша суддівська на документах XVIII ст. зі збірки Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського // Друга наукова геральдична конференція. — Львів, 1992. — С. 69—71.

т. е. булава, знамя, бунчукъ и печать національная», а вже нарешті 1751 р. гетьману Кирилу Розумовському — «клейноды войсковые и національные»[1].

Літопис Г. Граб'янки розпочинався «Віршем на герб малоросійський»:

Войска Запорожского воинъ знаменитій
Вооруженъ бодрствуетъ отчизну хранити,
Аще и враговъ, коихъ не зрить предъ собою,
Обаче оружіе готово до бою.
Имать тѣмъ востающи супостати сильни,
Хотѣнія своего падоша омилни,
Ибо вѣсть сей завчасу предварати злому,
Да въ порабощеніи не будетъ нѣкому, —
Якоже дѣло бодра пастора суща
Воспятити къ стаду волка грядуща[2].

У вже згадуваній «книзі Забіл» під малюнком герба зроблено й латиномовний підпис: «sigilum Ucrainia» (тобто — печатка України)[3].

Указом від 3 вересня 1656 р. цар Олексій Михайлович розширив свій титул з претензіями на інші землі, в тому числі й українські: «Великий князь Литовський, Білої Росії, Волинський і Подільський»[4]. Ці території ніколи не належали до Московського князівства, і ніхто з попередників Олексія Михайловича раніше не висував на них претензії. Таким чином московський цар поступово перебирав титули, на котрі претендував Богдан Хмельницький, у яких, як писав В'ячеслав Липинський, «його — Гетьмана і самодержця Руського — власні, його власною кров'ю «з неволі лядської визволені» землі

[1] Исторія Русовъ или Малой Россіи. — С. 211, 233, 246.
[2] Лѣтопись Григорія Грабянки. — К., 1854. — С. vii.
[3] *Ситий І.* Герб України XVIII ст. — С. 2.
[4] Полное сбрание законов Российской империи (далі — ПСЗ). — Санкт-Петербург, 1830. — Т. І. — № 164. Ще у справі царських титулів див.: *Прокопович В.* Печать малороссійская // Записки НТШ. — Париж, Нью-Йорк, 1954. — Т. CLXIII. — С. 23—45.

українські перечислялися»[1]. На ці зміни в титулі, що розкривали суть віроломної московської політики щодо України, зверталася увага в інструкціях шведським послам до Хмельницького[2]. Титули та земельні герби були зовнішньою ознакою суверенності та відігравали значну роль у тогочасному міжнародному праві. Це особливо підкреслює поданий Пилипом Орликом один із пунктів українсько-шведського договору між гетьманом Іваном Мазепою та королем Карлом XII: «Нічого не зміниться в тому, що досі зазначено щодо герба й титулу князя України. Й. К. В. (Його Королівській Величності. — *Авт.*) не могтиме ніколи присвоїти цей титул і герб»[3].

Створена 1722 р. Малоросійська колегія відала всіма справами Лівобережної України, а влада гетьмана й генеральної старшини обмежувалася тільки справами місцевого значення. І хоча Малоросійська колегія почала використовувати печатку із зображенням двоголового російського орла, але усвідомлення козака з мушкетом як українського національного герба залишилося. Після ліквідації 1727 р. Малоросійської колегії гетьманові Данилу Апостолу повернули «печать національную» із зображенням козака з мушкетом[4]. Поступово воно стає обов'язковим на одній із сторін полкових та сотенних корогов[5]. Ордером гетьмана Кирила Розумовського, виданим у березні 1755 р., визначався порядок зображення елементів на сотенних і полкових прапорах — з лицьового боку фігурував національний герб (козак із мушкетом. — *Авт.)*, а з іншого — знак відповідної сотні чи полку[6]. Як приклад реалізації цього розпорядження можна навести низку звітів про розробку

---

[1] *Липинський В.* Твори. — Філадельфія, 1991. — Т. 3: Україна на переломі. — С. 174—175.

[2] Архив Юго-Западной России (далі — Архив ЮЗР). — К., 1908. — Ч. 3, т. 6. — С. 160—161, 259.

[3] *Орлик П.* Вивід прав України // Стара Україна. — Львів, 1925. — Ч. I—II. — С. 7.

[4] Історія Русовъ... — С. 233.

[5] *Барсуков А.* Правительственные печати в Малороссии от времен Стефана Батория до Екатерини II // Киевская старина. — 1887. — Т. 19. — Сент. — С. 91.

[6] Детальніше про це див.: *Стафійчук В.* Роль Генеральної військової канцелярії у забезпеченні прапорами полків, сотень і окремих військових частин Гетьманщини // Знак. — 1997. — Ч. 13. — С. 6, 7. Див також: Центральний державний історичний архів України в Києві (далі — ЦДІА, Київ). — Ф. 269. — Оп. 1. — Спр. 1723. — Арк. 4.

«абрисів» таких прапорів та про їхнє виготовлення[1]. Автор «Історії Русів» зазначав, що в обов'язки хорунжих входило зберігати «знамена или хоругвы повѣтовыя, подъ стражею товарискою, на коихъ гербы были, съ одной стороны повѣтовый, а съ другой національный»[2].

* * *

Після національно-визвольної війни 1648—1657 рр. на Лівобережжі сформувався новий адміністративний поділ на полки та сотні, а символ козака з мушкетом зі знака мілітарної структури остаточно перетворюється на територіальний герб. Нові українські землі включаються в царський титул, а використання їхніх гербів підкреслює претензії на території, на які московські володарі раніше ніколи не претендували й тепер ними не володіли.

У Гетьманщині на початку XVIII ст. формується і поняття національного герба в модерному значенні. Проте нестабільна політична ситуація, запровадження замість гетьманського правління малоросійських колегій і нарешті повна ліквідація автономії Гетьманщини не дали змоги остаточно утвердитися власній геральдичній системі, окремі здобутки якої продовжили свою традицію на Кубані.

Символи українських земель у складі монархій Габсбургів та Романових

1772 р. відбувся перший поділ Речі Посполитої, наслідком якого стало приєднання частини західноукраїнських земель до Австрійської монархії. Формально цей акт було проголошено універсалом імператриці Марії-Терезії (яка тоді була також королевою Чехії й Угорщини) від 11 вересня 1772 р., за яким

[1] Про прапор Лубенського полку: ЦДІА, Київ. — Ф. 51. — Оп. 1. — Спр. 1825. — Арк. 4—5.
[2] Исторія Русовъ... — С. 15.

визначали й межі «здавна належних провінцій»[1]. Підставою слугували давні претензії угорських королів на Галицьку Русь. Обґрунтування причин захоплення цих територій австрійська дипломатія виклала в брошурі-маніфесті, виданій у Відні[2]. Анексію подано як ревіндикацію. Як важливий аргумент також зазначалося, що угорські монархи постійно використовували титул «короля Галіції і Лодомерії (Володимирії. — *Авт.)*», від якого ніколи не відмовлялися, а на своїх печатках поміщали герби цих земель[3].

Герб із левом не відповідав австрійській політичній декларації про «повернення давніх угорських провінцій», тому не дивно, що його скасовано, а натомість для «Королівства Галичини і Лодомерії» (так названо нову провінцію, хоча Волинь не увійшла до складу монархії Габсбургів) канцлер князь Кауніц рапортом від 6 жовтня 1772 р. рекомендував «зберегти» відповідні претензійні символи[4]. На цій підставі угорська королівська надвірна канцелярія 16 листопада того ж року визначила гербом Галичини в синьому полі три золоті корони, 2 над 1, а «Лодомерії» — у синьому полі дві балки, тричі шаховані червоним і сріблом[5]. До нової провінції також приєднали колишні претензійні території Чеської корони (Освенцимське та Заторське князівства в південній Польщі), то загальний герб складався з трьох полів — з доданим у срібному полі синім орлом[6]. 27 січня 1782 р. цісар Йосиф II своїм дипломом запровадив новий герб: овальний щит, розділений на 4 поля, де крім символів Галичини та «Лодомерії» подано окремо знаки Освенцимського й Заторського

---

[1] Edicta et mandata universalia regnis Galiciae & Lodomeiae a die 11. septembr. 1772. initiae possessionis promulgata / Rozkazy i ustawy powszechne krolestwom Galicyi i Lodomeryi od dnia 11. września 1772. obicia possessyi ogłoszone. — Leopoli, 1772. — P. 1—3.

[2] Jurium Hungariae in Russiam Minorem et Podoliam, Bohemiaeque in Oswicensem et Zatoriensem ducatis praevia explicato. — Vindobonae, 1772.

[3] Ibid. — P. 6, 32, 43.

[4] Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі — ЦДІА, Львів). — Ф. 755. — Оп. 1. — Спр. 170. — Арк. 3.

[5] Там само.

[6] Там само. — Спр. 169. — Арк. 14. Див. також: Edicta et mandata... — P. 1—3.

князівств[1]. Але вже згідно з наказом цісаря Франца II від 5 листопада 1804 р. запроваджено новий символ Галичини: в синьому полі червона балка, над якою чорна галка, а внизу — три золоті корони, 2 над 1[2]. Цей символ надалі найчастіше й уживався як узагальнений знак «Королівства Галичини і Лодомерії».

Від 1786 р. до складу Галичини входила Буковина, яку в патенті цісаря Франца Йосифа I від 4 квітня 1849 р. уже названо окремою провінцією — «Герцогство Буковина». Герб цього коронного краю затверджено дипломом від 9 грудня 1862 р.: у розтятому на синє і червоне поля щиті чорна голова бика, над нею та обабіч — три золоті 6-променеві зірки[3]. Новий знак базувався на історичному символі Молдавського князівства, але мав деякі відмінності в колористиці й елементах[4]. Герб Буковини планувалося ввести 1871 р. до великого герба Австро-Угорщини, але цей ескіз не затвердили[5]. Разом із гербом Галичини його внесли до нового великого герба Австро-Угорщини лише 1915 р.[6]

Обидві провінції використовували спершу однакові прапори в «краєвих кольорах» з двох горизонтальних рівновеликих смуг синьої та червоної, але згодом для Галичини порядок барв змінено — верхня смуга стала червоною, а нижня — синьою[7].

Давній територіальний герб із «руським» левом, замінений новими австрійськими символами 1772 р., досить швидко пе-

---

[1] ЦДІА, Львів. — Ф. 755. — Оп. 1. — Спр. 170. — Арк. 6—7. Див. також: J. Siebmacher's großes Wappenbuch. — Neustadt an der Aisch, 1985. — Band 32: Der Adel von Galizien, Lodomerien und der Bukowina. — S. 50, 51; Taf. 42.

[2] Ibid. — S. 70—71; Taf. 11.

[3] *Bidermann H. J.* Die Bukowina unter Österreichischer Verwaltung 1775—1875. — Lemberg, 1876. — S. 12; *Ströhl H. G.* Oesterreichisch-Ungarische Wappenrolle... — S. XV; Taf. IX.

[4] *Kaindl R. F.* Unser Heimatland Bukowina. — Wien, 1916. — S. 3.

[5] *Göbl M.* Staatssymbole des Habsburger-Reiches ab 1867 mit besonderer Berücksichtigung des Staatswappens // Österreichs politische Symbole: Historisch, östhetisch und ideologiekritisch beleuchtet. — Wien, Köln, Weimar, 1994. — S. 20—21.

[6] *Gall F.* Österreichische... — S. 101—105, Taf. 118; *Neubecker O., Brooke-Little J. P.* Heraldry: Source, Symbols and Meaning. — London, 1988. — P. 90—91.

[7] *Lind K.* Städte-Wappen von Österreich-Ungarn, nebst den Landeswappen und Landesfarbe. — Wien, 1885. — Taf. Galizien I, III; Hickmanns A. L. Geographisch-statistischer Universal-Taschenatlas. — Wien, Leipzig, 1917. — Taf. 60.

рестав функціонувати. Хоча Галицька дворянська гвардія у Відні й використовувала в 1781—1793 рр. синьо-жовті прапорці[1], однак їх колористика також збігалася з барвами колишнього претензійного, а тепер нового крайового герба — три золоті корони на синьому фоні.

Відродження історичного символа Руського королівства XIII—XIV ст. відбулося після «весни народів» — низки національно-демократичних революцій у Європі 1848 р. Саме ці революційні зміни дали змогу утрадиційнитися поняттю українських національних кольорів у Галичині, яке згодом поступово поширилося на інші етнічні землі й на початку XX ст. набуло всеукраїнського значення. Проте питання українських національних символів на початку 1848 р. було ще не до кінця з'ясоване.

Головна Руська Рада — представницький орган української спільноти Галичини — порушила проблему національних символів тільки на таємній раді 7-го засідання, що відбулося 16 травня, а вже на таємній раді 18 травня вирішено, «що знамя земли рускои тутейшои єсть левъ, а цвѣты руски жовтый и синый»[2]. Малюнок самого герба (з повернутим геральдично вліво левом) узятий із перевиданого гербовника К. Несецького, опубліковано з описом кольорів у «Зорі Галицькій» аж 27 червня[3]. Утвердження українських національних символів набуло великого поширення. Йосафат Кобринський у листі з Коломиї від 8 червня до Якова Головацького писав: «Льва в синѣм поле по шапках и капелухах даже селяне носятъ... В Коломыи зроблена хоругва Левъ в синим поли: и хороша робота коштує и хороши грош...»[4]

Відродження давнього територіального герба як українського національного знака викликало агресивну реакцію

---

[1] *Дашкевич Я.* Синьо-жовті прапорці Галицької гвардії 1781—1793 рр. // Знак. — 1993. — Ч. 4. — С. 3.

[2] ЦДІА, Львів. — Ф. 180. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 25 зв., 26. Пор.: Головна Руська Рада (1848—1851): протоколи засідань і книга кореспонденції. — Львів, 2002. — С. 26, 27.

[3] Зоря Галицка (Львів). — 1948. — Ч. 7 (27 червця). — С. 30.

[4] Кореспонденція Якова Головацького в літах 1835—49. — Львів, 1909. — С. 260.

з польського боку, що своєю чергою провокувало українські вимоги заборонити використання в Галичині польського орла[1]. У відповідь на польські провокації згодом у «Зорі Галицькій» опубліковано вірш з такими глузливими словами:

...Где єсть теперь така сила,
Щобъ Русина повалила?
Левъ ся орла не боитъ.
Якъ Левъ рикне, птахъ злетитъ...[2]

З 2 до 16 червня 1848 р. у Празі відбувався Слов'янський з'їзд, на якому однією з проблем українсько-польського порозуміння було питання атрибутів загонів Національної гвардії в Галичині. Відповідно до «Оуставу для учрежденія Гвардиі народовой (Стражи народовой) въ кесарствѣ Аустріяцкомъ» від 8 квітня у § 19 зазначено, що «каждий баталіонъ маєтъ корогву (хорунгевъ), а каждій швадронъ штандаръ оздобленій колорами краю»[3]. Оскільки тогочасні крайові символи не влаштовували ні українську, ні польську сторону, то 5 червня в деклараціі Зенона Поглодовського запропоновано, щоб гвардія на території всієї Галичини мала спільні відзнаки (орла і лева)[4]. Незважаючи на домовленості під час празького Слов'янського конгресу, в Галичині почалося активне створення національних гвардій під польською атрибутикою. А 20 вересня Головна руська рада видала відозву до українського народу в справі організації національних гвардій[5]. Дано рекомендації про вигляд прапорів таких загонів: на синьому полотнищі з одного боку мав бути жовтий (золотий) лев, що спинається на скелю такої ж барви, а на зворотному — патрон місцевої церкви.

---

[1] ЦДІА, Львів. — Ф. 180. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 33, 36. Див. також: Головна Руська Рада... — С. 30, 32.

[2] Зоря Галицка. — 1948. — Ч. 9 (11 липця). — С. 38.

[3] *Кревецький І.* Проби організования руських національних гвардій у Галичині 1848—1849 р. // Записки НТШ. — Львів, 1913. — Т. CXIII. — С. 131.

[4] *Wisłocki W. T.* Kongres siowiański w roku 1848 i sprawa polska // Rocznik zakiadu Narodowego imienia Ossolińskich. — Lwów, 1928. — T. I—II. — S. 607.

[5] Зоря Галицка. — 1848. — Ч. 20 (3 жовтня).

Під час революційних подій 1848—1849 рр. серед русинів-українців Закарпаття поширилися ідеї: спершу — створення слов'янської автономії у складі Угорщини, а пізніше — об'єднання Закарпаття з Галичиною в окремий «коронний край». Однак ці програми не були реалізовані й закарпатські землі залишилися у складі Угорщини, а комітатський адміністративно-територіальний поділ зберігався до початку XX ст. Один із «будителів» Закарпаття Адольф Добрянський широко пропагував синьо-жовті кольори як національні[1].

Символи «Королівства Галичини і Лодомерії» офіційно припинили своє функціонування 1918 р. з розпадом Австро-Угорщини. Із трьох символів, експлуатованих австрійськими монархами впродовж 1772—1918 рр. — трьох корон, шахованих балок та галки, — тільки останній (хоч і змінений) міг відповідати місцевим геральдичним традиціям. Основу для нових символів захоплених Австрією 1772 р. західноукраїнських земель склали витворені угорцями наприкінці XV — на початку XVI ст. претензійні герби, які відображали політичну ідею «повернення давніх провінцій». Уже з утвердженням у Галичині Австрійської монархії до територіальних символів внесено елементи дійсних історичних знаків. Хоча надумані крайові емблеми все ж не були достатньо популярними, особливо після подій 1848 р. Під час Другої світової війни німецькі окупанти намагалися створити символ для Генерал-губернаторства (утвореного з частини Польщі та Галичини), опертий на якісь германські традиції. З цією метою використано три корони, які в поєднанні з левом подано на емблемі дивізії «Галичина».

Вплив централізованої герботворчої діяльності в Російській імперії в першій половині XVIII ст. зводився до складання знаків для знамен армійських полків, розташованих в українських землях, хоча при цьому сотенні та полкові уряди продовжували використовувати свої традиційні герби.

[1] *Штефан А.* За правду і волю. — Торонто, 1973. — Кн. 1. — С. 97.

Відповідно до законодавчого акту 1775 р. «Учреждения для управления губерний Всероссийской империи» 1780 р. утворено Харківське намісництво, яке складалося з 15 повітів. 21 вересня 1781 р. централізовано затверджуються герби для міст цього намісництва, у тому числі для Харкова — у зеленому полі подано ріг достатку та кадуцей — золотий жезл із срібними крильми, який обвивають дві срібні змії, що мало характеризувати місто як значний торговий центр[1].

Після ліквідації автономії Гетьманщини утворюються указом від 16 вересня 1781 р. Київське, Чернігівське та Новгород-Сіверське намісництва, кожне з яких ділилося на 11 повітів. Для повітових міст здійснюються 1782 р. «височайші надання» гербів, хоча ці затвердження були формальними, оскільки здебільшого залишались давні герби[2]. Так, земельний знак з архангелом Михаїлом, який вживався Київською губернською канцелярією[3], використано для нового герба Києва замість давнього міського символу (лука чи самостріла)[4]. Формально цей герб уживався і для міста, і для намісництва, і для повіту.

На території приєднаного 1783 р. Кримського ханства створено Таврійську область із центром у Сімферополі. Для цієї області оперативно 8 березня 1784 р. затвердили герб: у золотому полі чорний двоголовий орел, на грудях якого синій щиток із золотим православним хрестом[5]. Цей символ мав указувати на те, що такий хрест прислали візантійські імператори на Русь, коли відбулося її хрещення.

При частих змінах адміністративно-територіального поділу не було більшого сенсу затверджувати символи для нових губерній, які через короткий час або розформовували, або перейменовували, або приєднували до інших утворень.

---

[1] ПСЗ. — Санкт-Петербург, 1830. — Т. XXI. — № 15238.
[2] Там само. — № 15422, 15423, 15424.
[3] *Грабова Н.* Печатки... — С. 290—291.
[4] *Винклер П. П.* Гербы... — С. 68.
[5] ПСЗ. — Санкт-Петербург, 1830. — Т. XXII. — № 15953.

Юридична процедура централізованого затвердження гербів міст, яка частково збереглася в Російській імперії й пізніше, зводилася до того, що підготований Герольдмейстерською конторою (з 1800 р. — Герольдією) малюнок подавався на «височайше» затвердження монарха, а потім пересилався ще на «благоусмотрєніє» Урядового Сенату.

Новою реформою Герольдію 1848 р. перетворено на Департамент герольдії Сенату, при якому почало діяти Гербове відділення[1]. За царським дорученням керівник цього відділення Б. Кене 1856 р. почав перегляд усіх затверджених досі губернських і міських гербів[2].

Поступово було напрацьовано значну кількість «виправлених» проектів, а також гербів для міст, котрі ще не мали офіційних знаків. Так, уже в жовтні 1857 р. підготовлено проект герба Таврійської губернії[3], опрацьовувалися матеріали й для інших губерній[4]. Восени 1858 р. Кене подав герольдмейстеру рапорт, яким пропонувалися до розгляду: 22 герби губерній, які входили до державного герба, з коронами і прикрасами, передбаченими указом 1857 р.; 34 герби губерній, відкориговані, виправлені та оздоблені; 13 гербів областей і земель[5]. Усі проекти вирізнялися суворим дотриманням геральдичної колористики та композиції.

Загалом, централізація територіального герботворення в Російській імперії з кінця XVIII ст. була доволі неорганізованою. Особливо це стало відчутним для українських земель, де сформовані протягом попередніх періодів міські та територіальні герби або формально перезатверджувалися, або використовувалися без жодних юридичних формальностей.

---

[1] Там само. — Собр. 2. — Санкт-Петербург, 1849. — Т. XXIII. — № 22269.

[2] *Соболева Н. А.* Российская городская и областная геральдика... — С. 135.

[3] Російський державний історичний архів (Санкт-Петербург; далі — РДІА). — Ф. 1343. — Оп. 15. — Спр. 229. — Арк. 3.

[4] Там само. — Спр. 134, 157, 164, 209, 212, 240, 244, 249 та ін.

[5] Там само. — Спр. 121. — Арк. 84—120. Про це також див.: *Соболева Н. А.* Российская городская и областная геральдика... — С. 136—137.

Утвердження загальнонаціональних символів: 1917—1920 рр.

Утвердження синьо-жовтого кольорового поєднання як українських національних барв у сучасному сенсі однозначно можемо датувати 1848 р. і пов'язувати з українським національним відродженням у Галичині[1]. Поступово це поняття поширюється на Закарпаття, адміністративно підпорядковане угорській частині імперії Габсбургів, а з початком масової еміграції українців наприкінці XIX ст. за океан — і на поселення в Америці. На українських землях, що входили до складу Російської імперії, де українофільський рух вважався ворожим і переслідувався царським режимом, національні кольори почали утверджуватися лише після революції 1905 р. у середовищі свідоміших верств населення. Подальша публічна дискусія на цю тему фактично була спровокована обговоренням справи «державних російських національних кольорів». Публікація про російські проблеми з'явилася в січні на сторінках львівської «Неділі»[2]. Під цим впливом І. Крип'якевич уже на початку лютого публікує там же коротку статтю, яку через тиждень передруковує київська українська газета «Рада»[3]. У статті він зазначав, що «історія наших національних прапорів досі не досліджена», далі подавав інформацію про козацькі прапори XVI—XVII ст. та робив висновок, що серед прапорів Богдана Хмельницького переважав червоний колір. У серпні на цю публікацію відгукнувся наддніпрянський мистецтвознавець Кость Широцький статтею «Український національний колір», яку зразу ж передруковано у Львові[4]. Широцький, наводячи приклади з українського ужиткового мистецтва, архітектури,

---

[1] Детальніше про це див.: *Гречило А.* До питання про національний прапор // Пам'ятки України. — 1989. — № 4. — С. 44—48; *Гречило А.* Відродження українських національних символів у Галичині в 1848 р. // Знак. — 1998. — Ч. 16. — С. 1—2.

[2] *Дядько.* «Національні краски в русскихъ» // Неділя (Львів). — 1911. — Ч. 2. — С. 6.

[3] *Крип'якевич І.* Прапор Хмельницького // Неділя. — 1911. — Ч. 6. — С. 3. Передруковано як: Якого кольору був український прапор // Рада (Київ). — 1911. — № 23. — С. 4.

[4] *Широцький К.* Український національний колір // Рада. — 1911. — №. 179. — С. 1. Передрук у: Неділя. — 1911. — Ч. 33. — С. 4—5.

археології, етнографії, робить висновок, що «ми можемо з повним правом брати для своїх національних відзнак досі уживаних синього з жовтим кольорів й не робити в сій справі жадних змін, розуміючи, що се є згідне цілком з народним смаком, з окружними тонами природи української, а козацькими звичаями й певними традиціями серед сучасного українського громадянства». А вже у вересні його доповнив історичними аргументами львівський історик С. Томашівський, а його статтю оперативно передрукували в Києві[1]. Степан Томашівський більше уваги звернув на політичне інтернаціональне значення червоного кольору, у той час як синьо-жовтий прапор «і з естетичного боку гарний, і — що найважливіше — не може спричинити ніяких непорозумінь, бо ані не має він ніякого загально прийнятого символічного значіння, ані жадний із сусідських нам народів не уживає його як свого національного». Фактично, ці публікації і на Наддніпрянщині, і в Галичині припинили будь-які дискусії про те, які кольори слід вважати національними для українців, а натомість маємо багато повідомлень про використання синьо-жовтих кольорів по обидва боки кордону: чи то як вивішування прапорів у Львові під час Шевченківських свят, чи як оздоблення портрета композитора М. Лисенка чорними та жовто-блакитними стрічками під час панахиди в Полтаві, чи під час проведення інших заходів у різних регіонах[2].

На початку XX ст. популярними стають видання збірників патріотичних пісень. Серед них особливо вирізняється пісня «Ще не вмерла Україна», яка поступово набуває значення національного гімну. Слова написав у Києві ще 1862 р. Павло Чубинський. А вже 1863 р. їх опублікували у львівському часописі «Мета», приписавши авторство Т. Шевченкові[3]. Ми-

[1] *Томашівський С.* Ще в справі українського національного кольору // Неділя. — 1911. — Ч. 34. — С. 1—2. Передрук як: Український національний колір // Рада. — 1911. — № 196. — С. 2.

[2] *Лозинський М.* Шевченкові дні у Львові // Рада. — 1911. — № 54. — С. 1; Над труною М. В. Лисенка // Рада. — 1912. — № 249. — С. 2. Див. також: *Дашкевич Я.* Символи, символи… — Львів, 1990. — С. 12—13.

[3] Мета. — Львів, 1863. — Ч. 4. — С. 271—272.

хайлю Вербицький написав музику до цих слів. Як вважається, вперше публічно його було виконано під час Шевченківського свята 1865 р. в Перемишлі[1].

Проте справжнім вибухом українського національно-визвольного руху були події після скинення самодержавства в Росії в лютому 1917 р., які й утвердили загальнонаціональний характер символів. Уже 25 (12 ст. ст.) березня 1917 р. у Петрограді відбулася масова 20-тисячна маніфестація солдатів-українців і студентської молоді під синьо-жовтими та червоними прапорами[2]. 29 (16) березня в Києві відбулося «свято свободи», на якому українські солдати йшли окремою колоною під національними прапорами[3], а ще через три дні понад 100-тисячна маніфестація стала кульмінацією відродження українського життя в Києві[4]. У цьому заході 1 квітня (19 березня) «прапорів було більше ніж 320 самих національних та понад десять червоних, робітничих, з українськими написами про міжнародну солідарність робітничої кляси»[5]. Під впливом київських масових акцій побачили світ дві брошури В. Різниченка, що значно посприяли росту зацікавлення питанням національних символів[6]. Протягом наступних тижнів відбулися маніфестації та інші заходи під

---

[1] *Лиско З.* Повстання нашого національного гімну // Українська музика. — Стрий, 1938. — Ч. 9—10. — С. 166.

[2] *Дорошенко Д.* Історія України 1917—1923 рр. — Ужгород, 1932. — Т. І. — С. 48—49; *Ґнатевич Б., Крип'якевич І.* Історія українського війська. — Львів, 1936. — С. 360; Український національно-визвольний рух: березень-листопад 1917 року. Документи і матеріали. — К., 2003. — С. 53—54.

[3] Праздник Свободы в Киеве // Последние новости (Київ). — 1917. — № 4391. — С. 4; *Жученко М.* Українське життя у Київі на світанку волі // Літературно-науковий вісник. — К., 1917. — Т. LXVIII. — С. 151.

[4] Свято вільної України 19 березоля у Києві // Вісти з Української Центральної ради (Київ). — 1917. — № 2; Українська маніфестація в Києві // Нова Рада (Київ). — 1917. — № 1. — С. 2—3; Украинская манифестация // Последние новости. — 1917. — № 4393. — С. 3; *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє-минуле (1914—1920). — 2-ге вид. — Мюнхен, 1969. — С. 88—90; *Жученко М.* Українське життя… — С. 152—153; *Ковалевський М.* При джерелах боротьби. — Інсбрук, 1960. — С. 274—278; та ін.

[5] Про сьвято Вільної України 19 марта в Києві (за київськими газетами) // Календар Канадійського Русина на 1918 рік. — Вінніпег, 1917. — С. 226.

[6] *Різниченко В.* Герб України (В справі українських національних емблємів). — Звенигородка, 1917; *Різниченко В.* Національний колір України (В справі наших національних емблємів). — [Звенигородка], 1917.

українськими прапорами по багатьох інших містах України, зокрема в Харкові, Катеринославі, Чернігові, Полтаві, Севастополі[1]. Процес українського національного відродження охопив не лише етнічні території, а й регіони центральної Росії, Сибіру, Туркестану, Далекого Сходу та інші землі — скрізь, куди доля завела українських поселенців, військовополонених чи репресованих[2]. Невіддільним атрибутом цього процесу стало поняття національних кольорів — поєднання синього (або світло-синього, тобто блакитного, голубого) і жовтого кольорів. Паралельно з цим використовувалися червоні прапори, трактовані як міжнародні символи революційного руху, та малинові, з якими пов'язувалися легендарні козацькі традиції. Так, на відкритті першого Українського військового з'їзду 18 (5) травня 1917 р. «на сцені поза містом для президії розгорнувся синьо-жовтий прапор з написом «Хай живе національно-територіальна автономія. Депутація з Петрограда». А поруч із цим прапором розгорнувся другий з вишитим левом і Архангелом Михайлом»[3]. На цьому ж з'їзді було сформовано та ухвалено назву 1-го Українського Козацького гетьмана Богдана Хмельницького полку, який отримав спершу від Українського військового клубу ім. Полуботка малиновий прапор з портретом Б. Хмельницького, вишитий черницями Фролівського монастиря, а згодом, під час виїзду на фронт, — блакитно-жовтий прапор від Української Центральної Ради[4].

Після проголошення 23 червня І Універсалу Центральної Ради з 28 червня почав працювати український уряд — Генеральний секретаріат. Посаду генерального писаря обіймав

---

[1] Див. зокрема: Українська маніфестація 30 квітня у Харкові // Робітнича газета (Київ). — 1917. — № 30. — С. 4; *Михайлик М.* Український національний рух у Криму в 1917 р. // Літопис Червоної Калини. — 1932. — Ч. 7—8. — С. 24; Український національно-визвольний рух... — С. 63, 109, 207; та ін.

[2] Про маніфестації в травні 1917 р. в місті Владивосток під українськими прапорами див.: *Верига В.* Визвольні змагання в Україні: 1914—1923 рр. — Львів, 1998. — Т. 2. — С. 385.

[3] Український військовий з'їзд // Народня воля (Київ). — 1917. — Ч. 3. — С. 2.

[4] *Гнатевич Б., Крип'якевич І.* Історія українського війська. — С. 362; *Галаган М.* Богданівський полк // Літопис Червоної Калини. — 1937. — Ч. 6. — С. 3—4.

Павло Христюк, який із перших днів порушив справу печатки для скріплення урядових актів і різних документів. Детальну інформацію про це подав у своїх споминах Микола Ковалевський: «На скликання спеціальної історичної комісії, яка виробила б проект такої печатки, не було часу і тому, після консультації з відомим знавцем нашої старовини, директором Київського музею Біляшівським, постановлено було зробити дві печатки — велику, для особливо важних актів і малу для поточної праці. Обидві печатки мали в собі Тризуб Володимира, при чім зав'язалась живіша дискусія над справою хреста на Тризубі. Думки наших знавців поділилися, багато з них твердили, що хрест був долучений до Тризуба щойно в останніх роках правління Володимира і тому княжий герб переважно зберігся без хреста. Були також пропозиції, що нав'язували до традицій Запорозької Січі. Пропонувалось, щоб велика печатка була з Тризубом, а мала була б зроблена за взірцем печатки кошових отаманів Запорозької Січі (козак з рушницею). Однак цю пропозицію одкинуто з огляду на вужчу символіку цієї козацької печатки. Більшість погодилась на тому, що власне Тризуб, залишений нам суверенними князями Київської Руси, повинен і тепер бути гербом Української держави і символом наших визвольних змагань»[1].

Подальшому поширенню національних кольорів сприяло і їхнє народне тлумачення як «блакитне небо та золотий лан пшениці», яке дуже легко сприймалося в усіх середовищах. 13 жовтня в газеті «Нова Рада» В. Щавинський порушив проблему відтінків кольорів українського прапора[2]. Автор визнавав, що «вже давно перед революцією в Росії вважали за український прапор ясно-голубу і ясно-жовту фарбу», але, апелюючи до геральдичної колористики та низької світлостійкості таких відтінків, він наполягав, що «мають бути яркі й густі синій і жовтий (золотий) — яких уживають у Галичині й на Буковині».

Проте жовтневий переворот у Петрограді та проголошення 20 листопада III Універсалом Української Народної

---

[1] *Ковалевський М.* При джерелах боротьби. — С. 385—386.

[2] *Щавинський В.* Прапор України // Нова Рада. — 1917. — № 150. — С. 2.

Республіки значно прискорили розвиток подій. 15 листопада за ініціативою Генерального секретаріату народної освіти відбулася нарада у справі герба, на якій розглянули можливості використання історичних символів або створення нових, обговорювали потребу проведення конкурсу. Всі присутні відкинули варіанти з архістратигом Михаїлом. Окремі учасники підтримували використання без доповнень історичного герба Гетьманщини — козака з мушкетом, але інші були проти, серед них і Грушевський: «Відновлюючи нашу стару українську державність, ми не відновлюємо нашої гетьманщини, ми хочемо творити новий лад, нові державні й громадські форми, і емблєма (знак) того мусить бути нова, щоб не було підозріння в замислах відроджування старого»[1].

Проголошення УНР було відзначено в багатьох містах з великими урочистостями, що супроводжувалися використанням національних прапорів[2]. Характерно, що проголошення УНР, як і весь український національний рух, викликали озлобленість у більшовиків, які не мали на той час серйозної підтримки в Києві, й вони спробували вилити свою злість в образному протиставленні прапорів: «Червоний прапор боротьби робітників і селян проти буржуазії замінюється блакитно-жовтим. Відповідальність за це цілковито лягає на Українську соціал-демократичну партію»[3].

У грудні Генеральний секретаріат розглядав питання про друкування українських грошей і перший кредитовий білет на 100 карбованців з'явився в обігу 6 січня 1918 р. (24 грудня ст. ст.)[4]. На цій банкноті, розробленій Г. Нарбутом, було зображено у восьмикутній рамці знак князя Володимира — Тризуб, із хрестом над середнім «зубом».

---

[1] *Грушевський М.* Державний герб України // Народня воля. — 1917. — № 159. — С. 1.

[2] *Дорошенко Д.* Історія України 1917—1923 рр. — Т. І. — С. 192—195.

[3] Социал-демократия на Украине // Пролетарская мысль (Київ). — 1917. — № 4. Див. також: Дещо про «защитний кольор» // Народня воля. — 1917. — № 159. — С. 2.

[4] Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. — К., 1996. — Т. 1. — С. 482, 493; *Обідний М.* Графіка Українських грошових знаків // Стара Україна. — 1925. — Ч. XI—XII. — С. 198—200; *Ігнатишак М.* Замітки до державних грошей України з 1917—20 років // Літопис Червоної Калини. — 1935. — Ч. 2. — С. 5—9.

Від грудня 1917 р. Центральна Рада отримала право ухвалювати закони для УНР[1]. На засіданні Генерального секретаріату 11 січня 1918 р. (29 грудня 1917 р. ст. ст.) слухали й ухвалили проект тимчасового закону про флот УНР, який доповідав генеральний секретар Д. Антонович, і рекомендували винести його на розгляд Центральної Ради[2]. У законопроекті подавалося:

«II. Прапором Української військової фльоти є полотнище о двох: жовтому і блакитному кольорах. У кряжі блакитного кольору історичний золотий тризубець часів Українсько-Руської держави X в.

III. Прапором Української торговельної фльоти є полотнище о двох, жовтому і блакитному, кольорах»[3].

Однак Мала Рада під головуванням М. Грушевського затвердила цей закон аж 27 (14) січня у зміненій редакції, де першою (тобто верхньою) вказувалася блакитна смуга:

«2. Прапором української військової фльоти є полотнище о двох — блакитному і жовтому кольорах. У кряжі блакитного кольору історичний золотий тризубець з білим внутрішнім полем у ньому.

3. Прапором Української торговельної фльоти є полотнище о двох — блакитному і жовтому кольорах»[4].

---

[1] Витяг з протоколу Центральної Ради про ухвалу закону про надання Українській Центральній Раді виключного і неподільного права видавати закони для УНР. 25 листопада [ст. ст.] 1917 р. // Уряди України у XX ст. — К., 2001. — С. 67.

[2] Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. — К., 1997. — Т. 2. — С. 77. Оригінал документа в: Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО). — Ф. 1063. — Оп. 3. — Спр. 1. — Арк. 135—136 зв.

[3] ЦДАВО. — Ф. 1063. — Оп. 3. — Спр. 1. — Арк. 143. Опублікований в: Українська Центральна Рада. — Т. 2. — С. 78—79.

[4] Тимчасовий закон про фльоту Української Народньої Республіки // Вістник Ради Народних Міністрів УНР (Київ). — 1918. — № 19. — С. 1. Копії цього закону в: ЦДАВО. — Ф. 1063. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 9; — Ф. 2203. — Оп. 1. — Спр. 3—б. — Арк. 3. Публікація також у: Про створення української національно-державної символіки у роки визвольної боротьби (1917—1920 рр.) / Підг. *Д. Ф. Розовик* // Український історичний журнал (далі — УІЖ). — 1999. — № 4. — С. 116—117 (док. №№ 3, 6). Слід зазначити, що в низці публікацій помилково подано дату затвердження як «18 січня» (ст. ст.), замість 14 (див., наприклад: *Дорошенко Д.* Історія України 1917—1923 рр. — Т. 1. — С. 384; *Климкевич Р.* Прапор // Енциклопедія українознавства. — Львів, 1996. — Т. 6. — С. 2309; *Гломозда К., Яневський Д.* Історичні гербові відзнаки та прапорові барви України // УІЖ. — 1990. — № 5. — С. 59). На жаль, не оминули помилки й такого ґрунтовного збірника документів, як: Українська Центральна Рада. — Т. 1. — С. 566 (у примітці 296 подано «18 січня»); Т. 2. — С. 106 (у документі № 51 подано чомусь «13 січня»).

Використання Тризуба на кредитовому білеті та на морських прапорах вплинули на справу щодо Державного герба УНР. На цей час після проголошення 22 січня IV Універсалом Центральної Ради самостійності України, питання про герб вимагало негайного вирішення. Розгоряння українсько-більшовицької війни не давало змоги провести конкурс, та й Центральна Рада, провівши останнє засідання в Києві 7 лютого, була змушена покинути місто й переїхати спершу до Житомира, потім до Сарн і нарешті — до Коростеня. Саме в Коростені 25 (12) лютого 1918 р. спершу на засіданні Ради Народних Міністрів ухвалено: «Внести в Раду закон про установлення для Української держави прийнятого морським флотом герба Володимира Великого (без Хреста)»[1]. Того ж дня на засіданні Малої Ради затверджено: «Гербом Української Народної Республіки приймається знак Київської Держави часів Володимира Святого»[2]. Очевидно, що ухвалений закон мав лише текстову частину без графічних додатків.

Принагідно варто додати, що на цьому ж засіданні ухвалено й закон про запровадження в Українській Народній Республіці нового (григоріанського) числення часу з 16 лютого, вважаючи його 1 березоля (березня). Описуючи ці події у своїй «Історії України», Д. Дорошенко повідомляв, що 1 березня ухвалили закон про нову монетну систему (запроваджено гривню), а далі: «тоді ж було ухвалено й герб Української Народної Республіки»[3], що призвело до низки помилок в інших публікаціях, у яких дату ухвалення герба також почали вказувати як 1 березня[4].

Тризуб виконував наприкінці X ст. функцію княжого знака, зображався на печатках, монетах, ювелірних виробах, посуді та різних предметах, що були княжою власністю. У різних

[1] Українська Центральна Рада. — Т. 2. — С. 165. Засвідчена копія в: ЦДАВО. — Ф. 1063. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 4—4 зв.

[2] Закон про державний герб України // Вістник Ради Народних Міністрів УНР. — 1918. — № 15. — С. 1; Про створення української національно-державної символіки... — С. 117.

[3] *Дорошенко Д.* Історія України 1917—1923 рр. — Т. 1. — С. 330—331.

[4] Передовсім: Українська Загальна Енцикльопедія. — Львів, Станиславів, Коломия, [1935]. — Т. 3. — Ст. 890.

князів він зустрічається у різному графічному виконанні. Первісне значення його невідоме, хоча існує багато версій та тлумачень[1]. Зрештою, основним було те, як писав у своїй третій статті про герб М. Грушевський: «се оздоба питоменна, не запозичена, зв'язана з нашою тисячолітньою державною політичною і культурною історією»[2]. Інформація про ухвалення герба, базована переважно на статті Грушевського, була подана в багатьох регіональних виданнях України та поза її межами[3]. Вона викликала нові публікації на тему герба. В. Різниченко в часописі «Шлях» критично оцінив рішення Центральної Ради про затвердження Тризуба[4]. Натомість О. Назарук відгукнувся схвально, що «сей наш герб — свідок нашої старої культурності й організаційно-державного змислу», а основну увагу приділив потребі належного художнього виконання герба і пропонував використовувати на прапорах великий герб — «головний герб [...] окружений малими гербами поодиноких українських волостей (земель)»[5].

Робота над гербом продовжилася в Києві після вигнання з нього на початку березня більшовиків. Мала Рада повернулася до столиці 9 березня. Десь 12 березня Михайло Грушевський доручив розробити проекти малюнків герба та печатки відомому українському графікові й архітекторові Василю Кричевському, з яким здавна мав дружні стосунки — той оформляв згадану раніше «Ілюстровану історію України», а його майстерня містилася в будинку Грушевського на вулиці Паньківській, спаленому тепер більшовиками[6].

---

[1] *Пастернак О.* Пояснення тризуба, герба київського князя Володимира Святого. — Ужгород, 1934. — 42 с. Репринт: К., 1991.

[2] *Грушевський М.* Український Державний герб // Народня воля (Житомир). — 1918. — № 19. — С. 1.

[3] Герб Української Народної Республіки // Дніпро (Херсон). — 1918. — № 14. — С. 2; Державний герб Української Республіки. Знак держави Володимира Великого // Діло. — 1918. — Ч. 60. — С. 3.

[4] *Різниченко В.* Герб України // Шлях (Київ). — 1918. — Ч. 3. — С. 53—59.

[5] *Назарук О.* Формальні проблєми української державности (Герб, монетна одиниця, військовий однострій і стяги). — К., 1918.

[6] *Павловський В.* Василь Григорович Кричевський: Життя і творчість. — Нью-Йорк, 1974. — С. 41—42.

М. Грушевський 22 березня виніс на розгляд Малої Ради питання про герб і печатку. На жаль, ми не знаємо перебігу обговорення цього питання, бо в газетних звітах про це засідання взагалі справа герба не згадується[1], а в протоколі лише сказано про розгляд проектів, без деталізації обговорення.

2 квітня 1918 р. міністр пошти і телеграфів Г. Сидоренко видав наказ про негайне усунення всіма поштово-телеграфними установами УНР герба колишньої Російської імперії — двоголового орла, якщо такий ще десь залишився[2].

Питання про державний прапор 22 березня зовсім не порушувалося[3]. Мабуть, з цим жодних проблем не виникало.

Інформація про затвердження 22 березня великого та малого державних гербів і великої та малої печаток, а також їхні малюнки були опубліковані в новому виданні «Ілюстрованої історії України» М. Грушевського[4]. В обох гербах Тризуб був оточений стилізованим оливковим вінком. Розроблений на основі знака Володимира Великого, за князювання якого Київська Русь досягла найбільшої могутності й до її складу входили всі пізніші українські землі, герб України символізував ідею Соборності — об'єднання всіх етнічних українських територій в одну державу; оливковий вінок мав відображати мирну політику УНР. Проте не зовсім є зрозумілим, у чому ж полягала різниця між обома гербами, чому один із них «великий», а інший — «малий»? Складається враження, що В. Кричевський подав два різні варіанти герба, однак замість того, щоб вибрати один із них, вирішили ухвалити обидва, «щоб добро не пропадало»[5]. Недоліками цих

---

[1] Мала Рада. Засідання 22 березня // Нова Рада. — 1918. — № 40. — С. 2; Українська Центральна Рада. — Т. 2. — С. 223—224.

[2] Наказ про негайне усунення всіми почтово-телєграфними установами Української Народньої Республіка двуголових орлів (герби Російської держави) // Вістник Ради Народних Міністрів УНР. — 1918. — № 22. — С. 3.

[3] У деяких публікаціях приписується, що нібито 22 березня за наполяганням М. Грушевського затверджено жовто-блакитний прапор (див. зокрема: *Климкевич Р.* Прапор. — С. 2309—2310). Насправді таке твердження хибне, про що свідчить протокол засідання від 22 березня.

[4] *Грушевський М.* Ілюстрована історія України. — К., 1918. — С. 552, 553, 560, 561.

[5] *Гречило А.* Проекти герба та печатки Української Держави Павла Скоропадського // Український археографічний щорічник. — К., 2007. — Нова серія, вип. 12. — С. 101.

гербів була також надмірна орнаментальна графічна манера, відсутність щита та й виконання лише в чорно-білій подачі. Схоже, що герби й печатки приймалися у «робочому порядку», без особливого обговорення й без ухвалення окремого закону.

16 липня гетьман Павло Скоропадський затвердив малюнок нового військового прапора Української Держави, оголошений наказом по морському відомству від 18 липня 1918 р. за ч. 192/44: «Білий прапор з рівним синім хрестом, який ділить прапор на 4 рівних частини. Ширина хреста 1/11 всієї довжини прапора. Відступивши на 1/8 ширини хреста проходить коло нього такої ж ширини (теж 1/8 ширини хреста) синя смужка, крім тих його боків, які прилягають до крижа. У крижі ж теж, відступивши на 1/8 ширини хреста від його боків міститься національний прапор Держави (складений з блакитної і жовтої горизонтальних смуг), у центрі якого міститься золота печатка Св. Володимира такої ж ширини, як хрест і в 1½ раза вища своєї ширини. Прапор шиється з матерії відповідного кольору, а печатка малюється бронзовою фарбою»[1].

У листопаді 1918 р. почалася національно-визвольна боротьба на Західній Україні. 1 листопада на львівській ратуші «перший раз від 1849 р. показалися українські фани, перший раз відітхнув український Львів, скинувши з себе пута вікової неволі»[2]. На засіданні Національної Ради 13 листопада ухвалено Тимчасовий основний закон про державну самостійність українських земель колишньої Австро-Угорської монархії, яким проголошено Західноукраїнську Народну Республіку, а також затверджено її символи:

«Артикул V. Герб і прапор:

Гербом Західно-Української Народньої Республики є: золотий лев на синім полі, обернений у свою праву сторону. Дер-

[1] *Шрамченко С.* День свята Української Державної фльоти // Літопис Червоної Калини. — 1933. — Ч. 6. — С. 14; Морський прапор // Відродження (Київ). — 1918. — Ч. 89. — С. 3.

[2] Свобода (Львів). — 1918. — Ч. 44. — С. 3.

жавний прапор є синьо-жовтий. Державна печать має довкола гербу напись: Західно-Українська Народня Республика»[1].

Звернімо увагу: на гербі ЗУНР немає скелі і лев без корони на голові. Офіційного зображення герба в умовах українсько-польської війни так і не було зроблено.

Після скидання влади П. Скоропадського Директорією УНР на засіданні Ради Народних Міністрів 3 січня 1919 р. слухали доповідь міністра морських справ про відновлення прапора військового флоту УНР, затвердженого Центральною Радою 14 січня 1918 р., й постановили передати це питання на розгляд і висновки Г. Нарбута і В. Модзалевського[2]. С. Шрамченко стверджував, що ніби того ж 3 січня було оголошено наказ по морському відомству ч. 10/1, яким визнано прапором військового флоту УНР прапор, затверджений... 18 липня 1918 р., натомість у публікації В. Трембіцького наказом під цим самим числом відновлено прапор 3 січня 1918 р.[3] Проте архівні матеріли дають підстави стверджувати, що рішення про прапор військового флоту 3 січня таки не було ухвалене.

Оскільки 4 січня 1919 р. у Станіславові Українська Національна Рада схвалила злуку з УНР, то надалі актуальним залишилося питання державного герба. 21 січня комісія у справах вироблення проекту герба УНР провела нове засідання у складі: П. Дорошенко (голова), ак. О. Левицький, проф. Г. Нарбут, проф. Г. Павлуцький, П. Зайцев, М. Біляшівський та В. Модзалевський[4].

Після урочистого проголошення Акту Злуки ЗУНР та УНР 22 січня 1919 р. Тризуб ухвалено як державний герб і на за-

---

[1] Українське слово (Львів). — 1918. — Ч. 257. — С. 2; Свобода. — 1918. — Ч. 45. — С. 1; Нова Рада. — 1918. — № 221. — С. 1.

[2] Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки 1918—1920. Документи і матеріали. К., 2006. — Т. 1. — С. 151.

[3] *Шрамченко С.* День свята Української Державної фльоти. — С. 14; *Трембіцький В.* Хрест в українських державних інсигніях на гербах та прапорах в 1918—1920 роках // Богословія. — Рим, 1984. — Т. XLVIII. — С. 157. Обидва ці повідомлення видаються дуже сумнівними, до того ж у другому помилка в датуванні (має бути «14 січня (ст. ст.)», а не 18).

[4] Про створення української національно-державної символіки... — С. 118—119.

хідних землях — ним замінено зображення лева на печатках, хоча офіційного зображення ні одного, ні іншого ніхто не затверджував. Як приклад можна навести хоча б запровадження з 21 січня в Галичині таких змін для шкільних інституцій: «Емблемою урядової печати є Тризуб як герб Української Народної Республіки. Урядова вивіска має в своїй середині містити герб Української Народної Республіки, а на краях довкруги урядову назву дотичної інституції»[1].

З деяких новіших джерела випливає, що загони Н. Махна десь 1920 р. також використовували блакитно-жовті прапори[2].

Підсумком утвердження поняття українських національних символів за період 1918—1920 рр. можна вважати два проекти конституцій України. Перший проект Конституції Української Держави, що був ухвалений Всеукраїнською Національною Радою 9—13 травня 1920 р. в Кам'янці-Подільському, подавав:

«Артикул 5. Державним гербом Української Держави є Тризуб золотої барви на синьому тлі.

Артикул 6. Державними барвами Української Держави є барви синя-жовта»[3].

У другому проекті Основного Державного Закону УНР, опрацьованому 1 жовтня 1920 р. Урядовою комісією по виробленню Конституції Української Держави, зазначалося:

«Артикул 9. Державним гербом Української Держави є Тризуб золотої барви на синьому тлі. Право вживання державного гербу мають виключно державні установи.

Артикул 10. Державними барвами Української Держави є барви синя та жовта.

Артикул 11. Прапор військової фльоти є синій-жовтий з державним гербом золотої барви в лівому розі синьої

---

[1] Розпорядок у справі тимчасових змін в області шкільництва Ч. 55/0 919 // Розпорядки і обіжники Державного Секретаріяту освіти і віросповідань (Станіслав). — 1919. — 21 січня.

[2] *Кравец Ю.* Знамена повстанческой армии Н. Махно. 1918—1921 гг. // Музейний вісник. — Запоріжжя, 2007. — Вип. 7. — С. 127—137.

[3] Устрій Української Держави. Проекти Конституції УНР. — Львів, 1920. — С. 9—10.

частини прапора. Прапор торговельної фльоти є синій-жовтий»[1]. Проте впровадити в життя ці конституційні акти тоді не судилося.

Проблема порядку кольорів на прапорі. Чи не найскладнішою проблемою у вивченні історії розвитку українських символів було встановлення первісного порядку кольорів на прапорі в період 1917—1920 рр. — чи верхня смуга була жовта, чи синя (блакитна)? Найгірше, що це питання вийшло за межі суто дослідницькі, оскільки набуло тенденційного характеру — під час Другої світової війни різні політичні угруповання почали ідентифікувати себе або з синьо-жовтими, або з жовто-синіми прапорами, а тому це вилилося у непорозуміння як у повсякденному житті[2], так і в конфлікти серед дослідників, кожен з яких не стільки старався встановити справжній хід подій, як підігнати їх під вигідну собі схему. Тому суперечки між прихильниками різних таборів, які тривали на шпальтах газет і часописів у діаспорі ще до початку 1970-х рр., іноді переростали у відверте перекручування тих самих фактів[3]. За усталеним міфом, у період Центральної Ради нібито затвердили жовто-блакитний прапор, а гетьман Скоропадський чомусь його перевернув. Прихильники жовто-блакитного варіанта постійно апелювали до «правил геральдики», а їхні опоненти — до усталеної протягом 1917—1920 рр. історичної традиції.

Почнемо з так званих «правил геральдики». Очевидно, йдеться про масову практику використання під час різних святкувань прапорів у міських чи земельних кольорах у Німеччині в XIX ст. З метою впорядкувати цей процес були напрацьовані рекомендації створення таких прапорів із різнокольорових горизонтальних смуг, коли для верхньої брали

[1] Там само. — С. 34; Конституційні акти України 1917—1920... — С. 127.

[2] Як приклад можна навести факти «конфлікту кольорів» уже від вересня 1941 р., див.: *Дашкевич Я.* Українська символіка 1941 року // Знак. — 2002. — Ч. 26. — С. 2—3.

[3] Наприклад, Р. О. Климкевич ставив під сумнів навіть порядок кольорів на прапорі ЗУНР (див.: *Климкевич Р. О.* Найвищі відзнаки Західноукраїнської Народної Республіки // Український історик. — 1968. — № 1/4. — С. 119—120).

забарвлення фігури з герба, а для нижньої — колір поля щита[1]. Ці рекомендації з кінця XIX ст. частково поширились і на Австро-Угорщину, де також до Першої світової війни вживались створені за таким принципом прапори коронних земель[2]. Однак треба зазначити, що ці рекомендації залишились у рамках німецької геральдики й ніколи до поняття загальноприйнятих «правил геральдики» не виростали, принаймні подібні правила не застосовувались в інших країнах (достатньо глянути на прапори Португалії, Франції, Італії чи Іспанії), за винятком хіба що окремих сусідніх новоповсталих держав. Зрештою, прапори будуються за різними принципами, іноді зовсім без будь-якого стосунку до герба, тому апеляція до правил геральдики в нашому випадку є зовсім недоречною, а більш правильно буде назвати їх «німецькими правилами». Як іронію долі можна навести приклад сучасної Австрії, де адміністративні землі використовують прапори, складені за різними принципами, іноді всупереч нормам з початку XX ст.[3]

Ми вже згадували про специфіку залучення таких джерел, як кіно- та фотодокументи. Проблема в тому, що фактично до 1940-х рр., коли було вдосконалено технології для фотоматеріалів, на чорно-білих фото жовтий колір передавався як темний, а голубий чи синій — як значно світліший. Як приклад можна навести фотографії прапора «Руського паломництва до Святої землі» 1906 р. Прапор на фото має світлу верхню та темну нижню смуги, що зразу ж наштовхує на думку, що він жовто-синій. Однак нашитий посередині полотнища ґерб, у якому на світлому полі щита темний лев спинається на темну скелю, дає нам можливість встановити однозначно, що прапор мав світло-синю верхню та насичену жовто-золотисту нижню

[1] *Ströhl H. G.* Heraldischer Atlas. — S. 19; *Ströhl H. G.* Über den Fahnenschmuck bei Festlichkeiten // Kunst und Kunsthandwerk. — 1910. — No 11. — S. 281—289; *Kamocki F.* O praporcach, banderach, sztandartach i kokardach. — Warszawa, 1917. — S. 35—36.

[2] Hickmanns A. L. Geographisch-statistischer Universal-Taschenatlas. — Taf. 60.

[3] Наприклад, Нижня Австрія має тепер синьо-жовтий прапор, хоча в гербі — у синьому полі 5 золотих орлів (2:2:1); Тіроль використовує біло-червоний прапор, але в гербі — у срібному полі червоний орел.

смути[1]. Ще простіше в цьому переконатися, розглянувши фото збережених досі відзнак УСС, сокільського прапора чи шведських прапорів, які мали поєднання жовтої та синьої барв.

Як свідчать іконографічні джерела, в Галичині з 1848 р. вживалися переважно синьо-жовті прапори. Ця традиція законсервувалася на Закарпатті, а також серед українських емігрантів, які принесли її на нові поселення у США чи Канаді. Мабуть, під впливом використання «німецьких правил» на початку XX ст. у Галичині починають використовувати й жовто-сині прапори. Про це свідчать і кольорові малюнки на поштівках[2], і описи різних прапорів, і наведені вище публікації Негеральдика (1912) та І. Крип'якевича (1913), у яких автори вказували на потребу врегулювати справу про порядок кольорів. Отже, в галицькому середовищі напередодні 1917 р. це питання так і не було вирішене. Але подальші події на Великій Україні та юридичне затвердження там прапорів вирішили питання про порядок барв, який був сприйнятий без дискусій і в Галичині.

Поширенню національних кольорів на Наддніпрянщині значно сприяло візуально-асоціативне сприйняття прапора та його тлумачення як «блакитне небо і жовтий лан пшениці». Така версія дуже добре відповідала українській ментальності та світогляду. Характерно, що на виданих 1917 р. у Петрограді поштівках подано саме блакитно-жовті прапори[3].

Дещо утруднює з'ясування проблеми поширена в Центральній Україні манера називати прапор «жовто-блакитним», тобто у зворотному порядку кольорів знизу вгору, що, зрештою, часто трапляється й у наші дні (хоча сучасний прапор України визначений чинним законодавством як

---

[1] Якъ то Русь ходила слідами Данила: Пропамятна книга першого руско-народного паломництва въ Святу Землю. — Жовква, 1907. — С. 20.

[2] Жовто-сині прапори чи стрічки на листівках «Бодрімся» (Товариство «Сокіл», Львів, 1902), «Боже, Вкраїну спаси!» (Львів, 1900-ті), а синьо-жовті — на поштівках УСС з 1917 р. та «Побідний похід на Болехів 1915 р.» (мал. *Ю. Буцманюка*). Див. про це також: ЦДІА, Львів. — Ф. 353. — Оп. 1. — Спр. 31, 220; Україна в старій листівці. Альбом-каталог. — К., 2000. — С. 19, 33, 219.

[3] Україна в старій листівці... — С. 74, 102, 103.

«синьо-жовтий»)[1]. У такий спосіб Дмитро Дорошенко пише про українську маніфестацію 1 квітня 1917 р. у Києві, у якій брав участь: «Гордо маяли в повітрі жовто-блакитні прапори (колір — символ нашого блакитного неба і золотої пшениці на полях)»[2]. Хоча навряд чи він наводив би таке пояснення кольорів, якби жовтий колір був згори.

Можна згадати й про відомчі прапори УНР. Так, постановою Ради Народних Міністрів про встановлення знака-емблеми на прапорах пароплавів Міністерства шляхів від 17 березня 1918 р. визначалося: «Майва уявляє з себе український національний синьо-жовтий прапор з поміщеною в правому кутку жовтого поля емблемою Народнього Міністерства шляхів, С. Х.: котвицю і заступ покладені навхрест»[3]. Ця майва взорувалася на прапор колишнього відомства шляхів сполучення Російської імперії, на якому емблема (покладені навхрест якір і сокира) також розміщалася в нижньому вільному куті полотнища[4]. Тому порядок кольорів на прапорах УНР цілком ясний — жовта смуга йшла знизу.

Також очевидно, що ніякого прапора 22 березня 1918 р. Центральна Рада не ухвалила, а гетьман Скоропадський, за правління якого залишалися в обігу банкноти з написом «Українська Народна Республіка» та ухвалений Центральною Радою герб, жодних «переворотів з ніг на голову» для прапора не робив. Це також пояснює й подальше використання блакитно-жовтого чи синьо-жовтого прапора й за

---

[1] Розповідаючи про підняття українських прапорів 29 квітня 1918 р. над кораблями Чорноморського флоту, С. Шрамченко також уживає визначення «жовто-блакитний», але тут же ж називає його як «прапор із двох полотнищ — блакитного й жовтого» та подає малюнок військового прапора з липня 1918 р. (з верхньою синьою смугою) без жодних коментарів (див.: *Шрамченко С.* Піднесення Українського прапору в Чорноморській Флоті // За Державність. — Каліш, 1930. — Збірник 2. — С. 120—124).

[2] *Дорошенко Д.* Мої спомини… — С. 89.

[3] Постанова Ради Народних Міністрів про встановлення знака-емблеми на прапорах пароплавів Міністерства Шляхів // Вістник Ради Народних Міністрів УНР. — 1918. — № 22. — С. 1.

[4] *Соколов В. А.* Вексиллологический справочник по флагам Российской империи и СССР. — Москва, 2002. — Т. I. — С. 157.

правління Директорії, і в ЗУНР, і в проектах Конституції України 1920 р.

* * *

Українські національно-державні символи остаточно сформувалися протягом 1917—1920 рр. як ідентифікаційні атрибути національно-визвольного руху. І прапор, і герб спиралися на історичні традиції давніх форм української державності. Прапор, який став національним символом у сучасному значенні ще з 1848 р. в окремому регіоні, зміг набути загальнонаціонального визнання, зберігши форму та отримавши новий зміст. Герб також схвально сприйняли за змістом, хоча його становлення за формою до 1920 р. завершити не вдалося.

Всеукраїнського визнання набув і гімн «Ще не вмерла Україна». З кінця 1917 р. його виконували із зміненими словами на «Вже воскресла Україна». Юридичного затвердження гімн не отримав, оскільки на той час не практикувалося фіксувати гімн у законодавчих актах.

Основними датами юридичної фіксації символів протягом цього періоду є:

— 27 (14 ст. ст.) січня 1918 р. — законодавче затвердження прапорів військового та торговельного флотів УНР;
— 25 (12 ст. ст.) лютого 1918 р. — затвердження закону про герб УНР;
— 22 березня 1918 р. — ухвалення графічних зображень гербів УНР;
— 16 липня 1918 р. — затвердження нового військово-морського прапора Української Держави;
— 13 листопада 1918 р. — затвердження державного герба та прапора ЗУНР.

Хоча національні символи протягом наступних 70 років й не могли нормально функціонувати та розвиватись в умовах польського окупаційного режиму чи радянської тоталітарної системи, однак вони зберегли своє функціональне значення

та популярність і відіграли важливу роль у відновленні української державності.

Карпатська Україна

Закарпаття до 1920 р. не було єдиним адміністративно-територіальним утворенням і не мало власного герба та прапора. Коли ж 1919 р. за Сен-Жерменським мирним договором Закарпаття було включене до складу Чехословаччини як окрема складова частина федерації (Підкарпатська Русь), то виникало й питання про земельні символи. Хоча поняття національного прапора на цей час тут уже сформувалося[1]. Варто навести хоча б таке джерело, як Меморандум Першої Руської Народної Ради, яку очолював Августин Волошин. Справа була спровокована тим, що 1934 р. чехословацька влада заборонялa використання місцевих прапорів, у відповідь на що Рада заявляла: «Ми, підкарпатські русини, маємо теж свій прапор у синьо-жовтих барвах. Його історія сягає глибоко в минувшину нашого народа, аж на тисячу років назад, до Мархії Рутенорум (Руської Арки Угорського королівства. — *Авт.)*. Як передає традиція, прапора цього уживав також бувший наш князь Лаборець, а потім теж князь Федір Корятович. На основі цих традицій сталися ці барви — барвами Мараморошської жупи, міста Ужгород, Пряшева, греко-католицької мукачівської дієцезії, а по розділенню цієї дієцезії на мукачівську та пряшівську 1815 р. також барвами греко-католицької пряшівської дієцезії. Коли по світовій війні утворилися народні ради русинів — всі ці ради, з огляду на історичні традиції проголосили синьо-жовті барви за барви Підкарпатської Русі й нашого руського (малоруського) народу і то: народна рада в Любовні дня 5.X.1918, народна рада в Ужго-

[1] Див. зокрема: *Штефан А.* Наші краєві барви // Календар «Земля і воля». — Ужгород, 1936. — С. 79—86; Про збори в Хусті 1919 року // Нова Свобода (Хуст). — 1939. — 5 лютого. — С. 2; та ін.

роді 9.X.1918, всенародний конгрес русинів у Будапешті дня 10.XII.1918, народна рада в Марм. Сиготі дня 16.XII.1918 та народна рада в Хусті дня 21.I.1919 р. При з'єднанню всіх руських (малоруських) народних рад у Центральну Руську Народну Раду в Ужгороді дня 7.V.1919 р. був синьо-жовтий прапор, яко наш народний і краєвий прапор торжественно посвячений у єпископській кафедральній церкві. Під тим-то прапором проголошено потім дня 8.V.1919 р. добровільне прилучення Підкарпатської Русі до Чехословацької республіки й під тим прапором 100-членна делегація Центральної Руської Нар. Ради дня 12 травня 1919 р. передала торжественно в Празі на Граді пану Президентові Т. Г. Масарикові рішення Центр. Руської Нар. Ради про прилучення Підкарпатської Русі до Чехословацької республіки. В тім часі повівали синьо-жовті прапори на Граді, на залізничному двірці та на інших публічних і приватних будовах у Празі, а всі члени делегації враз з бл. п. губернатором Антоном Бескидом мали на грудях синьо-жовті кокарди»[1].

Восени 1934 р. несподівано виник конфлікт через позицію чеського шовініста, шкільного інспектора Вондрачека, за ініціативою якого президія крайового уряду видала ще 11 липня того ж року обіжник до окружних урядів про заборону використання синьо-жовтих прапорів, хоча інші чеські урядовці заявляли, що цей припис не стосується цього прапора[2]. Проте вже 27 жовтня жандарми зняли в Тереблі синьо-жовтий прапор, вивішений місцевим господарем побіч державного прапора ЧСР[3]. Усе це викликало хвилю обурення як серед закарпатців, так і в сусідній Галичині[4].

---

[1] Боротьба за прапор. Меморандум Першої Руської Народної Ради (Народовецька Волошинова Рада) до правительства // Українське слово (Ужгород). — 1934. — 6 грудня (Ч. 45). — С. 1—2.

[2] Наш прапор і краєвий шкільний інспектор Вондрачек // Українське слово. — 1934. — 25 жовтня (Ч. 39). — С. 1; *Stercho P.* Diplomacy of double morality. — New York, 1971. — P. 89.

[3] Жандарми зняли і забрали наш прапор. До уваги міністра внутрішніх справ і краєвої жандармської команди // Українське слово. — 1934. — Ч. 40. — С. 1.

[4] *Брящайко М.* Дайте нашому прапорові спокій!.. // Українське слово. — 1934. — Ч. 41. — С. 1; Справа прапору і шкіл перед краєвим заступництвом // Там само. — Ч. 47. — С. 2; Пан інспектор Вондрачек і наш прапор // Там само. — Ч. 48. — С. 1.

Конфлікт 1934 р. завершився легалізацією синьо-жовтого прапора як крайового для Підкарпатської Русі[1], на що також указує у своїх працях і П. Р. Магочі[2]. Детальніше про це повідомляли ужгородські часописи: «За підписом п. краєвого президента Антона Розсипала дня 15. XII. 1934 під числом 17. 688 — през. — 1934 видала президія краєвого уряду розпорядок у справі *уживання синьо-жовтого прапору на Підкарпатській Руси, як краєвого (земського) прапору* (курсив наш. — *Авт.)*. Розпорядок заслано всім окружним урядам, поліційній дирекції в Ужгороді й поліційному комісаріатові в Мукачеві. По мисли того розпорядку дозволяється уживати синьо-жовтий прапор дня 28 жовтня і взагалі на державних, краєвих і народних святах так на будовах, як і в поході. Коли цей прапор уживається разом із державним прапором має бути поставлений з лівого боку, а не може бути більший ані кращий від прапору державного»[3]. Хоча надалі й траплялися якісь дрібні непорозуміння (наприклад, жандарми зняли прапор під час велосипедних перегонів у Ясіні[4]), проте загалом синьо-жовтий прапор застосовувався повсюдно без проблем[5].

Із загостренням політичної кризи 1938 р. в ЧСР герб Підкарпатської Русі стає символом будівництва автономної Карпато-Української Держави. Активно використовується на Закарпатті й символ Тризуба як загальноукраїнський герб. З огляду на політичні зміни в Чехословаччині наприкінці жовтня 1938 р. у Празі розглядалися проекти коригування державних гербів ЧСР. Цікаво, що серед різних варіантів як символ Карпатської України розглядався і золотий Тризуб

---

[1] Наша кампанія за синьо-жовтий прапор скінчилася успіхом // Свобода (Ужгород). — 1935. — Ч. 1—2. — С. 6.

[2] *Magocsi P. R.* The shaping of a national identity: Subcarpathian Rus', 1848—1948. — Cambridge, London, 1978. — P. 442 (note 100).

[3] Синьо-жовтий прапор краєвим прапором. Розпорядок президії Краєвого Уряду в Ужгороді // Українське слово. — Ужгород, 1935. — Ч. 1. — С. 4.

[4] Знову прапорова справа // Українське слово. — 1935. — Ч. 30. — С. 1.

[5] Див. зокрема: Загальні збори читальні Просвіти [в Бедевлі] і передача прапору // Українське слово. — 1935. — Ч. 22. — С. 2; Свято 28 жовтня і наш прапор // Там само. — Ч. 34. — С. 1; та ін.

Св. Володимира на синьому полі[1]. Хоча цих змін так і не встигли здійснити, але 15 березня 1939 р. у Хусті відбувся перший Сейм Карпатської України, який проголосив незалежність Закарпаття, а також затвердив Державні герб і прапор Карпатської України[2]. У початкових варіантах законопроекту ним мав стати «дотеперішній краєвий герб». Але під час обговорення д-р Степан Росоха запропонував доповнити цей розділ словами «і Тризуб Святого Володимира Великого», а отець Кирило Феделеш додав: «щоб і наш конституційний закон респектував християнські традиції українського народу, пропоную й до гербу нашої Держави внести святий символ християнства»[3]. Тому в кінцевому варіанті затвердженого Закону ч. 1 §6 мав таке формулювання: «Державним гербом Карпатської України є дотеперішній краєвий герб: медвідь у лівім червонім півполі й чотири сині та три жовті смуги в правому півполі, і Тризуб Св. Володимира Великого з хрестом на середньому зубі. Переведення цього місця закону полишається окремому законові»[4]. У протоколі, опублікованому в книжці С. Росохи «Сойм Карпатської України» та інших виданнях допущена, мабуть, технічна помилка через поспіх і подано — «медвідь у лівім червонім полі», що суперечить як фотодокументам, так і фонографічному запису зачитування на Сеймі д-ром С. Стебельським Закону ч. 1. Мало бути «червоний медвідь у лівім білім (срібнім) півполі», бо саме так виглядав «дотеперішній краєвий герб», та й причин змінювати його колористику не було. У Законі ч. 1 також фіксувалося, що «5. Барва державного прапору Карпатської України є синя і жовта, при чому барва синя є горішня, а жовта є долішня [...] 7. Державний гимн Карпатської України є "Ще не вмерла Україна..."»[5].

---

[1] *Hlinomaz M.* K problematice statních symbolů pomnichovské ČSR a tzv. protektorátu // Archivní časopis. — 1987. — V. 37. — Č. 2. — S. 81.

[2] Основні закони Карпато-Української республіки // Наступ (Прага). — 1940. — № 11. — С. 5; *Росоха С.* Сойм Карпатської України. — Вінніпег, 1949. — С. 80—81; *Стерчо П.* Карпато-Українська держава. — Торонто, 1965. — С. 135—136.

[3] *Росоха С.* Сойм Карпатської України. — С. 78—79.

[4] Там само. — С. 81.

[5] Там само. — С. 80.

Але оскільки вже наступного дня молода Карпато-Українська Держава була потоплена в крові угорськими військами, то, зрозуміло, до ухвалення окремого закону, як і графічного виконання затвердженого герба, не дійшло. Закарпатський знак на півсторіччя виходить із реального ужитку.

Державно-територіальні символи Радянської України

Проголосивши 25 (12) грудня 1917 р. у зайнятому червоноармійцями Харкові владу рад, більшовики імітували створення паралельної Центральній Раді форми національної державності й тому також використовували назву «Українська Народна Республіка» і навіть почали видавати свій «Вістник Української Народньої Республіки». 30 (17) грудня був сформований уряд, який назвали Народним секретаріатом[1]. Наскільки ця «державність» була формальною, свідчать спогади тодішнього народного секретаря у справах освіти В. Затонського: «Називали себе урядом, та самі до того ставилися трохи гумористично. Та й справді: який же з нас був уряд без армії, фактично без території, бо навіть Харківська Рада нас не визнавала»[2]. Петроградський Раднарком після харківського з'їзду почав видавати агресію більшовицької Росії проти України за громадянську війну між Центральною Радою та Народним секретаріатом.

Наслідуючи IV Універсал у резолюції II Всеукраїнського з'їзду рад, що відбувався 17—19 березня 1918 р. в Катеринославі, говорилося: «Українська Народна Республіка стає самостійною радянською республікою. Але по суті взаємовідносини радянських республік залишаться старими»[3]. Д. Дорошенко

---

[1] Уряди України у XX ст. — К., 2001. — С. 307.

[2] *Затонський В.* Із спогадів про українську революцію // Архіви України. — 1991. — № 1. — С. 57—68.

[3] Вестник Украинской Народной Республики (Харків). — 1918. — 20 марта.

з подивом описував, що під час захоплення більшовиками Києва в лютому 1918 р. на будинку Народного комісаріату військових справ висів червоний прапор із нашитими в крижі жовтою й блакитною смужками. Усе це робилося з метою полегшити захоплення України. Коли ж більшовики зуміли закріпитися на Лівобережжі, то й потреба в надмірній мімікрії відпала — 6 січня 1919 р. назву УНР змінено на УСРР (Українська Соціалістична Радянська Республіка), а як тимчасовий захід прийнято вважати основним законом УСРР конституцію РСФРР[1]. За ухваленою 10—14 березня 1919 р. конституцією визначено герб УСРР (стаття 34) — подібний до герба Російської Федерації — на червоному щиті сходить золоте сонце, над ним — золотий серп і молот, щит оточений вінком із колосків пшениці та назвою республіки й гаслом «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!» двома мовами (українською та російською); а також торговельний, морський і військовий прапор УСРР (стаття 35), який складався «з полотна червоного (червоно-рожевого) кольору, в лівому кутку якого, коло держальця, зверху, вміщено золоті літери «УСРР» або напис «Українська Соціялістична Радянська Республіка»[2]. Слід зазначити, що описи символів були не зовсім конкретними, написи на них уживалися і в російському, і в українському варіантах, офіційних зображень додано не було (вперше їх наведено в Конституції УСРР 1923 р.[3]). Зрештою, в умовах війни це не перешкоджало різним місцевим «ревкомам» використовувати і червоні, і синьо-жовті прапори. Так, Військово-революційний комітет брацлавської групи видав 17 січня 1920 р. наказ, у якому значилося: «Приказується всім установам вивісити на установах

---

[1] *Супруненко Н. И.* Очерки истории гражданской войны и иностранной интервенции на Украине (1918—1920). — Москва, 1966. — С. 163.

[2] Конституція Української Соціялістичної Радянської Республіки // Боротьба (Київ). — 1919. — 20 березня. — С. 3; Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. — Х., 1919. — № 19. — Ст. 204; *Зайцев Б.* Перший герб Радянської України // Архіви України. — 1967. — № 4. — С. 16; *Зайцев Б.* Символ суверенності Української РСР // Там само. — 1971. — № 6. — С. 16; Конституційні акти України 1917—1920. — С. 231—232; *Соколов В. А.* Вексиллологический справочник по флагам Российской империи и СССР. — Москва, 2002. — Т. 2. — С. 4.

[3] Конституція УСРР. — Х., 1923. — Мал. 3—5.

по два прапори, один жовто-блакитний, другий червоний. На прапорах мати дописи буквами УРСР»[1].

27 липня 1921 р. ВУЦВК затвердив прапор рибопромислового флоту Української СРР, на червоному полотнищі прямокутної форми зі співвідношенням ширини до довжини 1:2, крім білої абревіатури УСРР, було ще й зображення білої рибини, довжина якої становила половину довжини прапора, а ширина — 1/8 його ширини[2].

Як уже зазначалося, опис герба Української СРР не мав офіційного зображення ні в першому виданні Конституції 1919 р., ні в наступні роки. Тому на печатках різних установ того часу існують доволі значні розбіжності в інтерпретації герба УСРР. 15 січня 1923 р. виходить спеціальна постанова Президії ВУЦВК «Про затвердження прапорів, герба та печатки Республіки», якою затверджено підготовлені Народним Комісаріатом Юстиції зразки символів, що були згодом опубліковані у виданій 1923 р. Конституції УСРР[3]. У січні 1924 р. VIII Всеукраїнський з'їзд Рад доручив ЦВК УСРР переглянути Основний закон і подати його на затвердження наступного з'їзду[4]. У травні 1925 р. IX Всеукраїнський з'їзд Рад затвердив зміни в Конституції УСРР з урахуванням прийнятої Конституції СРСР та вніс зміни в опис герба. Стаття 94 отримала таку редакцію: «Герб Української Соціялістичної Радянської Республіки складається з зображених на червоному полі в промінях сонця золотих серпа та молота, оточених вінком з колосків і з написом: 1) "УСРР", 2) "Пролетарі всіх країн, єднайтеся!"»[5] Тепер пролетарський девіз подавався лише в україномовному варіанті. Також усунуто плутанину для торговельного, мор-

---

[1] Денник Начальної Команди Української Галицької Армії (1919—1920) // Літопис Червоної Калини. — 1992. — Ч. 8—9. — С. 15.

[2] *Зайцев Б.* Символ суверенності Української РСР. — С. 17; *Соколов В. А.* Вексиллологический справочник... — Т. 2. — С. 5.

[3] *Зайцев Б.* Перший герб Радянської України. — С. 17; *Соколов В. А.* Вексиллологический справочник... — Т. 2. — С. 6.

[4] *Ватуля Б. С.* До 50-річчя державного герба УРСР // УІЖ. — 1969. — № 2. — С. 127.

[5] Конституція Української Соціялістичної Радянської Республіки. — Х., 1926. — С. 61.

ського та військового прапорів і назву тепер зафіксовано лише в українському варіанті: «УСРР» або «Українська Соціялістична Радянська Республіка»[1].

Подальші зміни статей Конституції УСРР були внесені XI Всеукраїнським з'їздом Рад 15 травня 1929 р.: «Стаття 80. Герб Української соціялістичної радянської республіки складається з виображення на червоному полі в промінях сонця золотих серпа та молота, оточених вінком з колосків і з написом: «УСРР Пролетарі всіх країн, єднайтеся!» Стаття 81. Державний прапор Української соціалістичної республіки складається з полотнища червоного (багряного) кольору, в лівому кутку якого біля держальця зверху, вміщено золоті літери «УСРР» або напис "Українська соціялістична радянська республіка"»[2]. Як бачимо, з'являється визначення «державний прапор», за аналогією з Конституцією СРСР.

Після ухвалення «сталінської» Конституції СРСР 1936 р. були внесені зміни й у основні закони союзних республік. 30 січня 1937 р. XIV Надзвичайний Всеукраїнський з'їзд Рад затвердив нову Конституцію Української РСР і вніс зміни в її назву та описи державних символів. У статті 143 говорилося: «Державний герб УРСР складається з золотих серпа й молота, зображених на червоному фоні в промінях сонця, обрамлених колосками, з написом: зверху над серпом і молотом «УРСР» і знизу "Пролетарі всіх країн, єднайтеся!"»[3] Статтю 144 подано в такій редакції: «Державний прапор УРСР складається з червоного полотнища, в лівому кутку якого, коло древка наверху, вміщені золоті серп і молот і літери

---

[1] *Зайцев Б.* Символ суверенності Української РСР. — С. 19.

[2] Вісті ВУЦВК. — Х., 1929. — № 143; Конституція (основний закон) Української соціялістичної радянської республіки // Збірник законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України. — Х., 1929. — № 14. — Арт. 100; *Соколов В. А.* Вексиллологический справочник... — Т. 2. — С. 22.

[3] Про затвердження Конституції (Основного Закону) УРСР і Конституція УРСР // Збірник законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду Української радянської соціалістичної республіки. — К., 1937. — № 30. — Ст. 121; Конституція УРСР, затверджена XIV Надзвичайним Всеукраїнським з'їздом Рад. — К., 1937. — С. 31; *Поцелуев В. А.* Гербы Союза ССР: Из истории разработки. — Москва, 1987. — С. 98—99.

золотом "УРСР"»[1]. Новий державний герб УРСР затверджено постановою Президії ЦВК УРСР від 21 квітня 1937 р.[2]

Подібними шаблонними були й символи автономних республік — Молдавської (яка входила до складу УСРР з 1924 до 1940 рр.) та Кримської (у складі РСФРР з 1921 до 1945 рр.).

Новіші зміни й до Конституції УРСР, і до державних символів було внесено вже після Другої світової війни. Це мотивувалося «зростанням міжнародного авторитету Радянської України», яка стала членом ООН та низки інших її організацій. Президія Верховної Ради СРСР постановою від 20 січня 1947 р. «Про державні прапори союзних республік» рекомендувала внести зміни в ці прапори, поєднавши радянські (серп, молот, зірка, червоний колір) і «національні» (малося на увазі доповнення прапора іншими кольорами, у тому числі й орнаментами) символи. Також виявилося, що на гербі УРСР відсутня 5-променева зірка та написи виконані лише українською мовою[3].

Щодо прапора, то вибір зупинили на проекті, який приписують художникові А. Середі (1918 р. він був автором марок УНР. — *Авт.)*. У цьому варіанті прапор доповнювався знизу синьою смугою, завширшки 1/3 ширини полотнища. Характерно, що для кольору спеціально вигадали термін «лазуровим», бо вважали, що блакитний чи синій може асоціюватися з «націоналістичними» прапорами[4].

Указами Президії Верховної Ради УРСР від 21 листопада 1949 р. і законом, затвердженим Верховною Радою 5 липня 1950 р. було внесено зміни в опис і зображення Державного герба та прапора УРСР[5]. В Указі «Про Державний пра-

---

[1] Там само; *Зайцев Б.* Символ суверенності Української РСР. — С. 20; *Соколов В. А.* Вексиллологический справочник... — Т. 2. — С. 22.

[2] *Ватуля Б. С.* До 50-річчя державного герба УРСР. — С. 127.

[3] *Сокульський А.* Національна символіка України. — Запоріжжя, 1993. — С. 66—68.

[4] Спогади про це тодішнього голови Президії Верховної Ради УРСР М. С. Гречухи див.: *Середюк О., Стрілка Р.* Символіку не вибирають, її успадковують. — Луцьк, 1991. — С. 18.

[5] *Таранов А. П.* Історія Конституції Української Радянської Соціалістичної Республіки. — К., 1957. — С. 157.

пор УРСР» зазначено, що полотнище прапора складається з двох горизонтальних кольорових смуг; верхня — червоного кольору — становить дві третини ширини прапора; нижня — лазурова — третину його ширини; у верхній частині прапора, на відстані однієї третини його довжини від древка — зображення золотих серпа й молота; над ними п'ятикутна зірка, обрамлена золотою каймою[1]. Верховна Рада 5 липня 1950 р. внесла зміни в Конституцію, і стаття 124 набула такого змісту: «Державний герб Української Радянської Соціалістичної Республіки складається з золотих серпа й молота, зображених на червоному щиті, освітлених промінням сонця і обрамлених колоссям пшениці з написом на червоній стрічці: внизу вінка «Українська РСР», на правому витку «Пролетарии всех стран, соединяйтесь!» і на лівому — «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!» Наверху герба є п'ятикутна зірка»[2]. Тепер зірка отримала нове значення як символ єднання і дружби народів п'яти континентів світу, а первісно вона була емблемою Червоної армії[3]. У статті 125 було вказано, що співвідношення ширини до довжини прапора становить 1:2[4].

Лазуровий колір на прапорі мав символізувати «вічну дружбу українського народу з великим російським народом: під лазуровими прапорами український народ на чолі з Богданом Хмельницьким боровся проти чужоземних загарбників і возз'єднався з російським народом»[5].

---

[1] Відомості Верховної Ради Української РСР (далі — ВВР УРСР). — 1949. — № 6. — С. 9; *Зайцев Б.* Символ суверенності Української РСР. — С. 20; *Соколов В. А.* Вексиллологический справочник... — Т. 2. — С. 22—23.

[2] ВВР УРСР. — 1950. — № 3. — С. 11; *Ватуля Б. С.* До 50-річчя державного герба УРСР. — С. 128.

[3] *Зайцев Б.* Перша емблема Радянської Армії // Архіви України. — 1967. — № 5. — С. 47—51; *Стрельський В. І.* Відображення ідей патріотизму, дружби народів і соціалістичного інтернаціоналізму в радянському державному гербі // Архіви України. — 1973. — № 4. — С. 35—36.

[4] ВВР УРСР. — 1950. — № 3. — С. 11; *Зайцев Б.* Символ суверенності Української РСР. — С. 20.

[5] *Мрига В. В.* Прапор Державний // Радянська енциклопедія історії України. — К., 1971. — Т. III. — С. 446—447; *Гречило А.* До питання про національний прапор // Пам'ятки України. — 1989. — № 4. — С. 47.

* * *

Особливістю розвитку геральдики та прапорництва в Україні протягом радянського періоду є те, що функцію територіально-державних гербів і прапорів виконували не традиційні історичні чи національні символи, а їх підмінили політичні атрибути. Усе герботворення перебувало під контролем комуністичних партійних органів. Як наслідок, безликі одноманітні ідеологічні знаки Української РСР мало чим відрізнялися від символів Російської РФСР, а автономні утворення в їх складі взагалі використовували республіканські герби, доповнені лише написами місцевими мовами.

Утвердження сучасних державних символів України

Зі змінами, які почалися в СРСР наприкінці 1980-х рр., виникло й питання відновлення та легалізації української символіки. У «самвидаві» з'явилось багато публікацій на цю тему, а відновлення наприкінці 1988 р. у Литві національного прапора як державного створило прецедент і для інших республік[1].

Тодішня однопартійна комуністична влада намагалася всіма силами зупинити процеси національного відродження в Україні. Улітку 1989 р. в Києві відбулося спеціальне засідання Комісії Верховної Ради Української РСР з питань патріотичного та інтернаціонального виховання і міжнаціональних відносин, присвячене питанню національних символів України. Голова Комісії Л. М. Кравчук (на той час завідувач ідеологічного відділу ЦК Компартії України), підбиваючи підсумки цього засідання, сказав: «Нема ніяких підстав для перегляду сполучення кольорів. [...] Ті, хто обирає жовто-блакитний прапор, кажуть прямо, що вони за відокремлення від Радянського

[1] *Гречило А.* Символи нових незалежних держав // Пам'ятки України: історія та культура. — 1998. — Ч. 3—4. — С. 149—155.

Союзу»[1]. На жаль, на відміну від Литовської РСР, де чинна влада зняла напругу в питанні національного прапора, в Україні ця справа набула виразного політичного забарвлення. Різні громадські організації регулярно ставили вимогу відродження національних символів. На установчому з'їзді Народного Руху України за перебудову 10 вересня 1989 р. було ухвалено окрему резолюцію з цього питання[2]. Після виборів до рад усіх рівнів навесні 1990 р. низка міських та обласних рад народних депутатів (особливо на Західній Україні) легалізували використання на своїй території синьо-жовтого прапора та Тризуба як національних символів[3]. Постановою Президії Верховної Ради Української РСР «Про державну символіку Української РСР» від 3 серпня 1990 р. доручалося кільком депутатським комісіям «розробити пропозиції щодо державної символіки Української РСР і винести їх на розгляд Президії Верховної Ради Української РСР»[4].

8 червня 1991 р. у Києві відбулася практично-наукова конференція «Історичні традиції української символіки», яка ухвалила рекомендувати Верховній Раді Української РСР затвердити державним прапором національний синьо-жовтий прапор українського народу та оголосити конкурс на розробку проекту державного герба з обов'язковим включенням елемента національної символіки — Тризуба[5]. Після цього постановою Президії Верховної Ради УРСР «Про заходи щодо вирішення питання про державну символіку України» від

---

[1] Національна символіка України // Літературна Україна. — 1989. — № 27. — С. 2.

[2] Про національну символіку: Резолюція установчого з'їзду Народного Руху України за перебудову, ухвалена 10 вересня 1989 р. // Літературна Україна. — 1989. — № 42. — С. 7. Основою для цієї резолюції стала наша стаття: *Гречило А.* Прапор українського народу // Поступ (Львів). — 1989. — № 2 (травень). — С. 2—3.

[3] Див. зокрема: *Гнатовський Б.* Стяг над ратушею // Молода Галичина (Львів). — 1990. — № 41. — С. 1; Міська рада вирішила // Радянська Волинь (Луцьк). — 1990. — 15 липня. — С. 2; *Чекмишев О.* Синьо-жовтий над Хрещатиком // Культура і життя. — 1991. — № 30. — С. 7.

[4] ЦДАВО. — Ф. 1. — Оп. 22. — Спр. 1588. — Арк. 1.

[5] На шляху до незалежності // Літературна Україна. — 1991. — № 25. — С. 1; Українська символіка — до джерел! // Культура і життя. — 1991. — № 25. — С. 4; Про державну символіку України: Рекомендації наукової конференції «Історичні традиції української національної символіки» // За вільну Україну (Львів). — 1991. — Ч. 139. — С. 2; Яка символіка традиційна // Голос України. — 1991. — № 155. — С. 3.

24 червня 1991 р. за № 1238—XII було оголошено відкритий конкурс на створення проектів Державного герба України і затверджено положення про його проведення[1]. Конкурс мав тривати від 1 липня до 1 жовтня 1991 р.[2] Також цією постановою передбачалося провести в жовтні 1991 р. науково-практичну конференцію з проблем державної символіки суверенної України: герба, гімну, прапора. Конкурсні роботи оцінювала експертна група, утворена Президією Верховної Ради Української РСР.

На конкурс надійшло понад 200 різних проектів. Переможцем конкурсу стала робота А. Гречила та І. Турецького[3]. Журі відібрало 5—6 кращих робіт, але остаточного варіанта визначено не було. Зрештою, конкурс так і не отримав свого офіційного завершення й жодних премій відзначеним роботам виплачено не було.

Легалізацію національного прапора прискорили політичні події; провал путчу в СРСР та проголошення Незалежності України 24 серпня 1991 р.[4] Під впливом цих змін 4 вересня народні депутати ухвалюють рішення підняти синьо-жовтий прапор над Верховною Радою України[5]. Президія Верховної Ради постановою від 18 вересня 1991 р. за № 1567—XII ухвалила: «До прийняття Конституції України дозволити в протокольних заходах використовувати синьо-жовтий прапор»[6]. На цій підставі фактично було скасовано червоно-лазуровий прапор.

---

[1] Про заходи щодо вирішення питання про державну символіку України: Постанова Президії Верховної Ради України від 24 червня 1991 р. за № 1238—XII // ВВР УРСР. — 1991. — № 31. — Ст. 410.

[2] Конкурс: герб України // Культура і життя. — 1991. — № 27. — С. 1; Положення про проведення конкурсу на створення проектів Державного герба України // Вільна Україна (Львів). — 1991. — 3 липня.

[3] Про підбиття підсумків конкурсу один із членів експертної комісії: *Степанів Я.* [*Дашкевич Я.*] Потрібен герб, бо час друкувати українські гроші // Ратуша (Львів). — 1991. — № 107. — С. 2.

[4] *Пригорницький Ю.* Прапор Волі — в Парламенті // Літературна Україна. — 1991. — № 35. — С. 1, 3.

[5] ЦДАВО. — Ф. 1. — Оп. 16. — Спр. 4633. — Арк. 11. *Ященко О.* Як піднімали прапор // Молодь України. — 1991. — 6 вересня. — С. 1.

[6] ЦДАВО. — Ф. 1. — Оп. 16. — Спр. 4709. — Арк. 81. Про прапор України: Постанова Президії Верховної Ради України від 18 вересня 1991 р. за № 1567—XII // Відомості Верховної Ради України (далі — ВВР України). — 1992. — № 47. — Ст. 655.

У жовтні в Києві відбулося засідання постійної Комісії Верховної Ради України з питань культури та духовного відродження, на якому обговорювалися підсумки конкурсу та напрацьовувалася концепція нових державних символів. Фактично, воно перетворилося на передбачену постановою Президії Верховної Ради науково-практичну конференцію з проблем державної символіки[1]. На підставі обговорення комісія вирішила винести на розгляд Верховної Ради законопроект про внесення змін до Коституції України в частині статей, які визначали державний герб і прапор. Статтю 166 пропонувалося викласти в такій редакції: «Державним гербом України є Золотий Тризуб на синьому полі»; а статтю 167: «Державним прапором України є прямокутне полотнище, яке складається з двох рівних за шириною горизонтальних смуг: верхньої — синього кольору і нижньої — жовтого кольору. Відношення ширини прапора до його довжини 2:3»[2].

Авторам проектів, які набрали найбільше голосів за результатами конкурсу, було пізніше доручено розробити кінцевий варіант державного герба. У кількох конкурсних роботах пропонувалося затвердити Великий та Малий Державний герб України. Так, у проекті (переможці — автори А. Гречило та І. Турецький) подано як малий герб: у синьому полі заокругленого щита золотий Тризуб у такому ж оливковому вінку (фактично, зберігався герб Української Народної Республіки 1918 р. з незначними змінами та додаванням щита й кольоровим рішенням; цим автори трактували Акт про незалежність України як відновлення української державності, що існувала в 1918—1920 рр. й була перервана); у великому гербі фігурували щитотримачі: давньоруський воїн зі списом та козак з мушкетом, знизу — гілки калини, перев'язані синьо-жовтою стрічкою

[1] *Краснодемський В.* І порадіє за нас князь Володимир // Голос України. — 1991. — № 196. — С. 1, 3; *Заєць О.* Друге життя княжого герба // Культура і життя. — 1991. — № 41. — С. 2.

[2] *Сікачина Т.* Будемо з гербом // Літературна Україна. — 1991. — № 42. — С. 3.

(у гербі закладалася ідея відобразити етапи становлення української державності, її спадкоємність по Київській Русі, Гетьманщині XVII—XVIII ст. та державах XX ст.). В іншому проекті (автор О. Кохан) пропонувався як малий-герб: у синьому полі трикутного щита золотий Тризуб у формі плетінки; великий — зі щитотримачами: коронованим левом та архангелом Михаїлом (відображали ідею єдності Західної та Східної України).

У грудні 1991 р. на засіданні комісії у Києві було вирішено, що необхідно поки що затвердити Малий Державний герб України, відклавши розробку Великого герба на пізніший термін. Дехто з депутатів Верховної Ради опирався відновленню варіанта герба УНР. Удалося все ж відстояти форму Тризуба з 1918 р., хоча й були частково змінені кілька деталей. Авторською групою — А. Гречилом, О. Коханом, І. Турецьким — протягом 14—20 грудня було підготовлено кінцевий варіант проекту Герба України. 15 січня 1992 р. Президія Верховної Ради винесла на розгляд парламенту пропозицію комісій про малий герб України постановою за № 2042а—XII[1]. Того ж дня постановою № 2042—XII затверджено «музичну редакцію Державного гімну України, автором музики якої є М. М. Вербицький»[2].

Нарешті 28 січня 1992 р. Верховна Рада розглянула й затвердила постанову за № 2067—XII «Про Державний прапор України»[3]. Нею визначалося: «Затвердити Державним прапором України національний прапор, що являє собою прямокутне полотнище, яке складається з двох рівних за шириною горизонтально розташованих смуг: верхньої — синього кольору, нижньої — жовтого кольору, із співвідношенням

---

[1] Про малий герб України: Постанова Президії Верховної Ради України // ВВР України. — 1992. — № 17. — Ст. 218.

[2] Про Державний гімн України // Там само. — Ст. 217.

[3] ЦДАВО. — Ф. 1. — Оп. 16. — Спр. 4740. — Арк. 11. Про Державний прапор України: Постанова Верховної Ради України // Голос України. — 1992. — № 27. — С. 1; Про Державний прапор України: Постанова Верховної Ради України // ВВР України. — 1992. — № 19. — Ст. 257.

ширини прапора до його довжини 2:3». За цю постанову проголосувало 253 депутати.

14 лютого 1992 р. Верховна Рада окремим законом внесла зміни до Конституції України. Зокрема змінено й статтю про державні символи, хоча вона не містила конкретних описів ні герба, ні прапора: «Стаття 166. Символами України як незалежної держави є її Державний герб, Державний прапор та Державний гімн. Державний герб України, Державний прапор України та Державний гімн України затверджуються Верховною Радою України»[1].

Проект герба Верховної Ради України розглянула аж 19 лютого 1992 р. На той час уже була перезатверджена на історичній основі символіка в республіках Прибалтики, Закавказзя, у Молдові, Білорусі. Однак в українському парламенті справа герба викликала доволі сильний опір колишньої компартійної номенклатури. Зненацька серед старих партапаратників виявилась велика кількість «знавців» історії та культури українського народу. І тільки після скандалів і повторного голосування герб затверджено постановою за № 2137—XII «Про Державний герб України», якою ухвалено Тризуб як малий герб України, вважаючи його головним елементом великого герба України[2]. Також у постанові зазначалося, що зображення Державного герба України поміщається на печатках органів державної влади і державного управління, грошових знаках та знаках поштової оплати, службових посвідченнях, штампах, бланках державних установ з обов'язковим дотриманням пропорцій затвердженого зображення герба[3]. За цю редакцію постанови проголосував 231 депутат.

---

[1] Закон України Про внесення змін і доповнень до Конституції (Основного Закону) України // ВВР України. — 1992. — № 20. — Ст. 271.

[2] *Кирилюк В.* Таки зі щитом! // Літературна Україна. — 1992. — № 8. — С. 1.

[3] ЦДАВО. — Ф. 1. — Оп. 16. — Спр. 4740. — Арк. 170. Про Державний герб України: Постанова Верховної Ради України // Голос України. — 1992. — № 31. — С. 2; Про Державний герб України: Постанова Верховної Ради України // ВВР України. — 1992. — № 40. — Ст. 592.

Тризуб як символ Соборної України, спадкоємниці Київської Русі, відновив своє офіційне функціонування.

Затвердження державних символів у Конституції України

Напругу в справі про великий Державний Герб знову підняло питання про нову Конституцію України. З боку прокомуністичних реваншистських сил почали лунати заклики до проведення референдуму про символіку. Цікаво, що якоїсь альтернативи до чинного герба та прапора не було, була звичайна нетерпимість і україно фобія. Стурбовані таким станом речей фахівці з геральдики, вексилології та інших спеціальних історичних дисциплін навіть прийняли з цього питання відповідну заяву від імені учасників четвертої наукової геральдичної конференції 10 листопада 1994 р.[1]

Під час важкого ухвалення Конституції вночі проти 28 червня 1996 р. щодо питання про державні символи, а також про державну мову та статус Криму викликали найбільше дискусій і протистояння. Щоб досягти консенсусу, погоджувальна комісія знов повернула раніше зняте формулювання про малий і великий герб. Оскільки проекту великого герба ніхто не готував, то його прописали як компроміс на майбутнє.

У кінцевому варіанті ця стаття має таке формулювання:

«Стаття 20. Державними символами України є Державний прапор України, Державний герб України і Державний гімн України.

Державний прапор України — стяг із двох рівновеликих горизонтальних смуг синього й жовтого кольорів.

Великий Державний герб України встановлюється з урахуванням малого Державного герба України та герба Війська Запорозького законом, що ухвалюється не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України.

Головним елементом великого Державного герба України є Знак Княжої Держави Володимира Великого (малий Державний герб України).

---

[1] Заява учасників 4-ї наукової геральдичної конференції // Знак. — 1995. — Ч. 9. — С. 1.

Державний гімн України — національний гімн на музику М. Вербицького із словами, затвердженими законом, що ухвалюється не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України.

Опис державних символів України та порядок їх використання встановлюються законом, що ухвалюється не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України.

Столицею України є місто Київ»[1].

Після затвердження Конституції України наказом Міністра юстиції С. Головатого від 14 квітня 1997 р. за № 143/7 було затверджено склад робочої групи щодо розробки законопроекту «Про державні символи України». Робоча група напрацювала дуже цікавий проект закону, в якому враховувалися не лише юридичні, а й геральдичні аспекти. Проте подальшій реалізації цих напрацювань завадила відсутність великого Державного герба.

Врешті питання великого Державного герба так і залишилося відкритим. Однак варто поставити питання: чи потрібний такий знак взагалі?

Нагальна потреба у великому гербі для України викликає сумніви під кількома аспектами: 1) функціональний — не зовсім зрозумілою є сфера застосування цього знака; 2) фаховий — за умов нефахово організованих конкурсів для широкого загалу не надано хоча б елементарних пояснень, тому більшість надісланих на них проектів не відповідала ні геральдичним, ні юридичним нормам; 3) політичний — розгляд питання про великий герб знову загострить чвари у Верховній Раді.

Протягом 1996—1997 та 2007—2009 рр. відбулося два конкурси на великий Державний герб. Але завершилися вони скандалами. Усе це лише черговий раз засвідчило, що такий символ Україні просто не потрібний. Тому оптимальним за-

[1] Конституція України. Ухвалена на п'ятій сесії Верховної Ради України 28.06.1996 р. // ВВР України. — 1996. — № 30. — Ст. 141.

лишається варіант: внести зміни в чинне законодавство та зафіксувати лише один Державний герб України, який функціонує ще з 1992 р., знявши з нього ярлик «малий». Більшість держав у світі обходяться лише одним гербом, тому немає жодної потреби ще щось вигадувати, тим більше — такими нецивілізованими методами.

6 березня 2003 р. Верховна Рада України ухвалила Закон «Про Державний гімн України». Ним затверджено гімн на музику Михайла Вербицького зі словами першого куплета й приспіву пісні Павла Чубинського, але зі зміненим текстом першої строфи: «Ще не вмерла України ні слава, ні воля»[1].

23 серпня 2004 р. указом Президента України Л. Кучми встановлено святкування Дня Державного прапора України, визначене на 23 серпня — напередодні Дня незалежності України[2]. Формулювання цього акту було розширене новим указом Президента України В. Ющенка від 7 серпня 2009 р.[3]

* * *

Відродження українських національних символів та утвердження їх як державних в Україні спершу відбувалося в умовах штучної політизації та шаленого опору старої радянської номенклатури. Проте за понад 20 років ці символи не викликали жодних протистоянь у суспільстві й нормально функціонують у всіх сферах життя.

У Конституції України передбачено також використання великого Державного герба. Але через погану організацію конкурсів, некомпетентність і відсутність бажання фахово вирішити справу це питання досі так і не отримало свого завершення, хоча й особливої потреби в такому символі немає.

---

[1] Про Державний гімн України // ВВР України. — 2003. — № 24. — Ст. 163.

[2] Указ Президента України «Про День Державного Прапора України» від 23 серпня 2004 р. № 987/2004.

[3] Указ Президента України «Про внесення змін до Указу Президента України від 23 серпня 2004 року № 987» від 7 серпня 2009 р. № 602/2009.

Література

(До нарисів «Українсько-польський кордон», «Українсько-білоруський кордон», «Кордон України з Румунією і Молдовою», «Закарпаття»)

Боєчко В. Д., Ганжа О. І., Захарчук Б. І. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. — К.: «Основи», 1994. — 168 с.

В'ятрович В. Друга польсько-українська війна 1942—1947. — К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2011. — 288 с.

Гаврилюк Ю. Від Володимирових походів до «лінії Керзона». — Торонто — Білосток, 2013.

Єкельчик С. Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. — Київ: «Критика», 2008. — 303 с.

Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. — Івано-Франківськ, 1993 — 200 с.

Кучик О. С., Заяць О. А. Зовнішня політика України. Навчальний посібник. — К.: «Знання», 2010. — 572 с.

Литвин М., Науменко К. Сталін і Західна Україна 1939—1941 рр. — К., 2010. — 80 с.

Ллойд Джордж Девід. Правда о мирных договорах. В двух томах. — Москва: Издательство иностранной литературы, 1957.

Лоза Ю. Історичний атлас України. — К.: «Мапа», 2015. — 320 с.

Машкевич М. Східна польська політика у XX — на початку XXI ст.: концепції та інтерпретації. — К.: «Ніка-Центр», 2015. — 312 с.

Міхайлюк Д. Беларуская Народная Рэспубліка 1918—1920 гг.: Ля вытокаў беларускай дзяржаўнасці. — Смаленск: «Інбелкульт», 2015. — 495 с.

Павлишин О. Євген Петрушевич (1863—1940). Ілюстрований біографічний нарис. — Львів: «Манускрипт-Львів», 2013. — 400 с.

Плохій С. Великий Переділ. Незвичайна історія Михайла Грушевського. — Київ: «Критика», 2011. — 599 с.

Різ Лоренс. Друга світова війна за зачиненими дверима. Сталін, нацисти і Захід. — Київ: «Темпора», 2010. — 444 с.

Руккас А. «Разом з польським військом». Армія Української Народної Республіки 1920 р. — Ніжин: Видавець ПП Лисенко М. М., 2013. — 480 с.

Сергійчук В. Етнічні межі і державний кордон України. — Київ, 2008.

Сергійчук В. Неусвідомлення України. Ставлення світу до Української державності: погляд у 1917—1921 рр. з аналізом сьогодення. — К., 2012. — 872 с.

Снайдер Тімоті. Перетворення націй. Польща,Україна, Литва, Білорусь 1569—1999. — Київ: «Дух і літера», 2012. — 464 с.

Снайдер Тімоті. Червоний князь. Таємниці життя габсбурзького ерцгерцога. — Київ: «Грані-Т», 2011. — 296 с.

Хміль І. В. На шляху відродження української державності (Український національний конрес-з'їзд 5— 8 квітня 1917 р.) / АН України. Інститут історії України. — К., 1994. — 62 с.

Шпорлюк Р. Формування модерних націй. Україна — Росія — Польща. — Київ: «Дух і літера», 2013. — 551 с.

Шульгін О. Без території. Ідеологія та чин Уряду УНР на чужині. — Київ: «Юрінком Інтер», 1998. — 352 с.

Зміст

Вступ 5

УКРАЇНА: НАЗВА КРІЗЬ ВІКИ *(К. Галушко)* 8

ШЛЯХ НА КАРТУ: ФОРМУВАННЯ ТЕРИТОРІЇ *(К. Галушко)* 18
Україна до появи України 19
Від Дикого Поля до «країни козаків» 56
Від Малоросії до України 78
Повернення на політичну карту Європи: 1914—1918 рр. 102

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИЙ КОРДОН *(М. Майоров)* 112
На порозі великих потрясінь 112
Світова війна 115
Російська революція 119
Розпад Австро-Угорщини 127
Паризька мирна конференція 129
Польсько-українська війна 136
Зміни позицій щодо кордону в 1920—1921 рр. 145
Interbellum 152
Початок Другої світової війни 156
Боротьба в затінку німецької окупації 161
Від протистояння до добросусідства 166

УКРАЇНСЬКО-БІЛОРУСЬКИЙ КОРДОН *(М. Майоров)* 172

ФОРМУВАННЯ КОРДОНУ УКРАЇНИ З РУМУНІЄЮ І МОЛДОВОЮ *(М. Майоров)* 181

ФОРМУВАННЯ КОРДОНУ УКРАЇНИ НА ЗАКАРПАТТІ *(М. Майоров)* 194

СХІДНИЙ КОРДОН *(Г. Єфіменко)* 205
Доба Української Центральної Ради (березень 1917 — квітень 1918 р.) 206
Доба Української Держави (квітень-грудень 1918 р.) 222
Перші ради: радянська УНР та Донкривбас (грудень 1917 — квітень 1918 р.) 228

Другий прихід більшовиків (грудень 1918 — серпень 1919 р.) 236
Зміни лінії кордону між УСРР та РСФРР після остаточного опанування України більшовиками (1920—1928 рр.) 245

КРИМ *(С. Громенко)* 257
Античність 258
Між трьома цивілізаціями 267
Кримське ханство і Російська імперія 271
Революція та радянські часи 274
Крим у незалежній Україні 277

УКРАЇНСЬКІ ТЕРИТОРІАЛЬНІ ТА НАЦІОНАЛЬНО-ДЕРЖАВНІ СИМВОЛИ *(А. Гречило)* 279
Символи Руського королівства 281
Земельні символи українських адміністративних територій у складі Польщі й Великого князівства Литовського 287
Поява поняття «національний герб» 298
Символи українських земель у складі монархій Габсбургів та Романових 302
Утвердження загальнонаціональних символів: 1917—1920 рр. 310
Карпатська Україна 328
Державно-територіальні символи Радянської України 332
Утвердження сучасних державних символів України 338
Література 347

Популярне видання

Народження країни. Від краю до держави. Назва, символіка, територія і кордони України

Головний редактор *С. С. Скляр*
Керівник проекту *В. В. Столяренко*
Завідувач редакції *К. В. Новак*
Відповідальний за випуск *І. Г. Веремій*
Художній редактор *Ю. О. Сорудейкіна*
Технічний редактор *В. Г. Євлахов*
Коректор *Н. Я. Радченко*

Підписано до друку 15.12.2015.
Формат 84x108/32. Друк офсетний.
Гарнітура «Minion Pro». Ум. друк. арк. 18,48.
Наклад 8000 пр. Зам. № 5-11-1709.

Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля»
Св. № ДК65 від 26.05.2000
61140, Харків-140, просп. Гагаріна, 20а
E-mail: cop@bookclub.ua

Віддруковано у ПРАТ «Харківська книжкова фабрика "Глобус"»
61012, м. Харків, вул. Енгельса, 11.
Свідоцтво ДК № 3985 від 22.02.2011 р.
www.globus-book.com

Н28 **Народження** країни. Від краю до держави. Назва, символіка, територія і кордони України / Упоряд. К. Галушко. — Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2016. — 352 с. : іл.

ISBN 978-617-12-0142-2

УДК 94(477)
ББК Т3(4Ук)6-4

КЛУБ СІМЕЙНОГО ДОЗВІЛЛЯ

Купуйте книжки за цінами видавництва у фірмових магазинах «Клубу сімейного дозвілля»

1. Олександрія, просп. Леніна, 77 (ТЦ «Гранд-Плаза», 2-й поверх), (05235) 7-15-50
2. Артемівськ, вул. Радянська, 69 (ТЦ «Азов-Плаза», 2-й поверх), (0627) 44-90-99
3. Біла Церква, вул. Ярослава Мудрого, 5/13 (колишній універмаг «Дружба», 1-й поверх), (0456) 39-04-68
4. Білгород-Дністровський, вул. Московська, 16-А (ТЦ «Рута-Плаза», 2-й поверх), (04849) 6-07-26
5. Бердянськ, просп. Леніна, 35-А (ТЦ «DEL MAR», 1-й поверх), (06153) 3-48-40
6. Бориспіль, вул. Київський шлях, 10-В (ринок «Зоряний», місце 103), (06153) 3-48-40
7. Вінниця, вул. Пирогова, 1-А (ТЦ «Квартал», 2-й поверх), (0432) 50-88-06
8. Вознесенськ, вул. Синякова, 5-А, (05134) 3-20-19
9. Дніпродзержинськ, просп. Леніна, 57-А (ТЦ «Фуршет», 1-й поверх), (0569) 53-42-26
10. Дніпропетровськ, просп. Карла Маркса, 105 (ТЦ «Сільпо», 2-й поверх), (056) 770-00-55
11. Дніпропетровськ, вул. Калинова, 9-А (ТЦ «Miriada», 1-й поверх), (056) 760-33-30
12. Житомир, вул. Київська, 87 (ТЦ «Вопак», 2-й поверх), (0412) 41-24-85
13. Запоріжжя, просп. Леніна, 58, (061) 787-63-86
14. Запоріжжя, просп. Металургів, 2-Ж (ТЦ «Рекордний», 0-й поверх), (061) 236-86-54
15. Івано-Франківськ, пл. Ринок, 1 (ТЦ «Галерея Н», 0-й поверх), (0342) 72-58 -32
16. Ізмаїл, вул. Пушкіна, 47 (ТЦ «Електрон», 2-й поверх), (04841) 6-22-12
17. Ізюм, пл. Радянська, 7, (05743) 3-14-72
18. Кам'янець-Подільський, вул. Данила Галицького, 11/3 (ТД «Максимум», 2-й поверх), (03849) 6-48-11
19. Київ, вул. Велика Васильківська, 72 (ТЦ «Олімпійський», 3-й поверх), (044) 590-25-76
20. Київ, вул. Райдужна, 15 (ТЦ «Фуршет», 0-й поверх), (044) 540-23-65
21. Київ, вул. Маршала Малиновського, 12-А (ТРЦ «Метрополис», 3-й поверх), (044) 500-62-73
22. Київ, вул. Лукашевича, 15-А (ТЦ «Європорт», 2-й поверх), (044) 461-94-82
23. Київ, вул. Драгоманова, 29 (ТЦ «Центрум», 1-й поверх), (044) 502-18-96
24. Київ, вул. Попудренка, 90/2 (ТЦ «Маяк», 3-й поверх), (044) 361-91-46
25. Кіровоград, пров. Центральний, 3/1 (ТЦ «Плаза», 1-й поверх), (0522) 35-20-55
26. Ковель, бульв. Лесі Українки, 18 (ТД «Бульвар», 2-й поверх), (03352)-5-21-40
27. Конотоп, вул. Конотопських дивізій, 24-А (ТЦ «Маяк», 2-й поверх), (05447) 6-36-77
28. Краматорськ, вул. Палацова, 23 (ТЦ «Прогрес», 2-й поверх), (0626) 48-97-87
29. Красноармійськ, вул. Свердлова, 148, (06239) 2-00-48
30. Кременчук, вул. Леніна, 15/42 (ТЦ «Мега», 2-й поверх), (0536) 72-97-65
31. Кривий Ріг, просп. Гагаріна, 4 (ТЦ «Плаза-2», 2-й поверх), (056) 409-81-09
32. Кривий Ріг, вул. Ватутіна, 39-А, (056) 409-60-75
33. Лисичанськ, просп. Леніна, 117 (ТЦ «Лімон», 2-й поверх), (067)570-61-62
34. Луцьк, вул. Рівненська, 48 (ТЦ «Фокстрот», 1-й поверх), (0332) 78-35-08
35. Львів, вул. Братів Рогатинців, 15, (032) 235-50-12
36. Львів, вул. Городоцька, 179 (ТЦ «Скриня», 2-й поверх), (032) 298-88-07
37. Маріуполь, просп. Металургів, 64 (ТЦ «Елизавета», 1-й поверх), (0629) 41-27-71
38. Мелітополь, просп. Богдана Хмельницького, 24 (ТЦ «Пасаж», 2-й поверх), (0619) 44-83-49
39. Миргород, вул. Гоголя, 147 (ТЦ «Мир», 1-й поверх), (05355) 5-06-08
40. Ніжин, вул. Шевченко, 11-А (ТЦ «Гермес», 2-й поверх), (04631)90-10-2
41. Миколаїв, вул. Потьомкінська, 63/2, (0512) 47-58-43
42. Нікополь, просп. Трубників, 14 (ЦУМ, 1-й поверх), (05662) 2-50-03
43. Нова Каховка, вул. Паризької комуни, буд.13, ТЦ «Центральний» (колишній «Дитячий світ»), 2-й поверх, (05549) 7-96-51
44. Новомосковськ, вул. Радянська, 34 (ТЦ «Сіті-Центр», 2-й поверх), (0569) 69-65-79
45. Одеса, вул. Велика Арнаутська, 61, (048) 786-05-88
46. Одеса, вул. Краснова, 17 (пл. Толбухіна), (048) 780-19-84
47. Одеса, просп. Добровольського, 99, (048) 755-04-40
48. Павлоград, вул. Карла Маркса, 84-А, (057) 752-65-92
49. Первомайськ, вул. Революції, 34, (05161) 7-53-99
50. Полтава, вул. Жовтнева, 50, (0532) 60-60-40
51. Рівне, вул. Київська, 67-А (ТЦ «Арена», 2-й поверх), (0362) 64-26-37
52. Селидове, вул. Карла Маркса, 10 (Будинок побуту, 2-й поверх), (06237) 7-00-34
53. Слов'янськ, пл. Жовтневої революції, 3 (ТЦ «Фокстрот», 2-й поверх), (0626) 62-11-02
54. Суми, вул. Соборна, 42, (0542) 77-17-12
55. Тернопіль, вул. Перля, 3 (ТЦ «Novus», 2-й поверх), (0352) 43-12-76
56. Ужгород, пл. Кирила та Мефодія, 3 (універмаг «Україна», 2-й поверх), (0312) 67-22-29
57. Харків, просп. Маршала Жукова, 3-А, (057) 392-03-43
58. Харків, просп. Гагаріна, 20-А (ТЦ «На Гагаріна», 2-й поверх), (057) 703-44-58
59. Харків, вул. Академіка Павлова, 144-Б (ТЦ «Космос», 3-й поверх), (057) 720-12-29
60. Харків, вул. Полтавський шлях, 144 (ТБЦ «Компас», 2-й поверх), (057) 720-10-33
61. Херсон, просп. Ушакова, 35-А (ТЦ «Адмірал», 2-й поверх), (0552) 46-00-66
62. Хмельницький, вул. Свободи, 73 (ТЦ «Фуршет», 3-й поверх), (0382) 72-66-51
63. Черкаси, вул. О. Дашкевича, 26 (ТЦ «Сільпо», 3-й поверх), (0472) 54-04-47
64. Чернігів, просп. Перемоги, 103, (0462) 65-32-31
65. Чернівці, вул. Головна, 10, (0372) 58-72-44
66. Шостка, вул. Карла Маркса, 24, (05449) 7-37-46

Замовляйте книжки будь-яким зручним способом

- за телефонами довідкової служби (050) 113-93-93 (МТС); (093)170-03-93 (life); (067) 332-93-93 (Київстар); (057) 783-88-88
- на сайті Клубу: **www.bookclub.ua**

Надсилається безоплатний каталог

Запрошуємо авторів, перекладачів, художників, редакторів до співпраці

e-mail: publish@bookclub.ua

Для гуртових клієнтів

Харків
тел./факс +38(057)703-44-57
e-mail: trade@bookclub.ua
www.trade.bookclub.ua

Київ
тел./факс +38(067)575-27-55
e-mail: kyiv@bookclub.ua

Одеса
тел./факс +38(067)572-44-28
e-mail: odessa@bookclub.ua

торрент-толока
оцифровано
ГУРТОМ
toloka.to

За підтримки
Інституту історії України НАН України
Історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка
Українського інституту національної пам'яті

Рекомендовано до друку вченою радою історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ЛІКБЕЗ
історичний фронт

Сьогодні, коли відбуваються потужні зрушення в суспільному сприйнятті минулого, відновлюється інтерес до історії України. Читач може познайомитися з думкою провідних вітчизняних істориків, результатами останніх наукових досліджень та відкриттів. При цьому автори не виконують ідеологічне замовлення, їхні оцінки часом не збігаються, що дозволяє кожному з нас самому виступити суддею в цих суперечках.

- Як укорінювалася назва «Україна» протягом століть
- Як формувалася територія України
- Якою символікою користувалися наші предки
- Як утворилися та змінювалися державні кордони України

Сьогодні ці теми стали вкрай актуальними, і пропонована книжка може відповісти на чимало питань, які цікавлять і турбують кожного українця.

Володимир В'ятрович,
директор Українського інституту національної пам'яті

www.bookclub.ua

ISBN 978-617-12-0142-2

9 786171 201422